

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՀ ԳԱԱՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ Լ ԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԵՐԻ ԱՐԹՈՒՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

**Գ. ՋԱՐՈՒԿՅԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ Լ ԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՏՔՆԵՐԸ**

**Ժ.02.02 «Ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանություն»
մասնագիտությամբ բանասիրական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայ ցման արեւնախոսություն**

Ղեկավար՝

Բ.Գ.Դ., պրոֆեսոր Լ. Ս.

Հովսեփյան

Երևան 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒ ԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՃՈՒ ԹՅՈՒՆ.....	
...4	
 ԳԼՈՒԽ1	
ԼԵԶԿԱԲԱՆՈՒ ԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒ ԹՅԱՆ	
ՀԱՐՑԵՐԸ.....9	
Ա. Լեզվաբանություն ան պատմություն ան շրջանաբաժանման	
հարցը.....9	
Բ. Լեզվի բնույթի, լեզվի և խոսքի փոխհարաբերություն ան	
հարցը.....18	
Գ. Լեզվաբանություն ան կառուցվածքի	
հարցը.....31	
1. Լեզվաբանական գիտակարգերի	
հարցը.....36	
2. Լեզվաբանություն ան բաժինների և լեզվի մակարդակների	
հարցը.....45	
 ԳԼՈՒԽ2	
ԼԵԶԿԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԻՆԴԻՐԸ. ԿԱՂԱՊԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ	
ԿԻՐԱՊՈՒՄԸ.....	
..59	
Ա. Կադապրի ըմբռնումը լեզվաբանություն ան	
մեջ.....64	
Բ. Կադապրի ջահուկյ անական	
ըմբռնումը.....73	
Գ. Համընդհանուր լեզվաբանական կադապրը համընդհանուր	
լեզվաբանական	տեսություն ան
մեջ.....90	
 ԳԼՈՒԽ3	
ԼԵԶԿԻ ՏԵՍՈՒ ԹՅԱՆ	
ՀԱՐՑԵՐԸ.....108	

Ա ՅՆՃՈԼԻ ԶԱԽՈՒԿԻ ԱՆԱԿԱՆ	
ըմբռնումը.....	108
Բ. Քերականական կարգի ջահուկյ անական	
ըմբռնումը.....	111
1. Բայ ասեռի	
հարցը.....	119
2. Տիպարի	
հարցը.....	123
Գ. Խոսքի մասերի դասակարգման հարցը	
.....	124
Դ. Ստորոգման հարցը	
.....	133
Ե. Շարուկի ըմբռնումը	
.....	136
 ԳԼՈՒԽ4	
ՏԵՐՄԻՆԱՍԵՂԾՄԱՆ	
ԱՌԱՋԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	141
Ա Տերմինաստեղծման ջահուկյ անական	
սկզբու նքները.....	141
Բ. Նորաստեղծ տերմինների քննույ ուն տարբեր	
դասակարգումներով.....	148
Գ. Գ. Ջահուկյ անի համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի	
տերմինաբանույ ունը.....	
.....	160
 ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	
165	
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ՑԱՆԿ.....	171
ՀԱՎԵԼ ՎԱՃԵՐ.....	
177	

ՆԵՐԱՃՈՒԹՅՈՒՆ

20-րդ դարում Լեզվաբանության պատմության մեջ շատ էական բացահայտումներ եղան, ասպարեզ եկան Լեզվաբաններ, որոնք փոխեցին Լեզվի մասին գիտության ընդհանուր պատկերը: Իր հոգվածներից մեկում Վ. Վինոգրադովը նշում է, որ կան երկու տիպի Լեզվաբաններ: *Առաջինների* համար հետազոտության էությունը առանձին Լեզվաբանական կառույցների կերտումն է, որն արտացոլում է բազմաբնույթ Լեզվական շինության մասնավոր դրսևորումները: Լեզվաբանության ընդհանուր խնդիրները այսպիսի Լեզվաբանների համար ծառայում են լոկորպես փայտամած իրենց շինությունը կառուցելու համար: Նույնիսկ այն ընդհանուր տեսական եզրահանգումները, որի հայտ են գալիս աշխատանքի արդյունքում որպես հասուն պտուղներ, նրանց գիտական ձգտումների համար ցանկալի նպատակներ չեն: *Երկրորդ տիպի* Լեզվաբանների համար Լեզվաբանության ընդհանուր խնդիրները միշտ առաջնային դեր են ունենում: Որքան էլ նրանք խոր ուսումնասիրեն այս կամ այն Լեզուն կամ առանձին Լեզվական փաստը, այդ ամենը նրանք դիտարկում են Լեզվի ընդհանուր տեսության դիտակետից¹: Լեզվաբանների երկրորդ խմբի ներկայացուցիչ պետք է համարել Գ. Ջահուկյանին: Նա մեծ ուշադրություն է դարձրել տեսական նշանակություն և կարևորություն ունեցող այնպիսի խնդիրների ու հարցերի, առանց որոնց հնարավոր չէ հստակ պատկերացում կազմել Լեզվի կառուցվածքի, գործառության և զարգացման մասին: Այս բոլոր հարցերին, բնականաբար, անդրադարձել են նաև այլ Լեզվաբաններ, սակայն Գ. Ջահուկյանը իր Լեզվաբանական տեսության դիրքերից է քննում այդ հարցերը՝ տալով դրանց բոլորովին ինքնատիպ լուծումներ:

Գ. Ջահուկյանը թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն, որ թեև մասամբ ուսումնասիրված է, սակայն և իրավին չբացահայտված

¹ Տե՛ս Վ. Виноградов, Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880-1944): Сборник статей. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, Л., 1951, էջ 31-62:

դեռ շատ հարցեր կան: Նկատելի է, որ վերջին ժամանակներում
լեզվաբանական գանազան հարցերի ջահուկյանական
մեկնաբանություններն ու ըմբռնումները նոր հետևորդներ են
գտնում: Վստահաբար կարելի է ասել, որ Ջահուկյանի
աշխատությունները մեծ ազդեցություն են ունեցել իր
ժամանակակիցների և հետագա սերունդների վրա: Այդ են վկայում
հեղինակի որոշ ըմբռնումների արտացոլումները ժամանակակից
լեզվաբանների ուսումնասիրություններում, ինչպես նաև
բազմաթիվ գրախոսությունները՝ նվիրված նրա գանազան
աշխատություններին և հոդվածներին²: Գ.Ջահուկյանի գիտական
ժառանգությունը մեծ հետաքրքրություն է գտել հայ
լեզվաբանների շրջանում, սակայն ցավալիորեն պետք է նշել, որ
արտասահմանում Ջահուկյանի անունը դեռևս չայնորեն հայտնի է,
թեև հեղինակը աշխատություններ ունի թե՛ ռուսերեն, թե՛
անգլերեն: Չնայած հեղինակի աշխատություններն
ուսումնասիրվել են, կազմվել է նրա կենսամատենագիտությունը³,
որոշ հետազոտողներ անդրադարձել են լեզվական այս կամ այն
խնդրի ջահուկյանական մեկնաբանություններին, սակայն
ընդհանուր լեզվաբանական տեսակետից շատ ու շատ հարցեր մնացել
են ըստ պատշաճի չուսումնասիրված: Բացի այդ՝ գրեթե անդրադարձ
չի եղել հեղինակի տերմինակերտման առանձնահատկություններին:

Գ.Ջահուկյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները
կարևորվում են ոչ միայն գուտտեսական հարցերի արժարժման, այլ և
լեզվաբանության պատմական զարգացման տեսակետից: Ջահուկյանը
այն հայ լեզվաբաններից էր, որ առաջ քաշեց լեզվաբանական նոր
մեթոդներ, մշակեց լեզվի ուսումնասիրության նոր հայեցակարգ և

² Տե՛ս М. Хамоян, Новое в армянском и общем языкознании, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1979, հ. 4, էջ 278-281; Ю. Степанов, Э. Туманян, [Рец. на кн.: Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание](#), "Серия литературы и языка", т. 39, н. 2, 1980, с. 174-177; Պետրոսյան Յ., Գրախոսություն. Գ. Բ. Ջահուկյան, *Լեզվաբանության պատմություն, հատ I, Երևան, 1960, 635 էջ, II հատոր, Երևան, 1962, 603 էջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1964, հ. 4, էջ 239-242; А. Мовсисян, [Рец. на кн.: Джаукян Г., История языкознания](#), т. 1-2, Ер., 1960-1962, т. 1, 1960, 635 с.; т. 2, 1962, 602 с., "Вопросы языкознания", 1965, № 5, с. 133-137.

³ Տե՛ս «Գևորգ Բեգլարի Ջահուկյան», Նյութեր ՀՀ գիտնականների կենսամատենագիտության, հ. 58, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004, 71 էջ:

քննադատաբար ներկայացրեց կառուցվածքային և եզվաբանության որոշ ներկայացուցիչների աշխատությունները:

Գ.Ջահուկյանն իր ժամանակի և պագույն և եզվաբաններից էր, տիրապետում էր շատ և եզուների, հրաշալի տեղյակ էր թե՛ նախորդող, թե՛ իրեն ժամանակակից և եզվաբանների և հետազոտողների ձեռքբերումներին, նոր ուսմունքներին: Նրա հետազոտության շրջանակները շատ լայն էին. պետք է նշել, որ հեղինակը կարողանում էր ճշգրիտ ձևով օգտվել իր նախորդների ձեռքբերումներից, գտնել այն էականը, որը կարող էր մշակման արդյունքում նոր պտուղներ տալ: Յետևաբար՝ երբեմն դժվար է և ինուժմ հստակ որոշել՝ տվյալ ձեռքբերումը և ինչպիսի հեղինակի մտքի և գիտական պրպտումների արդյունք էր, թե՛ մասամբ: Յեղինակի աշխատությունների տեսական հարցադրումների մեջ ընդհանուր շատ բան կա նորագույն և եզվաբանության որոշ դրույթների հետ, բայց Ջահուկյանի պնդմամբ դրանք իր իսկ խորհրդածությունների արդյունքն են:

Նոր գաղափարներով ու մտքերով հարուստ են հեղինակի գրեթե բոլոր աշխատությունները: Ամենուր հեղինակը հանդես է գալիս նորամուծություններով՝ թե՛ նոր հարցեր առաջ քաշելիս, թե՛ տարբեր խնդիրներ նորովի ներկայացնելիս, թե՛ տերմինաստեղծման առումով: Իր ինքնատիպ մտածողության շնորհիվ հեղինակը միշտ հանգել է նոր մտքերի և և եզվաբանական խնդիրների և ուժման նոր ճանապարհների, երբեմն էլ և եզվական երևույթների ներկայացման ու մեկնաբանության նոր միջոցների և տարբերակների:

Ընդհանուր և եզվաբանական և տեսական գանազան հարցեր Գ.Ջահուկյանի ուշադրության կենտրոնում եղել են՝ սկսած իր գիտական գործունեության սկզբնական շրջանից: Այդ են վկայում հեղինակի առաջին հոդվածները, վաղ շրջանի հետաքրքրությունների և դասախոսությունների թեմատիկան: Իր բոլոր և եզվաբանական նախաձեռնություններում հեղինակը ձգտել է և եզվական նյութի ինքնուրույն, խոր և համակողմանի ուսումնասիրության: Յետևաբար՝ Ջահուկյանը չի սահմանափակվել իր ներկայացրած նախնական գաղափարներով, այլ իր ողջ գիտական գործունեության ընթացքում զարգացրել, հարստացրել ու

կատարելագործել է իր գաղափարները, սկզբունքներն ու հայացքները: Հատկապես հիշատակության արժանի են Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման, Լեզվական մակարդակների, կադապարման մեթոդի, Լեզվի տեսության հարցերը, որոնք հեղինակի աշխատություններում ներկայանում են աստիճանական զարգացմամբ:

Լեզվական կադապարների բնույթի, ընդհանրական կարգերի, Լեզվաբանության կառուցվածքի վերաբերյալ մի շարք հարցեր Ջահուկյանին զբաղեցրել և շատ կողմերով նրա մտքում ձևավորվել էին վաղուց՝ դեռևս ուսանողական շրջանից սկսած՝ 1930-ական թվականների վերջերից: Եվ այդ ժամանակաշրջանից էլ Ջահուկյանը աշխատում էր Լեզվաբանական նկարագրության ընդհանուր և միասնական սկզբունքների մշակման ուղղությամբ: Նրա նպատակն էր միևնույն սկզբունքներից ելնելով, մի քանի պարզ գործողությամբ ընդգրկել Լեզվի ամբողջ համակարգը՝ և՛ արտահայտության պլանը, և՛ բովանդակության պլանը, և՛ դրանց փոխհարաբերությունը: Ընդհանրական տեսությունն ստեղծելու, Լեզվի բոլոր մակարդակները մեկ ընդհանուր սկզբունքով դիտարկելու ցանկությունն ունեցել են շատ Լեզվաբաններ (Ն. Խոմսկի, Լ. Ելմսլև), սակայն նրանցից ոչ մեկը չկարողացավ հասնել Լիարժեք ընդհանրության, կամ այդ տեսությունը մնաց տեսական մակարդակում: Թերևս միայն Ջահուկյանն էր, որ ոչ միայն մշակեց տեսության սկզբունքները, այլև հանդես եկավ դրա գործնական կիրառումով (մասնակիորեն): Իր համընդհանուր Լեզվաբանական կադապարի ուսմունքը կիրառեց հնչույթաբանության նկատմամբ, քանի որ, ինչպես նշում է հեղինակը, Լիարժեք ընդհանրացման կարելի է հասնել հենց այս ոլորտում: Հետագայում Ջահուկյանը իր տեսությունը կիրառեց ժամանակակից հայերենի բառակազմության և իմաստաբանության նկատմամբ: Անշուշտ, տեսության կիրառման ոլորտը այսքանով չի սահմանափակվել. Ջահուկյանն իր ընդհանուր Լեզվաբանական հայացքները մշակել, ըմբռնումները ներկայացրել է հենց համընդհանուր Լեզվաբանական կադապարի ուսմունքի ազդեցությամբ: Այսինքն՝ ցանկացած Լեզվական և Լեզվաբանական

խնդիր հեղինակը լուծել է ըստ համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի ընձեռած հնարավորություների:

Ձեռնարկելով անվանի լեզվաբանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների ուսումնասիրությունը՝ նկատի ենք ունեցել այն ծառայությունները, որ մատուցել է Գ.Ջահուկյանը ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային լեզվաբանական մտքի զարգացմանը՝ ընդհանուր լեզվաբանական գանազան հարցերի գիտական և ճշգրիտ լուծումներ տալու բնագավառում: Այսօր էլ գիտական վեճերի և տեսակետների բախման առարկա են դառնում ընդհանուր լեզվաբանական այնպիսի հարցեր, որոնցից շատերի գիտական և սպառիչ պատասխանները տվել է Գ.Ջահուկյանը:

Սույն հետազոտությունը նվիրված է հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական ժառանգությանը, նրա հայացքների ձևավորմանը և զարգացմանը, նրա ներդրումին համաշխարհային լեզվաբանության պատմության մեջ: Ատենախոսության մեջ նպատակ ենք ունեցել ներկայացնելու Գ.Ջահուկյան գիտնականի դերը ընդհանուր լեզվաբանական որոշ հարցերի կանոնակարգման և հստակեցման, լեզվաբանական նոր սկզբունքների և տեսության առաջադրման և կիրառման, լեզվաբանական մեթոդների մշակման և մի շարք այլ հարցեր նորոգի ներկայացնելու ասպարեզում:

Ուսումնասիրության փաստական նյութը Գ.Ջահուկյանի գիտական ժառանգությունն է՝ տպագրված առանձին գրքերով և գիտական հանդեսներում: Մեր ուսումնասիրության ընթացքում միաժամանակ նկատի ենք ունեցել ինչպես հեղինակին ժամանակակից, այնպես էլ հետագա լեզվաբանական մտքի ձեռքբերումները, որ արտացոլված է թե՛ ատենախոսության համապատասխան էջերում, թե՛ օգտագործված գրականության ցանկում:

Մեր ուսումնասիրությունն ըստ էության առաջին փորձն է Գ.Ջահուկյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների արժևորման և գիտական շրջանառության մեջ դնելու բնագավառում: Շատերն են անդրադարձել Գ.Ջահուկյանի գիտական ժառանգությանը, սակայն

պետք է նշել, որ հեղինակի ընդհանուր և եզրաբանական հայացքները համակողմանի և ամբողջական ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

ԳԼՈՒԽ 1

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Լեզվաբանության տեսության առանցքային հարցերը գրեթե միշտ ունեցել են արդիական հնչեղություն: Այս բնագավառում մեծ ներդրում ունի Գ.Ջահուկյանը: Նա ուսումնասիրել է լեզվաբանական տեսության այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են լեզվի և մտածողության, տրամաբանական և լեզվաբանական կարգերի (կատեգորիաների), լեզվական և արտալեզվական իրականությունների փոխհարաբերությունները, լեզվական մակարդակների դասակարգումը, լեզվական միավորների ու դրանց տարբերակիչ հատկանիշների առանձնահատկությունները, լեզվի ուսումնասիրությունը մեթոդներն ու հայեցակարգերը և այլն:

Ատենախոսության այս գլխում անդրադառնում ենք անվանի լեզվաբանի այն ձեռքբերումներին, որոնք կատարվել են հիշյալ հարցերին գիտական և սպառիչ պատասխաններ տալու բնագավառում: Առավել ուշադրություն ենք դարձրել լեզվաբանության տեսության որոշ հարցերի ջահուկյանական մեկնաբանություններին՝ միաժամանակ նկատի ունենալով նրան ժամանակակից և հետագալեզվաբանական մտքի ձեռքբերումները:

ԱԼԵԶԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Լեզվաբանության պատմության, ինչպես նաև դրա շրջանաբաժանման խնդիրը լեզվաբանության տեսության մեջ (անդրլեզվաբանության մեջ) առանցքային դեր ունի: Շրջանաբաժանումը որոշակի փաստերի պատմական դասակարգումն է: Հետազոտողը նյութի համաժամանակյա դիտարկման դեպքում առանձնացնում է որոշակի համակարգեր, այդ համակարգերի մեջ էլ՝ ենթահամակարգեր, նյութի դիտարկման տարածամասնակյա կամ պատմական մոտեցման դեպքում առանձնացվում են որոշակի շրջաններ, այնուհետև այդ շրջանների մեջ՝ ենթաշրջաններ, ապա նյութը դասակարգվում է ըստ այդ շրջանների և ենթաշրջանների,

ներկայացվում են դրանց փոխադարձություններն ու փոխադարձանցումները: Լեզվաբանության պատմության խոր իմացությունը հնարավորություն է տալիս խուսափելու հնարավոր սխալներից, ճիշտ կողմնորոշվելու գիտության ասպարեզում և գնահատելու և արժևորելու անցյալի ձեռքբերումները: Գ.Ջահուկյանի խորին համոզմամբ Լեզվաբանության պատմության գլխավոր խնդիրներից մեկը գիտական շրջանաբաժանման և նյութի սիստեմավորման ռացիոնալ եղանակների մշակումն է: Այդ է պատճառը, որ հեղինակը իր կոթողային աշխատություններից մեկի՝ «Լեզվաբանության պատմության» առաջին հատորի ներածության մեջ նախ և առաջ անդրադարձել է հենց այս հարցերի քննությանը: Հետագայում, վերանայելով այս աշխատության մեջ ներկայացվող որոշ սկզբունքներ, Ջահուկյանը շրջանաբաժանման խնդրին անդրադառնում է նաև իր մեկ այլ, ոչ պակաս արժեքավոր «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ:

Պետք է նշել, որ «Լեզվաբանության պատմություն» աշխատությունը արժեքավոր դեր ունի Լեզվաբանության պատմության և տեսության բնագավառում նախներկայացվող նյութի վայն ընդգրկմամբ, ապա վերլուծության նոր եղանակներով, առաջադրվող նոր մեթոդներով ու հարցերով:

Ինչպես նշեցինք, աշխատության ներածության մեջ հեղինակն անդրադառնում է Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման հարցերին: Հայտնի է, որ Լեզվաբանության պատմությունը սովորաբար բաժանում են «նախագիտական» (մինչև 19-րդ դ.) և «գիտական» (19-րդ դարը և հետո) շրջանների: Այս ավանդական բաժանման համար հիմք է ծառայում այն փաստը, որ մինչև 19-րդ դարը Լեզվաբանությունը որպես առանձին գիտություն չէր ձևավորվել, այլ գոյություն ուներ մասամբ քերականության ու բառարանագրության ձևով, մասամբ էլ՝ փիլիսոփայական, բանասիրական ու ճարտասանական ուսմունքների մեջ: Մինչդեռ 19-րդ դարում Լեզվաբանության տարբեր բնագավառները միավորվում են որպես մեկ գիտություն: Այսինքն՝ այս երկու շրջանների

սահմանազատման գլխավոր հիմքը 19-րդ դարում լեզվի նկատմամբ պատմական մոտեցման առաջացումն է⁴:

Պետք է նշել սակայն, որ Գ.Ջահուկյանը վերոնշյալ ավանդական շրջանաբաժանումը որոշ առումներով թերի է համարում: Առաջին խնդիրը, որ մատնանշում է հեղինակը, վերաբերում է շրջանաբաժանման անվանումներին: Ջահուկյանը դրանք անհաջող է համարում՝ նշելով, որ թեև «նախագիտական» անվանումը դեռ չի նշանակում, թե մինչև 19-րդ դարը գիտական ուսումնասիրությունն չի եղել, բայց, այնուամենայնիվ, այն կարող է թյուրիմացություններին տեղիք տալ:

Հաջորդ խնդիրը վերաբերում է նախորդ շրջանի ոչ լիարժեք արժևորմանը: Ինչպես գիտենք, ավանդական շրջանաբաժանումը գործածության մեջ է մտել 19-րդ դարում, իսկ այդ ժամանակ իշխող միակ գիտական հայեցակետը պատմականն էր, ուստի, ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, նախորդ շրջանը թերի ներկայացնելու խնդիր կար: Մինչդեռ այդ շրջանում բավական լուրջ ուսումնասիրություններ են արվել, օր.՝ մշակվել են առանձին լեզուների ստատիկ վերլուծության սկզբունքները, կատարվել են նյութի սիստեմավորման ուղղությամբ աշխատանքներ, որոնք նույնիսկ օգտագործվել են հաջորդ շրջանի ներկայացուցիչների կողմից:

Գ.Ջահուկյանի կարծիքով հաջորդ խնդիրը կամ թերությունը նյութի բաշխումն է, որ վերաբերում է թե՛ ավանդական, թե՛ հետագայում առանձին հեղինակների ներկայացրած շրջանաբաժանումներին: Որոշ հետազոտողներ նյութը դասակարգում են ըստ լեզվաբանների, ոմանք՝ ըստ ուղղությունների, ոմանք՝ ըստ լեզվաբանության բաժինների ու գիտակարգերի, ոմանք էլ՝ ըստ տվյալ շրջանում տիրապետող խնդիրների: Հետևաբար, եթե շրջանաբաժանման հարցում որոշակի միասնականություն կար, ապա նույնը չի կարելի ասել նյութի համակարգման մասին: Գ.Ջահուկյանի խորին համոզմամբ բոլոր դեպքերում էլ որոշակի սկզբունքներ չեն մշակվում: Ուստի հեղինակը իր առջև խնդիր էր դրել հաղթահարել վերոնշյալ

⁴ Տե՛ս http://homepages.tversu.ru/~ips/Hist_06.htm#6.1, И. П. Сусов, История языкознания, М., 2006:

աշխատությունների մեջ եղած այդ կարգի թերությունները և նյութը ներկայացնել միասնական գիտական սկզբունքներով: Եվ իրավամբ պետք է նշել, որ հեղինակն իր առջև դրված խնդիրներին լիարժեք լուծում է տվել: Ավելին, չի անտեսել ավանդական մոտեցումն ու ձևակերպումները՝ անհրաժեշտության դեպքում հենվելով դրանց վրա:

Ինչպես գիտության ցանկացած բնագավառում, այնպես էլ լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման մեջ նյութի ներկայացման ձևը շատ կարևոր է: Այն պետք է օժտված լինի նյութի մատուցման ռացիոնալությամբ և միջոցների խնայողությամբ, բացի այդ՝ լեզվաբանին տրամադրի առավելագույն քանակի գիտելիք: *Առավելագույն քանակի գիտելիք* ասելով՝ Ջահուկյանը նկատի ունի մի քանի հանգամանք. ներկայացվող նյութը պետք է ընդգրկի հնարավոր բոլոր երկրներն ու ժողովուրդներին, ներկայացնի լեզվաբանության բոլոր բնագավառներում նրանց ունեցած ձեռքբերումների լիարժեք ու համակողմանի վերլուծությունը, ըստ հնարավորին լիարժեքորեն բացահայտի լեզվաբանության և գիտության մյուս ճյուղերի կապերը:

Նյութի մատուցման ռացիոնալություն և միջոցների խնայողություն ասելով՝ առաջին հերթին նկատի է առնվում պատմականորեն և տրամաբանորեն հիմնավորված, հստակ շրջանաբաժանումը, ինչպես նաև դասակարգման միասնական սկզբունքների մշակումը և մատուցվող նյութի ռացիոնալ բաշխումը:

Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման միասնական սկզբունք և նյութի սիստեմավորման ռացիոնալ եղանակներ մշակելու համար Ջահուկյանը հաշվի է առնում այն խնդիրները, որոնք առնչվում են այդ բնագավառին: Դրանք նախնում է երկու խմբերում⁵.

1. ***Լեզվաբանության տեսության (կոնցեպիայի) խնդիրներ.*** այս խմբում ընդգրկվում են այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում են լեզվի բնույթին, ծագմանն ու գործառմանը, այլ երևույթների հետ լեզվի ունեցած հարաբերությանը, ինչպես նաև այլ գիտութ-

⁵Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1960, էջ XXI:

յոլներին շարքում լեզուն ուսումնասիրող գիտության գրաված տեղի հարցերը,

2. **Լեզվաբանական մեթոդի խնդիրներ.** այս խմբում քննում է այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում են լեզվի նկատմամբ ունեցած մոտեցմանը, լեզվի ուսումնասիրության եղանակներին, լեզվական նյութի սիստեմավորմանը, լեզվական գիտակարգերի ու լեզվաբանության բաժինների առանձնացմանն ու խմբավորմանը:

Պետք է նշել, որ լեզվաբանությունը, ինչպես գիտության մյուս բնագավառները, հասարակության որոշ կարգի պահանջմունքների (լեզու սովորելու, կիրառելու, ուսումնասիրելու և այլն) բավարարման նպատակ ունի: Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան մարդկային լեզուն է, որը Ձահուկյանն իրավացիորեն համարում է բազմապլանային երևույթ: Իսկ ինչպես գիտենք, մարդկային գիտելիքներն առաջին հերթին դրսևորվում են լեզվի միջոցով, բացի այդ՝ տրամաբանական և հոգեկան երևույթներն էլ իրենց նյութական արտահայտությունն են ստանում լեզվի մեջ: Այսինքն՝ պետք է նկատի ունենալ, որ հասարակության պահանջմունքները միայն գործնական բնույթ չունեն. եթե սկզբնապես գիտության զարգացումը նպատակ ուներ բավարարելու հասարակության գործնական պահանջմունքները, ապա աստիճանաբար առաջ են գալիս նաև տեսական հետաքրքրություններ: Հետևաբար՝ լեզվաբանների առաջնային խնդիրն է այդ պահանջմունքների բավարարումը, բացի այդ՝ որքան հնարավոր է լեզվի ուսումնասիրության ռացիոնալ եղանակների մշակումը, տվյալ ժամանակաշրջանի պահանջներին համապատասխանող մեթոդի հայտնաբերումն ու կատարելագործումը, ինչպես նաև լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկայի և նպատակների մասին ճշգրիտ պատկերացումների մշակումը:

Գիտության զարգացման յուրաքանչյուր բնագավառ որոշակի անկախություն ունի, ելնում է իր զարգացման նախորդ ընթացքից, այսինքն՝ որոշակի պատրաստի նյութից: Այսինքն՝ պետք է նշել, որ որևէ բնագավառի հարաբերական անկախությունն առաջին հերթին դրսևորվում է նրա ուսումնասիրության առարկայի հետազոտության մեջ: Ուստի անհրաժեշտ է կատարելագործել

գոյություն ունեցող եղանակները, վերացնել իշխող մեթոդի հակասությունները, մշակել հետազոտության նոր եղանակներ, ունենալ առարկան ավելի բազմակողմանիորեն ընդգրկելու նպատակ:

Ինչ վերաբերում է լեզվաբանական մեթոդի զարգացման ու լեզվաբանության տեսության փոխհարաբերությանը, ապա դրանք փոխկապակցված են: Անհնար է դրանք անջատել ու առանձնացնել իրարից, քանի որ «մեթոդը և տեսությունը, վերջիվերջո, հանդես են գալիս գիրկընդխառն, փոխադարձ կապի մեջ, և մեթոդի թերություններն ու արժանիքները հաճախորոշվում են տեսության (կոնցեպցիայի) բնույթով»⁶: Այդ իսկ պատճառով Գ.Ջահուկյանը լեզվաբանության պատմության շրջանների մեջ ենթաշրջաններ առանձնացնելիս և բնութագրելիս նկատի է ունեցել լեզվաբանական մեթոդի ուղղվածությունը, «այն հանգամանքը, թե տվյալ շրջանում իշխող մեթոդը ինչ կողմով է ուղղված դեպի հասարակության պահանջմունքները, հասարակության որ կարգի պահանջմունքներն է բավարարում, սրա հետ կապված ինչ երանգ է ստանում և ինչ հարաբերության մեջ է գտնվում լեզվաբանության պատմության նախորդ փուլի հետ»⁷: Այսպիսով՝ լեզվաբանության զարգացման տվյալ փուլն առնչվում է հասարակության այս կամ այն շրջանի լեզվական հետաքրքրությունների հետ:

Պետք է նշել սակայն, որ զարգացման յուրաքանչյուր փուլում գոյություն ունեն լեզվի տարբեր ըմբռնումներ, որոնք հանդես են գալիս լեզվաբանական հոսանքների ու հայեցակարգերի ձևով: Լեզվաբանները լեզվի բնույթի, ծագման, զարգացման ու գործառման հարցերը քննելիս ելնում են գոյություն ունեցող ընդհանուր ըմբռնումներից կամ առաջ են քաշում սեփական ըմբռնումներ, որոնք, սակայն, լեզվաբանության զարգացման տարբեր փուլերում տարբեր կերպ են դրսևորվում:

Ընդհանրացնելով կարելի է նշել, որ Գ.Ջահուկյանը *մեթոդը* հիմք է ընդունում լեզվաբանության պատմության հարցերի ժամանակային, իսկ *տեսությունը* (կոնցեպցիան)՝ տարածական

⁶ Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1960, էջ XXIII:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

խմբավորման համար, իսկ ենթաշրջանների առանձնացման *սկզբունքը* հանդես է գալ իս որպես դրանք կապող օղակ:

Ինչպես նշում է հեղինակը, իր սկզբունքները լիովին «մաքուր» ձևով չեն կարող հանդես գալ հետևյալ պատճառներով.

1. Լեզվաբանության պատմությունը՝ որպես գիտակարգ, որոշակի ժառանգորդականություն ունի, իսկ դա չի կարելի անտեսել: Ջահուկյանն այդպես էլ վարվում է. իր շրջանաբաժանման մեջ կիրառում է երկու տիպի անվանումներ, որոնցից առաջինը բնորոշ է իր սկզբունքին, իսկ մյուսը՝ ավանդականին: Օր.՝ «պսիխոֆիզիոլոգիզմ» ընդհանուր անվանման հետ տրվում են «երիտքերականություն», «Կազանի լեզվաբանական դպրոց», «Մոսկվայի լեզվաբանական դպրոց» և այլ անվանումներ:

2. Անվանումները չեն կարող սպառել բնութագրվող հայեցակարգի էությունը, դրանք պայմանական բնույթ ունեն:

3. Այս կամ այն շրջանը մյուսից կտրուկ չի առանձնանում, դրանց միջև անցումային որոշակի շրջան կա, բացի այդ՝ լեզվաբանները միշտ չէ, որ գործել են ժամանակագրական առումով հստակ սահմանազատված շրջաններում: Այսպիսով՝ հեղինակը տվյալ լեզվաբանին ներկայացնում է այն ժամանակաշրջանում, որին վերաբերում են նրաստեղծած լեզվաբանական հիմնական արժեքները:

4. Երբեմն տվյալ լեզվաբանի գործունեությունը հստակ կերպով չի առնչվում որևէ ուղղության հետ, սակայն կարևորվում է լեզվի ուսումնասիրության այս կամ այն բնագավառում ձեռք բերած արդյունքներով: Նմանատիպ դեպքերում Գ. Ջահուկյանը վարվում է հետևյալ կերպ. լեզվաբանական առանձին ուղղությունների և դրանց ներկայացուցիչների հիմնական հայացքների բնութագրումից հետո ներկայացնում է տվյալ ենթաշրջանում լեզվի առանձին բնագավառներում ձեռք բերված նվաճումները:

Այս բոլոր սկզբունքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև նախորդ հեղինակների թերացումները նկատի ունենալով՝ Գ. Ջահուկյանը «Լեզվաբանության պատմություն» աշխատության ներածական հատվածում կատարում է լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանումը, որն իրոք

կարևոր ձեռքբերում էր ոչ միայն հայ լեզվաբանական մտքի, այլև ընդհանուր լեզվաբանության զարգացման համար: Իր մյուս ուսումնասիրության մեջ՝ «Общее и армянское языкознание» աշխատության համապատասխան հատվածում, հեղինակը որոշ դիտարկումներ ներկայացնում է գծապատկերներով, մենք նպատակահարմար ենք գտնում լեզվաբանության պատմության ջահուկյանական շրջանաբաժանումն ամբողջովին ներկայացնել աղյուսակների տեսքով՝ ըստ առանձին շրջանների (տե՛ս Հավելված 1):

Վերոնշյալ շրջանաբաժանումը, անկասկած, մեծ դեր ունի լեզվաբանության պատմության համար: Այն կարևոր է ոչ միայն երեք հիմնական շրջանների առանձնացման, դրանց բազմակողմանի բնութագրման և վերլուծության տեսակետից, այլև այնպիսի հարցերի ընդգրկման առումով, որոնք կազմում են այդ շրջանների էությունը: Լեզվաբանության պատմության յուրաքանչյուր շրջան համակողմանի բնութագրվում է, բացի այդ՝ ներկայացվում են առանձին շրջաններում նյութի քննությանը բնորոշ հատկանիշները, որով, անշուշտ, ամբողջանում է ժամանակաշրջանի լեզվական ուսումնասիրության պատկերը: Վերևում նշել էինք, որ իր հետագա ուսումնասիրությունների մեջ Ջահուկյանը որոշ հավելումներ ու նոր դիտարկումներ է անում: Մասնավորապես՝ «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ նշում է, որ «Լեզվաբանության պատմություն» աշխատության մեջ նկատի չեն առնվել սերող քերականության սկզբունքներն ու մեքենական թարգմանության վերաբերյալ տեսական եզրակացությունները, քանի որ աշխատությունն ավարտված էր նախքան սերող քերականության սկզբունքների տարածումը⁸: Հետևաբար՝ շրջանաբաժանումը մասնակի փոփոխության կարիք ունի: Օր.՝ «Լեզվաբանության պատմության» մեջ 20-րդ դարը բնորոշվում է որպես ստատիկ-վերլուծական լեզվաբանության ձևավորման շրջան, բայց, նկատի ունենալով սերող քերականության սկզբունքների տարածումը, այն, որ այս շրջանում նախապես տիրապետող էր լեզվի կառուցվածքի վերլուծությունը, այնուհետև անցում կատարվեց

⁸ Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978, էջ 59:

դեպի համադրում, հետագայում՝ երկու սկզբունքների համատեղում, անվան մեջ ճշգրտում պետք է մտցնել: Ուստի՝ նպատակահարմար է կոչել *համակարգային-օպերացիոնալ լեզվաբանության* ձևավորման շրջան:

Մեկ այլ խնդիր էլ կա մեթոդի հետ կապված: Եթե «Լեզվաբանության պատմության» մեջ *մեթոդ* տերմինը գործածվում էր լայն իմաստով, ապա «*Общее и армянское языкознание*» աշխատության մեջ Ջահուկյանը նպատակահարմար է գտնում նեղացնել տերմինի իմաստային ծավալը՝ նկատի ունենալով միայն առանձնացվող շրջանների բնորոշ հատկանիշների ամբողջությունը: Մեթոդը պետք է դիտարկել որպես տվյալ շրջանի ընդհանուր խնդիրներից, լեզվի նկատմամբ հայեցակարգից, լեզվաբանության կառուցվածքից, բաժիններից ու գիտակարգերից բխող հատուկ մեթոդների որոշակի ամբողջություն: Սրանով էլ պայմանավորված՝ որոշակի փոփոխության պետք է ենթարկել նաև լեզվաբանական դպրոցների և ուղղությունների առանձնացման ընդհանուր սկզբունքը: Դրանց հիմքում պետք է լինի ոչ թե լեզվի հայեցակարգը՝ նեղ իմաստով, այլ լեզվաբանների ընդհանուր հայեցակարգը, նրանց աշխարհընկալման փիլիսոփայական հիմքը, լեզվի բնույթի վերաբերյալ նրանց տեսակետը: Հետևաբար՝ լեզվաբանության պատմությունը ներկայացնելիս պետք է տալ ոչ միայն տարբեր շրջանների և ենթաշրջանների, լեզվի ընդհանուր հայեցակարգի, տիրապետող մեթոդների ընդհանուր բնութագիրը, այլև նոր մեթոդների կիրառման, նոր հայեցակարգի կիրառման արդյունքները: Այսինքն՝ Ջահուկյանը ցանկանում է ներկայացնել օբյեկտի ուսումնասիրության ասպարեզի ձեռքբերումներն ու առաջընթացը: Ուստի տվյալ շրջանի ընդհանուր նկարագրությունից հետո պետք է ներկայացվեն առանձին լեզուների և լեզվախմբերի ուսումնասիրության արդյունքները, ինչպես նաև լեզվի առանձին կողմերի ուսումնասիրության բնագավառի ձեռքբերումները:

Անդրադառնալով տարբեր շրջանների և ենթաշրջանների առանձնացման սկզբունքի հարցին՝ Ջահուկյանը հավատարիմ է մնում «Լեզվաբանության պատմության» մեջ ներկայացված իր հայացքներին, այն է՝ տարբեր շրջանների և ենթաշրջանների

առանձնացման ժամանակ պետք է հիմնվել ոչ թե մեկ հատկանիշի, այլ հատկանիշների ամբողջության վրա: «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ ևս պահպանվում են առանձնացված 11 հատկանիշները: Եթե հեղինակն ի սկզբանե ընդամենը առանձնացնում էր այդ հատկանիշների ամբողջությունը, ապա այստեղ նաև շեշտում է, որ կատարվում է ոչ թե մի հատկանիշի վրա հիմնված, այլ *բազմահատկանիշ շրջանաբաժանում*: Բացի այդ՝ չէր նշվում այդ հատկանիշների փոխհարաբերությունը: Այս բացը ևս հեղինակը լրացնում է «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի հայեցակետը կազմող առանցքային հարցերին, ապա դրանք ևս ներկայացրել ենք աղյուսակի տեսքով՝ ըստ ժամանակաշրջանների՝ նկատի ունենալով հեղինակի երկու աշխատությունների տվյալները (տե՛ս Հավելված 2): Ընդ որում՝ 8-րդ և 10-րդ հատկանիշները նշվում են միայն «Լեզվաբանության պատմության» մեջ, իսկ 11-14-րդ հատկանիշներն ավելացվել են «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ:

Այսպիսով՝ Գ.Ջահուկյանը մշակում է Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման ուրույն և բավական միասնական սկզբունքներ, հստակեցնում նյութի համակարգման եղանակները և դրանով իսկ որոշակի դարձնում իր հայեցակետը Լեզվաբանության պատմության երեք շրջանների նկատմամբ: Անշուշտ, գիտության զարգացման այժմյան մակարդակից դիտարկելիս Ջահուկյանի շրջանաբաժանումը՝ որոշակի հավելումների կարիք է զգացվում, սակայն անժխտելի է նրա մնայուն տեղը ընդհանուր Լեզվաբանության պատմության մեջ: Բավական է նշել միայն, որ մինչ օրս այն մնացել է չգերազանցված:

Բ. ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՒՅԹԻ, ԼԵԶՎԻ և ԽՍԹԻ ՓՈԽԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ինչպես գիտենք, Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան Լեզուն է: Սակայն տարակարծությունների տեղիք է տալիս այն հարցը, թե Լեզուն ասելով ինչ պետք է հասկանալ: Լեզվի բնույթի

վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ կան, որոնցով էլ պայմանավորված է Լեզվաբանության նպատակների և խնդիրների հարցը: Լեզվի բնույթի, Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցերին անդրադարձել է նաև Գ.Ջահուկյանը իր տարբեր աշխատություններում և հոդվածներում: Լեզվի և խոսքի իր ըմբռնումը Գ.Ջահուկյանը զարգացրել է ԵՊՀ-ում կարդացած իր դասախոսություններում, իսկ առաջին անգամ գրավոր ձևով՝ «Լեզվաբանության պատմության» 2-րդ հատորում: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության ջահուկյանական ըմբռնումը տարբերվում է եղած ըմբռնումներից: Խոսելով Լեզվի և խոսքի հակադրության մասին՝ հեղինակը նշում է, որ բավարար չափով հաշվի չեն առնվում դրանց անցումները, դրանք դրվում են կողք կողքի, խստորեն հակադրվում են միմյանց⁹: Սակայն նախքան Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցի քննությունը, ներկայացնենք Լեզվի բնույթի հետ կապված խնդիրները: Գ.Ջահուկյանը, անդրադառնալով այս հարցին, իր «Общее и армянское языкознание», հետագայում նաև «Универсальная теория языка» աշխատությունների մեջ ներկայացնում է Լեզվի բնույթի վերաբերյալ տարբեր տեսակետները և մանրամասն քննում տարակարծություններ առաջացնող խնդիրները¹⁰:

Ըստ առաջին տեսակետի՝ տարակարծությունների տեղիք է տալիս Լեզվի սահմանների հստակ որոշման հարցը: Եթե նկատի ունենանք, որ Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան մարդկային Լեզուն է, ապա պետք է հստակեցնել, թե Լեզվաբանությունը ինչ չափով պետք է ուսումնասիրի կենդանիների «Լեզուն»՝ մարդկային Լեզվի ծագման հարցը բացահայտելու համար, ինչ չափով անդրադառնա անդրԼեզուներին, ձևայնացված և արհեստական Լեզուներին՝ նախատեսված գիտության և հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների կամ մեքենական թարգմանության համար: Գ.Ջահուկյանն իրավացիորեն նշում է, որ խելամիտ կլիներ սահմանափակել Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան, այսինքն՝ կենդանիների «Լեզվով» հետաքրքրվել այնքանով, որքանով դա օգնում է բացատրել

⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 2, Ե., 1962, էջ 471:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Ժապյան, Общее и армянское языкознание, Ե., 1978, էջ 15-69:

մարդկային լեզվի ծագումը և գործառույթը, կամ արհեստական լեզուներով այնքանով, որքանով դրանց ուսումնասիրության խնդիրներն առնչվում են լեզվաբանության ընդհանուր խնդիրներին և այլն: Մինչդեռ իրականում լեզվաբանության ուսումնասիրության խնդիրները բավական լայն ընդգրկում ունեն: Իսկ դա, Ջահուկյանի խորին համոզմամբ, հանգեցնում է հակառակ երևույթին՝ ուսումնասիրության օբյեկտի նեղացմանը, որի հետևանքով էլ լեզվաբանությունը հեռանում է հումանիտար այլ գիտություններից, իսկ լեզվի ուսումնասիրությունն այլևս չի դիտարկվում հասարակության պատմության և մշակույթի համատեքստում:

Լեզվի նկատմամբ նման մոտեցման նախանշաններ կային ժամանակակից լեզվաբանության ներկայացուցիչների (ստրուկտուրալիստների, Ն. Խոմսկու դպրոցի ներկայացուցիչների) հայացքներում: Վերջիններս մի կողմից ընդլայնում էին լեզվաբանության խնդիրների շրջանակը՝ մինչև անգամ վերածելով այն ընդհանուր նշանագիտության տեսության, մյուս կողմից՝ նեղացնում: Նման մոտեցում կարելի է նկատել Սոսյուրի հայացքներում: Մի կողմից՝ լեզուն համարելով պայմանական նշանների համակարգ՝ այն դիտարկում է մյուս նշանային համակարգերի հետ միևնույն հարթության վրա, դրանց միջև հստակ սահմաններ չի դնում և դրանով իսկ ընդլայնում է լեզվաբանության խնդիրների շրջանակը: Մյուս կողմից՝ լեզուն համարելով «քերականական համակարգ, որ պատենցիալ գոյություն ունի ցանկացած ուղեղում կամ ավելի ճիշտ անհատների մի ամբողջ խմբի ուղեղներում»¹¹, իսկ լեզուն էլ որպես լեզվաբանության առարկա դիտարկելով «ինքն իր մեջ և ինքն իր համար»՝ Սոսյուրը լեզվաբանությունը հեռացնում է հումանիտար գիտությունների ավելի լայն խնդիրներից:

Ըստ երկրորդ տեսակետի՝ տարակարծությունների տեղիք է տալիս լեզուն իր ողջ բարդությամբ և բազմապլանությամբ ընդգրկելու դժվարությունը: Խոսելով լեզվի մասին՝ որպես նշանային համակարգի՝ Սոսյուրը և նրա շատ հետևորդներ այն

¹¹ Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999, с. 38.

հասկանում էին, ինչպես նշել ենք, շատ նեղ իմաստով՝ որպես հարաբերությունների համակարգ, այսինքն՝ որպես քերականական համակարգ¹², մինչդեռ լեզուն այն է, ինչ մարդուն դարձնում է մարդ։ Չկա կյանքի որևէ բնագավառ, որը ինչ որ կերպ չգտնի իր արտացոլումը մարդկային լեզվում։ Այսինքն՝ լեզուն պետք է դիտարկել որպես մի երևույթ, որն արտահայտում է մարդկային գիտելիքների, մտքերի, ցանկությունների, կամքի և զգացմունքների ամբողջությունը։ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ ասել, թե լեզուն համակարգ է կամ կառուցվածք, բավարարչէ, քանի որ լեզուն նաև հաղորդելի միավորների և կառուցվող տարրերի անընդհատ փոփոխվող և հարստացող ամբողջությունն է։ Այս առումով Գ. Ջահուկյանի պատկերացումը տարբեր է կառուցվածքային լեզվաբանության հիմնական պատկերացումից։

Իրականում լեզուն շատ բարդ համակարգ է, համակարգերի համակարգ, ընդ որում՝ դինամիկ։ Լեզվի մեջ ընդգրկվում են այնպիսի համակարգեր, ինչպիսիք են կառուցվածքային ենթահամակարգերը (հաճախ կոչվում են համակարգեր, օր.՝ ինչյունական համակարգ, ձևաբանական համակարգ, բառակազմական համակարգ ևն), տվյալ պատմական շրջանում տիրապետող համակարգը, ինչպես նաև նախորդող և հաջորդող վիճակների (համակարգերի) տարրեր և մնացորդներ, այլ լեզուների մասնակի համակարգեր (սրանք ընդգրկվում են տվյալ լեզվում փոխառությունների և փոխհարաբերության հետևանքով), արտալեզվական համակարգերի դրսևորումներ (սրանք դրսևորվում են լեզվի արտահայտության և բովանդակության ալաններում լեզվի բազմակողմանի կապերի շնորհիվ, որոնց հիման վրա էլ ձևավորվում են տեսական և կիրառական նոր միջգիտակարգեր)։ Այսինքն՝ որևէ լեզվի ուսումնասիրության ընթացքում չի կարելի սահմանափակվել միայն տվյալ լեզվի տարրերի և տարբեր կաղապարներում դրանց համադրության որոշմամբ կամ գուտ լեզվի գործառության մեխանիզմի ուսումնասիրությամբ։ Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև արտալեզվական համակարգում ընդգրկված տարրերը, այն է՝ տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի պատմական կյանքը, մշակույթը,

¹² Ст' у Ф. де Соссюр, Труды по языкознанию, М., "Прогресс", 1977, էջ 52:

սովորույթները ևն: Պետք է նկատի ունենալ նաև մյուս համակարգի տարրերը, օրինակ՝ որևէ ոլորտի տերմինաբանության ուսումնասիրության ժամանակ անհնար է սահմանափակվել միայն լեզվական տարրերի ուսումնասիրությամբ, որոշակի գիտելիքներ են պետք նաև տվյալ ոլորտի մասին:

Բացի այդ՝ համակարգի հասկացությունը միշտ օբյեկտը ներկայացնում է իդեալական տեսքով, այդ իսկ պատճառով էլ անհրաժեշտ է համակարգի տեսությանը գուգահեռ ունենալ նրա գործառության տեսությունը: Երկրորդ՝ լեզուն, ինչպես յուրաքանչյուր համակարգ, պետք է ունենա միջավայր, որտեղ գործառում է, որտեղ դրսևորում է իր հատկանիշները, իր վարքը: Սոսյուրը կարծում էր, որ ցանկացած լեզվի համար այդպիսի միջավայր է համարվում հասարակությունը՝ մարդկային խումբը, և այն ստեղծված է, որպեսզի բարելավի մարդու կյանքը հասարակության մեջ: Մինչդեռ Ջահուկյանի կարծիքով դաշատվիճելի հարց է, գուցե լեզուն ունի որոշակի ինքնուրույնություն և ինքն է ազդում միջավայրի վրա: Բացի այդ՝ ինչպես յուրաքանչյուր համակարգ՝ լեզուն պետք է լինի կառավարվող: Այստեղ նկատի է առնվում ոչ միայն մեխանիզմների կենսաբանական կառավարումը ուղեղում, այլ և հասարակության մեջ լեզվի մշակումն ու պլանավորումը:

Ըստ երրորդ տեսակետի՝ տարակարծությունների տեղիք է տալիս լեզվում *ձևի* և *բովանդակության*՝ *արտահայտության* և *բովանդակության* *պլանների* հստակ սահմանազատման դժվարությունը: Մինչ այդ հարցին անդրադառնալը նշենք, որ ձևի հասկացությունը ոչ միանշանակ է ներկայացվում ոչ միայն փիլիսոփաների, այլ և լեզվաբանների կողմից: Փիլիսոփայության մեջ ավելի ընդունված է ձևի և բովանդակության հակադրությունը, քան թե ձևի և սուբստանցիայի, քանի որ բովանդակությունը կարող է լինել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական: «Ձև» տերմինը ոչ միանշանակ է ընկալվում ավելի շատ լեզվաբանության մեջ, քան՝ փիլիսոփայության: Այդ իսկ պատճառով Լ. Ելմսլը հակադրում էր բովանդակության պլանը ոչ թե «ձևի պլանին», այլ արտահայտության պլանին՝ դրանցից յուրաքանչյուրի համար առանձնացնելով ձև և սուբստանցիա: Ինչպես նշում է Ջ.Լայոնզը,

«ձև» և «ձևային» տերմինների համար լեզվաբանության մեջ կարելի է առանձնացնել որոշ հիմնական կիրառություններ¹³. «ձևային» ասվում է ի հակադրություն «իմաստաբանականի», «նյութականի», «ներըմբռնողականի», «հասկացականի»: Ձևի ջահուկյանական ընկալումը հիմնվում է բառի նախնական սուբստանցիոնալ իմաստի վրա (այս մասին տե՛ս համընդհանուր լեզվաբանական կադապարին նվիրված բաժնում):

Ընդունված է համարել, որ լեզվաբանության իդեալը այնպիսի կադապարի ստեղծումն է, որը կբացատրի լեզվի բոլոր կողմերն ու ողջ մեխանիզմը: Այս խնդիրը լեզվաբանության մեջ տարբեր կերպ է լուծվում: Ստրուկտուրալիստները և Ն. Խոմսկին փորձում են լուծել՝ դուրս չգալով լեզվի սահմաններից և միաժամանակ շեղվելով նյութական ձևից, լեզվի մեխանիզմն ուզում են հասկանալ միայն լեզվական տարրերի ներքին կապերի և փոխարաբերության հիման վրա, այսինքն՝ լեզուն զերծ պահելով սուբստանցից: Նորագույն լեզվաբանության հիմնական փաստարկներից մեկը՝ ձևակերպված Սոսյուրի կողմից, հետևյալն է. «Լեզուն ձև է, այլ ոչ թե սուբստանց»¹⁴: Այսինքն՝ լեզվի նշանային համակարգի բաղադրիչների հակադրության բնույթը կախված չէ սուբստանցի բնույթից:

Հետագայում Լ. Ելմսլևը ընդհանրացնում է ձևի և սուբստանցի հասկացությունները արտահայտության և բովանդակության պլանների համար՝ խոսելով արտահայտության և բովանդակության պլանների ձևի և սուբստանցի մասին¹⁵: Բացի այդ՝ նա նշում է, որ ձևի և սուբստանցի փոխարաբերությունը հնարավոր է, քանի որ դրանք անկախ են իրարից: Ընդգծելով Ելմսլևի աշխատության թերությունները՝ Ջահուկյանը, այնուամենայնիվ, բարձր է գնահատում համընդհանուր տեսություն ստեղծելու նրա փորձը¹⁶:

Այսպիսով՝ Սոսյուրը և Ելմսլևը լեզուն դիտարկում են որպես հարաբերությունների սահմանափակ համակարգ, որը գոյություն ունի ինքնին: Մինչդեռ, Գ. Ջահուկյանը համոզված է, որ խնդրի

¹³ Տե՛ս Դж. Лайонз, Введение в теоретическую лингвистику, М., 1978, էջ 148-149:

¹⁴ Տե՛ս Փ. де Соссюр, Труды по языкознанию, М., 1977, էջ 154:

¹⁵ Տե՛ս Լ. Ельмслев, Прологомены к теории языка, "Новое в лингвистике", вып. 1, М., 1960, էջ 310-314:

¹⁶ Տե՛ս Գ. Джаукян, Универсальная теория языка, М., 1999, էջ 5:

լուծումը հակառակ մոտեցման մեջ է: Եթե նկատի ունենանք, որ լեզվական բովանդակությունը արտահայտում է արտաքին աշխարհը, դրա կապերը, առանձնահատկությունները և հարաբերությունները, իսկ լեզվական արտահայտումը բավական նյութական է, դժվար չէ հասկանալ, որ չի կարելի լեզվականը բացատրել միայն լեզվականով, լեզվի էությունը բացատրելու համար պետք է ելնել աշխարհի նյութական ամբողջությունից: Եթե լեզվակիրներն ապրում են նյութական աշխարհում, խոսում են նրա մասին նյութական միջոցներով, ապա պարզ է, որ լեզվի համընդհանուր տեսությունն ստեղծելը, առանց նկատի ունենալու նրա նյութահարաբերակցական հիմքը, անհնար է: Այսինքն՝ միանգամայն համոզիչ է Ջահուկյանի փաստարկը, որ արտահայտության և բովանդակության պլանում միայն միավորների հակադրությամբ չի կարելի հասկանալ լեզվի բնույթը՝ առանց նկատի ունենալու նյութական աշխարհի իրերի հարաբերությունները: Եթե մարդ չգիտի իրերի բնույթը, հակադրությունների ոչ մի համակարգ հնարավորություն չի տա հասկանալու փոխաբերության էությունը. չիմանալով խոզի կամ ավանակի էությունը՝ անհասկանալի կլինի նաև մարդու հետդրանց համեմատությունը: Ինքնին լեզվի բնույթը կարելի է հասկանալ՝ միայն դուրս գալով նրա սահմաններից: Այդ իսկ պատճառով էլ լեզվի համընդհանուր տեսության հիմնախնդիրների մասին Ջահուկյանական պատկերացումը ուղղակիորեն հակադրվում է Սոսյուրի կառուցվածքային ըմբռնմանը: Լեզվի բնույթը հասկանալու տեսակետից ժամանակակից լեզվաբանական ուղղություններից Ջահուկյանի մոտեցմանը հակադրվում են ստրուկտուրալիզմը և նրա հիման վրա ձևավորված սերող քերականությունը: Համեմատաբար մոտ է ֆունկցիոնալ (գործառական) լեզվաբանությունը, որ առաջին պլան է մղում լեզվի հաղորդակցական գործառնությունը, այսինքն՝ նրա բնական առանձնահատկությունները: Իրական ուղղությունը ոչ թե ձևից դեպի սուբստանցն է, այլ սուբստանցից դեպի ձևը. ձևի գոյությունը պայմանավորված է սուբստանցով, այլ ոչ թե հակառակը:

Ըստ չորրորդ տեսակետի՝ տարակարծություններն են տեղիք է տալիս լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հստակ բնորոշման դժվարությունը: Ինչպես գիտենք, լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան լեզուն է, սակայն հարց է ծագում. ի՞նչ դեր ունի այստեղ խոսքը: Գուցե լեզու ասելով պետք է հասկանալ սոսյուրյան իմաստով langage, այսինքն՝ լեզվի (langue) և խոսքի (parole) ամբողջությունը: Ջահուկյանը, անդրադառնալով «լեզու-խոսք» երկատմանը, ինչպես նաև դրա փոխարինմանը եռատմով՝ «լեզու-նորմ-խոսք», նշում է, որ նույնիսկ վերջինը չի լուծում խնդիրը, այլ ավելի է բարդացնում այն: Ուստի այս հարցի վերաբերյալ որոշ դիտարկումներ է անում.

- Լեզվի և խոսքի հակադրությամբ *լեզուն* հասկացությունը սովորաբար չի մասնատվում: Մասնատում ասելով՝ Ջահուկյանը չի հասկանում այն *ել մսլ ևի* ձևով (լեզուն՝ որպես սխեմա, նորմ, ուժուս), այլ հարցը ներկայացնում է լեզվի ընդգրկման տեսակետից: Նրա կարծիքով **լեզու** հասկացությունը միատարր չէ: Լեզու ասելով հասկանում ենք այն հիմնականում երեք իմաստով.

1. *Ընդհանուր՝* մարդկային լեզուն, լեզուն որպես համամարդկային արժեք, որպես հասարակայնորեն կազմակերպված մարդու որոշակի ունակություն, խոսողական կարողություն: Չնայած սոսյուրյան langage-ը երբեմն այս իմաստով են հասկանում, սակայն չի կարելի այն համարել լեզվի (հասարակական երևույթի) և խոսքի (անհատական երևույթի) ամբողջությունը: Լեզուն այս ընդհանուր հասկացությամբ դիտարկվում է իդեալականորեն, որպես այն ամենի ամբողջությունը, ինչ ընդգրկվում է առանձին լեզուներում, պանխրոնիկ մի բան՝ զուրկ հակասությունից: Այսպիսի մոտեցմամբ լեզվակիրները կլինեն իդեալական խոսող անհատները:

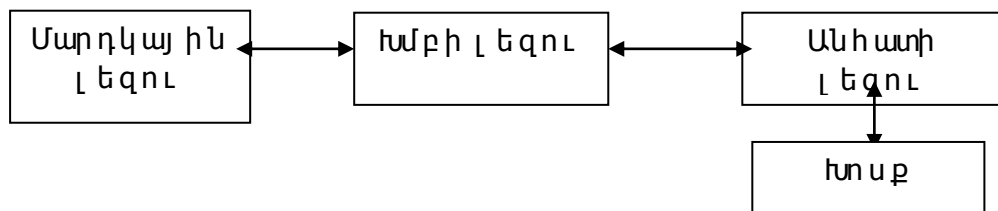
2. *Մասնակի՝* ժողովրդի կամ նրա մի հատվածի լեզուն, լեզուն որպես տվյալ հասարակական խմբավորման արժեք՝ մարդկության մի մասի, տվյալ ժողովրդի ներսում հաղորդակցումն իրականացնող ընդհանուր միջոց՝ «լեզու» բառի գործածությունը սոսյուրյան langue իմաստով: Այս դեպքում, ի տարբերություն նախորդ՝ ընդհանրական-իդեալական ձևի, այն հիերարխիկ է, կարող է կազմել

ընդհանրացման տարբեր մակարդակներ (տարածական տարբերակներ՝ բարբառ, խոսվածք ևն):

3. *Առանձնակի՝* անհատական լեզուն, լեզուն որպես անհատի՝ խմբավորման անդամի արժեք, տվյալ անհատի հաղորդակցումը հնարավոր դարձնող միջոց: Անհատի լեզուն գտնվում է խմբի լեզվի հետ շարունակական փոխհարաբերության մեջ. նման մոտեցման դեպքում չի կարելի համարել, որ լեզուն անհատից դուրս է, ինչպես դա անում է Սոսյուրը¹⁷: Հենց անհատներն են հասարակական խմբի լեզվի կրողները: Առանձնակի լեզվի տարբերությունը ընդհանրական-իդեալականից ցույց է տալիս նրա էությունը և որոշում իդեալին հասնելու նրա զարգացումը, որ կոնկրետ լեզվի դեպքում անհնար է, հնարավոր է միայն արհեստականորեն:

Լեզվի հասկացության վերոնշյալ եռամասն բաժանման հիման վրա պարզ է դառնում, որ խոսքը՝ որպես անհատական երևույթ, հակադրվում է խմբի լեզվին անհատի լեզվի միջոցով: Այս դեպքում հակադրություն է ստացվում մի կողմից խմբի լեզվի և անհատի լեզվի միջև, մյուս կողմից՝ անհատի լեզվի և նրա խոսքային արտահայտության՝ որպես հնարավորության և իրականության միջև:

Լեզվի (երեք իմաստով) և խոսքի միջև փոխհարաբերությունը Ջահուկյանը ներկայացնում է հետևյալ գծապատկերով.

Այսպիսով՝ Գ.Ջահուկյանը վերանայում է լեզվի ու խոսքի՝ *Սոսյուրի* ժամանակներից լեզվաբանության մեջ ընդհանրացած մոտեցումը: Սոսյուրը լեզուն և խոսքը տարբերում է հատկապես նրանով, որ առաջինին հատկացնում է հասարակական բնույթ, երկրորդին՝ անհատական: Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ այս դեպքում թույլ է տրվում հարցի դիալեկտիկական անըմբռնողություն: Խոսքը իրականանում է լեզվական միջոցներով և իր բնույթով սովորաբար ենթադրում է ընկալող, հետևաբար խոսքի և՛ նախադրյալը, և՛ նպատակը հասարակական են, ներքին խոսքն ու

¹⁷Տե՛ս Փ. Դե Սոսյուր, Труды по языкознанию, М., 1977, էջ 52:

մենախոսությունը ածանցյալ են, և դրանց ժամանակ կիրառվում են այն միջոցները, որոնք առկա են երկխոսության ժամանակ: Այսինքն՝ խոսքը հակադրվում է ոչ թե լեզվին ընդհանրապես կամ լեզվին՝ առաջին և երկրորդ իմաստներով, այլ լեզվին՝ երրորդ իմաստով: Այդ դեպքում լեզվի և խոսքի հակադրությունն այլևս չի դիտարկվում որպես ընդհանուրի և անհատականի հակադրություն, այլ մի կողմից՝ որպես խմբի լեզվի և անհատի լեզվի, մյուս կողմից՝ անհատի լեզվի և նրա խոսքային իրացման հակադրություն՝ որպես հնարավորություն և իրականություն: Յետևաբար՝ խոսք ասելով՝ պետք է հասկանալ ոչ միայն խոսքն ինքնին, խոսողության գործընթացը, այլ և խոսքի ընկալումը: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության նման մոտեցման դեպքում հասկանալի է դառնում, որ խոսքը լեզվաբանին հետաքրքրում է ոչ թե ինքնին, այլ որպես լեզվի դրսևորում՝ հնարավորություն տալով վերհանելու ինչպես լեզվի կադապարները, այնպես էլ խոսքում այդ կադապարները գործառուղ մեխանիզմները: Կիբեռնետիկայի տերմինաբանությունն օգտագործելով՝ Ջահուկյանը պատկերավոր ներկայացնում է այս գործընթացը հետևյալ կերպ. լեզվի ուսումնասիրության ժամանակ գործ ունենք «սև արկղի» հետ, և լեզվաբանի խնդիրն է մուտքային և ելքային տվյալների ուսումնասիրության հիման վրա վերհանել լեզվի մեխանիզմը¹⁸: Սրա հետ կապված՝ պետք է ուշադրություն դարձնել հետևյալ երկու հանգամանքներին. նախ՝ խոսքի ընդհանրական կադապարը վերաբերում է լեզվի բնագավառին, այսինքն՝ խոսքն իրականացվում է լեզվի ընդհանուր կադապարներով՝ անհրաժեշտության դեպքում լրացնելով մեկ այս, մեկ այն վանդակները, երկրորդ՝ խոսքային գործընթացի կառուցվածքը իրադրային է. այն հիմնվում է արտալեզվական իրադրության վրա, այսինքն՝ միայն բոլոր խոսքային գործընթացների ամբողջությունն է վերհանում լեզվի ընդհանուր կադապարները, որոնք խոսքի մեջ հանդես են գալիս մասնակիորեն: Ընդ որում՝ լեզվակրի լեզուն խմբի լեզվի մասն է կազմում, զարգանում և կատարելագործվում է նրանց փոխազդեցության միջոցով: Ըստ

¹⁸ Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 15-69:

այդմ՝ կարելի է ասել, որ լեզվի բնույթը պայմանավորված է խոսքային գործընթացների իրականացման նպատակներով, խոսքային գործընթացների բնույթը՝ արտալեզվական իրադրություններով, մարդու շփման, ճանաչողության, ինքնարտահայտման պահանջների դրսևորմամբ: Լեզվի կառուցվածքի և նրա կադապրների կատարելագործման աստիճանը որոշվում է խոսքային գործընթացների արագ և լավ իրականացման աստիճանով, խոսքային գործընթացների կատարելագործման աստիճանը՝ արտալեզվական փաստերի լավ արտահայտման աստիճանով¹⁹:

- Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը որոշելիս, ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ. Ջահուկյանը, պետք է հաշվառել նախ այս հարցի մեխանիկական, ոչ դիալեկտիկական ըմբռնումը, այնուհետև՝ լեզվի մեկնաբանումը ժամանակակից լեզվաբանության որոշ նշանավոր ներկայացուցիչների կողմից: Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է լեզուն և խոսքը կողք կողքի դնել՝ առանց հաշվի առնելու դրանց՝ մեկը մյուսի մեջ ներթափանցելու հարցը: Այստեղից էլ հետևում է Սոսյունի հետևյալ համոզմունքը. «պատմականորեն խոսքը նախորդում է լեզվին»²⁰: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ չի կարելի խոսել դրանց՝ մեկը մյուսին փոխադրողելու մասին: Յեղիևակը գտնում է, որ վերոնշյալ թյուրըմբռնման հիմք է դարձել այն, որ լեզուն և խոսքը դնում են իրար կողքի: Լեզուն ոչ միայն խոսքի նախադրյալն է, այլև՝ արդյունքը: Մարդը կարող է խոսել միայն այն դեպքում, եթե տիրապետում է լեզվին: Բացի այդ՝ Սոսյունը լեզուն անհատի նկատմամբ արտաքին երևույթ է համարում, որ ինքնին չի կարող ո՛չ ստեղծել, ո՛չ փոխել լեզուն: Մինչդեռ Ջահուկյանը առանձնացնում է անհատի լեզուն: Այն յուրացվում է մանկությանից և ուղեկցում մարդուն մինչև մահ՝ կազմելով ժողովրդի լեզվի մի մասը: Անհատի լեզուն է հնարավոր դարձնում անհատի առանձին խոսողական ակտերը և ընդհանրապես նրա խոսքը: Անհատի լեզուն սկզբնապես յուրացվում է ուրիշների խոսքի հիման վրա և հետագայում սնվում ուրիշների խոսքով: Յետևաբար՝ կարևոր է հաշվի առնել, թե ում

¹⁹ Տե՛ս նույնը, էջ 18:

²⁰ Փ. Де-Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999, с. 42.

դիրքերից ենք մոտենում՝ խոսողի²¹, թե՞ լսողի, հաղորդողի²², թե՞ ընկալողի: Լեզուն որոշակի վիճակ է, խոսքը՝ որոշակի գործընթաց: Լեզուն մարդու պահանջմունքները բավարարում է խոսքի միջոցով: Լեզվի երկու բացատրություններից՝ լեզուն խոսքի իրականացման մեխանիզմ է, թե մարդու օրգանիզմի կողմից գործի դրվող որոշակի տարրերի, օրենքների և կադապարների ամբողջություն, Ջահուկյանը ճիշտ է համարում երկրորդ մոտեցումը²³: Հետևաբար՝ լեզվի և խոսքի փոխարաբերությունը պետք է ներկայացնել ոչ թե «խոսք – խոսք- խոսք... լեզու - լեզու - լեզու...» կամ «լեզու - լեզու - լեզու... խոսք- խոսք- խոսք...», այլ՝ «լեզու-խոսք- լեզու-խոսք- լեզու-խոսք...»:

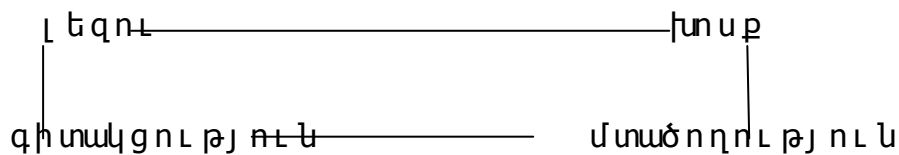
- Լեզվի և խոսքի կարևոր տարբերություններից է, Ջահուկյանի կարծիքով, *անմիջականությունը*: Այն ամենը, ինչ հանդես է գալիս որպես անմիջական գործընթաց, վերաբերում է խոսքին, այն, ինչ զրկվում է անմիջականությունից, դադարում է գործընթաց լինելուց և դառնում է հիշողության պահեստային փաստ, վերաբերում է լեզվին: Այսինքն՝ լեզվականը խոսքայինն է՝ զրկված անմիջականությունից, խոսքայինը լեզվականն է՝ ստացած անմիջական բնույթ և առնված գործընթացի մեջ: Սակայն այս դեպքում ևս լեզուն և խոսքը չի կարելի պատկերացնել իրար կողքի դրված, այլ որպես իրար փոխաջորդող երևույթներ: Այլ կերպ ասած՝ լեզուն հնարավորություն է տալիս մարդուն խոսել, իսկ խոսելը հարստացնում է լեզուն:

- Լեզվի և խոսքի հաջորդ տարբերությունը Ջահուկյանը համարում է լեզվի կառուցվածքայնությունը (ծավալայնությունը) և խոսքի գծայնությունը: Խոսքի դեպքում տեղի է ունենում համաժամանակյա միավորների ներքաշում գործընթացի մեջ, դրանց տարաժամանակացում: Խոսքը՝ որպես գործընթաց, ծավալվում է ժամանակի որոշ հատվածում, այն զուրկ է պատմությունից: Իսկական պատմության կրողը լեզուն է, որի առանձին դրսևորումները կարող են համեմատվել ըստ հաջորդականության:

- Լեզվի՝ մարդու մտածողական գործունեության հետ ունեցած փոխարաբերության մասին խոսելիս հարց է ծագում.

²¹ Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 18:

ուևնի՞ արդյոք լեզվի և խոսքի փոխհարաբերությունը իր զուգահեռը մտածական գործունեության մեջ: Լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության բնորոշման մեջ որոշակի անհասկանալիություն կա: Լեզվաբանները խոսում են լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության մասին, հոգեբանները՝ խոսքի և մտածողության: Հասկանալի է, որ այստեղ ամբողջ խնդիրը «մտածողություն» բառի երկիմաստության մեջ է: Ըստ առաջին իմաստի՝ *մտածողություն* բառը նշանակում է մտածելու գործընթաց, ըստ երկրորդ իմաստի՝ մտածելու կարողություն՝ որպես մարդու ունակություն: Այսինքն՝ մի դեպքում այն գործընթաց է բնորոշում, մյուս դեպքում՝ վիճակ, առաջին դեպքում հարաբերվում է խոսքին, երկրորդ դեպքում՝ լեզվին: Ջահուկյանը վերջին դեպքում «մտածողություն» բառը փոխարինում է «գիտակցություն» բառով և ստանում հետևյալ գծապատկերը.

Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ լեզվի և խոսքի տարբերակումը իր զուգահեռն ունի նաև գիտակցության և մտածողության տարբերակման մեջ: Հետևաբար առաջարկում է խոսել ոչ թե լեզվի և մտածողության, այլ լեզվի և գիտակցության, համապատասխանաբար նաև՝ խոսքի և մտածողության կապի մասին: Մտածողությունը, ինչպես և խոսքը, անմիջական և գործընթացային բնույթ ունի: Մտածողության յուրաքանչյուր ակտ հենվում է գիտակցության վրա և վերածվում գիտակցության փաստի: Սակայն Ջահուկյանը նշում է, որ պետք է նկատի ունենալ, որ լեզվի մեջ կարևոր դեր են խաղում նաև ոչ գիտակցական երևույթները (օր.՝ ձայնարկությունները):

Ջահուկյանը, ներկայացնելով լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցը համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ, նշում է, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ խոսքը այստեղ համարվում են հոգևոր-նշանային կարգի երևույթներ, նրանց միջև նույնապիսի հարաբերություն կա, ինչպիսին որ գիտակցության և մտածողության միջև²²: Բացի այդ՝

²² Տե՛ս Գ. Джаукян, Универсальная теория языка, М. 1999, էջ 14:

գիտակցությունը և լեզուն համարվում են կախվածության առգոյորոշ կարգի հոգևոր-նշանային դրսևորումներ, իսկ մտածողությունը և հաղորդակցումը (նաև խոսքը՝ որպես հաղորդակցման մի դրսևորում)՝ պատճառայնության գոյորոշ կարգի հոգևոր-նշանային դրսևորումներ: Եթե առգոյորոշ կարգերը բնորոշում են առարկայական հատկանիշները և հարաբերությունները, այսինքն՝ առարկաների «վիճակները», ապա գոյորոշ կարգերը բնորոշում են առարկաների հատկանիշների և հարաբերությունների հատկանիշներն ու հարաբերությունները: Ընդ որում՝ պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքը իրադրային է, և լեզվական իրադրությունը ամբողջովին կախված է հաղորդակցման գործընթացից՝ դրա իրականացման գործոններից, գործընթացի կողմերի նկատմամբ դրանց հարաբերությունից, հաղորդակցման տեղից և ժամանակից: Բացի այդ՝ չնայած այստեղ Ջահուկյանը կիրառում է *մարդկային լեզուն և խոսք* արտահայտող նեղ իմաստով տերմիններ, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգում դրանց համապատասխանում են ավելի լայն հասկացություններ. լեզուն համարվում է նյութական արտահայտության ընդհանուր կարգի դրսևորում, որտեղ նկատի է առնվում հոգևոր-նշանային բովանդակության ցանկացած արտահայտություն՝ ներառյալ դիմախաղը, ժեստերը ևն: Նմանապես *խոսք* ասելով՝ պետք է հասկանալ հաղորդակցման կարգի որևէ դրսևորում, այսինքն՝ ցանկալի միջոցներով գործընթացի արտահայտման ցանկացած ձև:

Ինչ վերաբերում է լեզվի և խոսքի սոսյուրյան հակադրությանը, Ջահուկյանը նշում է, որ այդ հակադրության մեջ չկա դրա համար անհրաժեշտ նախապայման՝ հակադրության միայն մեկ տարբերակիչ հատկանիշ ունեցող նվազագույն զույգ: Սոսյուրը, հասկանալով այդ հակադրությունը որպես վիճակի և գործընթացի տարբերակում, միաժամանակ առանձնացնում է երկրորդ տարբերակիչ հատկանիշը՝ ընդհանուրն ու անհատականը: Մինչդեռ լեզուն՝ որպես վիճակ, կարող է լինել և՛ հասարակական, և՛ անհատական, իսկ այդ երկու դրսևորումների միջև կա փոխադարձ հարաբերություն: Սոսյուրյան այս բացթողումը Ջահուկյանը

համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգում լրացնում է՝ «լեզու - խոսք» հակադրության փոխարեն դնելով «լեզու - հաղորդակցում» հակադրությունը, որի երկու բաղադրիչներն էլ ունեն ինչպես ընդհանուր (հասարակական), այնպես էլ առանձին (անհատական) դրսևորումներ: Եվ իսկապես, խոսքի և հաղորդակցման համեմատության դեպքում դժվար չէ պարզել, որ խոսքը, հաղորդակցման համեմատ, ավելի անհատական երևույթ է: Լեզուն՝ որպես գործընթաց, դրսևորվում է ոչ միայն խոսքում, այլ և լսողական ընկալման մեջ՝ ըմբռնելով լսածը: Այսպիսով՝ լեզվի և խոսքի՝ որպես որոշակի կարգերի հակադրության դեպքում խոսքի հասկացությունը անհրաժեշտ է փոխարինել հաղորդակցման կարգով և տարբերակել խոսքը՝ որպես ազդակ ($\rightarrow$) և խոսքը՝ որպես պատասխան ($\leftarrow$), չեզոք կամ ինքնին խոսքը, որ ո՛չ հարց է, ո՛չ պատասխան ($\rightarrow$ —, որպես *ոչ-ոչ* հարաբերություն), երկխոսությունը ($\leftrightarrow$, որպես *և-և* հարաբերություն), մենախոսությունը ($\rightarrow$) և ինքնարտահայտումը՝ առանց հաղորդակցման նպատակադրման (0): Հենց այսպես է հաղորդակցման կարգը մտնում համընդհանուր լեզվաբանական տեսության համակարգ՝ վիճակի և գործընթացի մյուս կարգերի հետ կազմելով հոգևորության դրսևորումներից մեկը:

Լեզվի և խոսքի ըմբռնման ջահուկյանական մոտեցումը մասնակիորեն իր գուգահեռն ունի նաև Ա. Սմիռնիցկու ուսումնասիրություններում: Պետք է նշել սակայն, որ Ջահուկյանն իր աշխատություններում չի հիշատակում նման գուգահեռի մասին: Կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը ծանոթ չէր վերջինիս հայացքներին, սակայն այլ բան է վկայում «Լեզվաբանության պատմության» մեջ Ա. Սմիռնիցկու որոշ ըմբռնումների քննությունը: Հետևաբար՝ կարծում ենք, որ Ջահուկյանը պարզապես չի ցանկացել ներկայացնել նման գուգահեռ, մանավանդ որ ժամանակագրական առումով այն նախորդել է իր ըմբռնմանը: Նշենք, որ Սմիռնիցկին ևս առաջ է քաշում լեզվի և խոսքի տարբերակման անհրաժեշտության հարցը, սակայն այն տարբերությամբ, որ լեզուն համարում է խոսքի մի բաղադրիչը: Թվում է՝ բոլորովին հակադիր մի ըմբռնում է: Սակայն առանձնացնելով լեզուն խոսքից՝ Սմիռնիցկին նշում է, որ որպես

արդյունք մնում է «վերլեզվային մնացորդ», որն ինքնին լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկա չէ: Այդ մնացորդը բաղկացած է երեք մասից՝ լեզվի գործառման անհատական առանձնահատկություններից, լեզվական փաստերի օգտագործման հասարակայնորեն ձևավորված առանձնահատկություններից և լեզվի գործածության հետևանքով խոսքի մեջ ձևավորված միջոցներից²³: Կարծում ենք՝ Սմիռնիցկու հենց այս դիտարկումն է հիմք հանդիսացել Ջահուկյանի համար լեզվի երեք դրսևորումները (մարդկային լեզու, խմբի լեզու, անհատի լեզու) առանձնացնելիս:

Գ. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱՆՔԻ ՀԱՐՑԸ

Չնայած լեզվաբանության կառուցվածքի և դրա բաժինների փոխհարաբերության հարցը մեծ դեր ունի ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվի տեսության մեջ, այնուամենայնիվ այն հազվադեպ է առանձին ուսումնասիրության նյութ դառնում: Գ. Ջահուկյանը նորամուծություններով է հանդես եկել նաև այս բնագավառում՝ վերոնշյալ հարցերին անդրադառնալով և լեզվաբանության կառուցվածքի իր մեկնաբանությունը, ինչպես նաև լեզվաբանական գիտակարգերի իր դասակարգումը (աստի-ճանական զարգացմամբ) ներկայացնելով մի շարք աշխատություններում («Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները», «Общее и армянское языкознание», «Универсальная теория языка»):

Մինչև լեզվաբանության բաժինների քննությանն անդրադառնալը նախ ներկայացնենք, թե ինչ ասել է լեզվաբանության կառուցվածք: Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է լեզվաբանության կառուցվածք ասելով հասկանալ այն բոլոր գիտությունների ամբողջությունը, որոնց ուսումնասիրության առարկան մարդկային բնական լեզուն է: Իսկ մարդկային լեզուն, ինչպես գիտենք, շատ բարդ և բազմակողմանի երևույթ է, ուստի դրա ուսումնասիրության համար

²³ Տե՛ս А. И. Смирницкий, Объективность существования языка, материалы к курсам языкознания, изд. Московского университета, Москва, 1954, էջ 14-33:

ճանաչողություն զարգացմանը զուգընթաց ստեղծվել են որոշակի գիտաճյուղեր: Դրանք են Լեզվաբանական գիտակարգերն (դիսցիպլիններ) ու բաժինները: Հարկ է նշել, որ Լեզվաբանական գրականության մեջ դրանց առանձնացման հստակ սահմաններ չկան, երբեմն հանդիպում են խիստ կամայական տարբերակումներ: Ջահուկյանը, առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձնելով այս խնդիրը, գիտակարգերի և բաժինների տարանջատման հստակ սկզբունք է մշակում: Այն է՝ գիտակարգերի առանձնացման համար պետք է հիմք ծառայի օբյեկտի տարածաժամանակային ընդհանրականության աստիճանը, բաժինների համար՝ օբյեկտի բաղկացականությունը²⁴: Այսպիսով՝ Լեզվաբանական գիտակարգերը Լեզվի մասին գիտության բաժիններ են, որոնց ուսումնասիրության օբյեկտը Լեզուն է՝ այդ հասկացության ընդհանրացման տարբեր աստիճանով, իսկ Լեզվաբանության բաժինները Լեզվի այնպիսի մասեր են, որոնք ուսումնասիրում են Լեզվի կառուցվածքի տարբեր կողմերը: Լեզվաբանական գիտակարգերի և բաժինների միջև գոյություն ունի ազատ զուգորդման հարաբերություն: Մի կողմից՝ տարբեր գիտակարգեր կարող են ունենալ միևնույն բաժինները, մյուս կողմից՝ ամեն մի բաժին կարող է առանձնանալ ըստ տարբեր գիտակարգերի, ինչպես՝ ընդհանուր հնչյունաբանություն, պատմական հնչյունաբանություն ևն:

Ինչ վերաբերում է գիտակարգերի և բաժինների տարանջատման տարբեր մոտեցումներին, ապա անդրադառնալով դրանց՝ Ջահուկյանը մատնանշում է մի քանի *պատճառ*:

1. Գիտության մեջ սովորույթի դերը

Գիտությունը մարդկային ստեղծագործության արգասիք է, հետևաբար՝ գիտության մեջ կարող է որոշակի կարևորություն ունենալ սուբյեկտիվ մոտեցումը՝ թե՛ սովորույթը, թե՛ զանազան հեղինակությունների դերը, թե՛ ժամանակի նորաձև միտումներով առաջնորդվելը: Երբեմն սովորույթի ուժով կիրառվում են ավանդական մոտեցումները՝ անտեսելով գիտության ժամանակակից վիճակն ու նոր տվյալները: Ինչպես գիտենք, պատմահամեմատական

²⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 37:

Լեզվաբանության հիմնադիրները հեղափոխեցին Լեզվի ընկալման
 նկատմամբ պատկերացումները և Լեզվի ուսումնասիրության մեջ
 սկսեցին կիրառել պատմական մոտեցումը՝ անտեսելով
 Լեզվաբանության կառուցվածքի հարցը: Նրանք շարունակում էին
 կիրառել Լեզվաբանական գիտակարգերի ավանդական բաժանումները՝
 նյութի ավելի ռացիոնալ բաժանումը թողնելով առանձին
 Լեզուների նորմատիվ և նկարագրական քերականությունների
 հեղինակներին: Հետագայում Ֆ. դը Սոսյուրը, առավելություն
 տալով Լեզվի ուսումնասիրության համաժամանակյա (սինխրոնիկ)
 մոտեցմանը, Լեզվաբանության առաջ կրկին նյութի ռացիոնալ
 դասակարգման խնդիր դրեց: Թեև, Սոսյուրն ինքը այս բնագավառում
 նկատելի առաջընթաց չունեցավ: Կառուցվածքային
 Լեզվաբանության ներկայացուցիչները միայն մասնակիորեն
 հաղթահարեցին Լեզվի համակարգման հակասությունները: Այս
 թերացումը բնորոշ էր նաև սերող քերականության
 ներկայացուցիչների աշխատանքներին, որտեղ Լեզվաբանական
 գիտակարգերի ըմբռնումը մնում էր բավական ավանդական հիմքի
 վրա: Թվում է, թե մերժելով կամ քննադատելով ավանդական
 մոտեցումով առաջնորդվող ներկայացուցիչներին՝ Գ. Ջահուկյանն
 առհասարակ դեմ է սովորույթին կամ ավանդույթին: Մինչդեռ պետք է
 նշել, որ այս հարցում Ջահուկյանը խիստ հետևողական և ռացիոնալ
 սկզբունք է դրսևորում՝ ճշգրտելով իր մոտեցումը: «Եթե
 սովորույթը հենվում է ռացիոնալ սկզբունքների վրա և ճշգրիտ
 արտահայտում է օբյեկտի կառուցվածքը, ապա այդպիսի սովորույթն
 անհրաժեշտ է. այդպիսի սովորույթի վրա է հենվում գիտությունը:
 Մինչդեռ դիտարկվող բնագավառում սովորույթը ոչ միշտ է
 համընկնում գիտության օբյեկտի և հենց գիտության ժամանակակից
 ըմբռնման հետ...»²⁵: Տարբեր դպրոցների և ուղղությունների
 ներկայացուցիչներ, հարցը ոչ այնքան կարևոր համարելով,
 շրջանցում են այն կամ բավարարվում ընդհանուր
 դիտարկումներով: Նման մոտեցման դեպքում ի հայտ են գալիս
 հակասություններ ուսումնասիրության օբյեկտի տվյալների և
 նկարագրման համակարգի միջև:

²⁵ Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 21:

2. Տերմինաբանական հսկաառնությունները

Լեզվի կառուցվածքի առանձին կողմերի և լեզվաբանության բաժինների բնորոշման մեջ տերմինաբանական սահմանազատում չկա: Չկան առանձնացված և ընդհանուր կիրառություն գտած տերմիններ: Օր.՝ «քերականություն» տերմինը կիրառվում է մեկ այս, մեկ այն իմաստով: Երբեմն նկարագրական ձևով է բնորոշվում երևույթը, ինչպես օրինակ՝ հայերենի կառուցվածքի նկարագրություն, երբեմն օբյեկտն է նշվում գիտակարգի փոխարեն: Հարցն էլ ավելի է բարդանում, երբ գործ ենք ունենում մի քանի լեզուների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին տերմինաբանությունը: Իհարկե, լեզվաբանության կառուցվածքն առաջին հերթին պայմանավորված է լեզվի կառուցվածքով, բայց լեզվական երևույթների ուսումնասիրության արդյունքների դասակարգումն ըստառանձին բաժինների ևս կարևոր դեր ունի: Բացի այդ՝ տերմինաբանության մեջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև լեզվի ուսուցման մեթոդաբանությունը, միևնույն հասկացությունների վրա հիմնվելու անհրաժեշտությունը՝ հետազոտության արդյունքների ամփոփումը ճշգրիտ իրականացնելու համար, ինչպես նաև արտալեզվաբանական չափանիշներն ու լեզվաբանության և գիտության մյուս ճյուղերի տվյալների համաձայնեցումը:

3. Անհիմն և կամայական եզրահանգումները

Որոշ հետազոտողներ հին համակարգի մեջ նոր տվյալներ են ներմուծում, կամայական եզրահանգումներ անում, տարբեր դիրքերից քննում ներկայացվող հարցը՝ առաջացնելով լեզվաբանության բաժինների և գիտակարգերի սահմանների ըմբռնման անհամակարգայնություն: Օր.՝ հայտնի է, որ լեզվաբանության ուսումնասիրության օբյեկտը լեզուն է, սակայն այս միտքը տարբեր դպրոցների և ուղղությունների ներկայացուցիչների կողմից տարբեր կերպ է հասկացվում և ներկայացվում՝ պայմանավորված ուսումնասիրության բնագավառի տարբերություններով, մեթոդաբանությամբ և հետազոտության հայեցակարգերով: Այս տարբերությունները, համապատասխանաբար, ազդում են նյութի սիստեմավորման և դասակարգման վրա:

4. *Լեզվի տարբերակայ նության անստեղծումը*

Որոշ հետազոտողների համար Լեզվաբանության բաժինների և գիտակարգերի առանձնացման համար հիմք է ծառայում Լեզու-խոսք հակադրությունը՝ առանց հաշվի առնելու Լեզվի կառուցվածքի և դրա տարբերակայ նության ուսումնասիրությունը: Լեզվի կառուցվածքի և դրա տարբերակայ նության ուսումնասիրությունը կարող է իրականացվել կամ հաջորդաբար՝ մեկը մյուսից հետո, կամ մեկընդմեջ: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության ջահուկյանական ըմբռնումը անհրաժեշտ է դարձնում «մեկընդմեջ քերականության» սկզբունքների մշակումը:

5. *Ընդհանուր և ոչ ընդհանուր Լեզվաբանության խնդիրների տարբերակումը*

Լեզվաբանության և Լեզվի մասին գիտության (գիտակարգերի) բաժինների առանձնացման ժամանակ պետք է հաշվի առնել ընդհանուր և ոչ ընդհանուր (մասնավոր, առանձնակի) Լեզվաբանությունների խնդիրները և հստակ տարբերակել դրանք: Ջահուկյանը, առաջարկելով այս սկզբունքը, նշում է, որ այն պահպանված է որոշ հետազոտողների (Ռ. Յակոբսոն, Մ. Ֆանտ, Մ. Յալե) ուսումնասիրություններում²⁶: Թեև ընդհանրական և ոչ ընդհանրական Լեզվաբանությունների տարբերակման խնդիր է դնում նաև Լ. Ելմսլևը, սակայն Ջահուկյանի սկզբունքը էականորեն տարբերվում է վերջինիս սկզբունքից: Ընդհանուր Լեզվաբանությունը, ի տարբերություն ոչ ընդհանուր Լեզվաբանության, պետք է կառուցվի ոչ թե առանձին Լեզուների հայտնի փաստերի, այլ որոշ ընդհանուր սկզբունքների հիման վրա: Ընդհանուր Լեզվաբանությունը քննում է հատկանիշները և հարաբերությունները, իսկ ոչ ընդհանուր Լեզվաբանությունը՝ որոշակի հատկանիշ ունեցող կամ որոշակի հարաբերությամբ կապված միավորները: Ի տարբերություն Ջահուկյանի՝ Լ. Ելմսլևը կարևորում էր միայն հարաբերությունները, ընդ որում՝ առանց հստակ որոշելու հարաբերությունների և հատկանիշների փոխհարաբերությունը: Ընդհանուր Լեզվաբանությունը պետք է մի կողմից շեղվի տվյալ իմաստների և դրանց նյութական ձևավորման

²⁶ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 40:

կոնկրետ միջոցներից, մյուս կողմից՝ հաշվի առնի դրանց ամբողջությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ ընդհանուր լեզվաբանության համար գլխավոր գիտակարգեր են համարվում բովանդակության պլանի ուսմունքը՝ անկախ արտահայտության պլանից, և արտահայտության պլանի ուսմունքը՝ անկախ բովանդակության պլանից: Ոչ ընդհանուր լեզվաբանություններն առաջին հերթին գործ ունեն երկպալանային միավորների հետ՝ դիտարկելով դրանց արտահայտության պլանը, բովանդակության պլանը և այդ պլանների միավորման միջոցները առանձին-առանձին: Չետևաբար՝ լեզվաբանական գիտակարգերի դիտարկումը ընդհանուր լեզվաբանության խնդիրն է, մինչդեռ բաժինների դիտարկումը՝ ընդհանուր տիպաբանության խնդիրը: Լեզվաբանական գիտակարգերի քանակը և բնույթը կախված է առանձնացվող մակարդակների և միավորների քանակից և բնույթից՝ նկատի ունենալով միավորների դիտարկման հնարավորությունը ստատիկ և դինամիկ տեսանկյունից, որ կառուցվածքային և սերող քերականությունների մեջ ոչ այնքան հետևողական է արվել: Լեզվաբանության բաժինների առանձնացման ժամանակ նկատի են առնվում առաջին հերթին տվյալ միավորի ներառման հնարավորությունը մյուսի մեջ, միավորների գծային և ոչ գծային փոխհարաբերությունները, արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը, հարացույցային և շարակարգային տեսանկյունների ընտրությունը, ստորոգման առկայությունը կամ բացակայությունը, հարաբերության կամ հատկանիշի առաջնային դերը, միավորի ինքնաբավ կամ ոչ ինքնաբավ բնույթը:

Եվ քանի որ արդեն պարզ է լեզվաբանական գիտակարգերի և լեզվաբանության բաժինների սահմանազատման ջահուկյանական սկզբունքը, անդրադառնանք գիտակարգերի քննությանը և տեսնենք, թե ինչ նորույթ է դրսևորել Ջահուկյանն այստեղ:

1. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳԵՐԻ ՉԱՐՑԸ

20-րդ դարում լեզվաբանության մեջ նոր միտում է նկատվում. լեզուն սկսում են դիտարկել որպես հասարակական (սոցիալական)

երևույթ: Եթե որոշ հետազոտողների հայացքներում դա ընդամենը տեսական հիմքեր ունեն, և դրանից համապատասխան եզրահանգումներ չեն արվում, ապա ոմանք դրան մեծ դեր էին հատկացնում և համարում լեզվի էության բացահայտման հիմք: Այսպիսով՝ **առաջին ուղղություն** կողմնակիցները «մաքրում էին» լեզվաբանությունն այլ գիտությունների տարրերից, իսկ լեզվաբանության ուսումնասիրության օբյեկտը՝ հարակից բնագավառներից և երևույթներից: Դրա հետևանքով էլ լեզվի *ներփակ* (իմանենտ) դիտարկումը վերածվեց ընդհանուր սկզբունքի, իսկ լեզուն սկսեց դիտարկվել որպես *մաքուր ձև*՝ որոշակի փակ կառուցվածք: **Երկրորդ ուղղություն** ներկայացուցիչները փորձում էին հաղթահարել այս միակողմանիությունը, բացատրել լեզվի էությունը՝ ելնելով դրա հասարակական բնույթից, հաշվի առնելով այլ երևույթների հետ դրա զանազան կապերը: Փաստորեն առաջինների ուշադրության կենտրոնում ուսումնասիրության մեթոդների կատարելագործումն էր՝ մեթոդիկայի բարելավումը, իսկ երկրորդների ուսումնասիրության կենտրոնում՝ լեզվի բնույթի, տեսության և մեթոդաբանության հարցերը:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին գործոնների ազդեցությամբ այս երկու ուղղությունների մերձեցման միտում է նկատվում: Լեզվաբանները սկսում են գիտակցել, որ լեզվաբանությունը մեծ հաջողությունների կարող է հասնել այն դեպքում, եթե մի ուղղության ձեռքբերումները կիրառվեն մյուս ուղղության ներկայացուցիչների կողմից: Երկու ուղղությունների մերձեցման արտաքին ազդակ եղավ գիտությունների մերձեցման ընդհանուր միտումը՝ գիտական իմացությունների բնագավառների միավորման ու ժեղացումը: Հատկապես կարևոր դեր ունեցավ այնպիսի բնագավառների և գիտությունների առաջացումը, որոնք կապ են ստեղծում տարբեր գիտությունների միջև:

Լեզվաբանության պատմության նորագույն շրջանը բնորոշվեց ուսումնասիրության նոր բնագավառների և գիտակարգերի առաջացմամբ: Մի կողմից ի հայտ եկան հիմնական և հարակից գիտակարգեր, մյուս կողմից՝ սկսեցին սահմանազատվել տեսական և

կիրառական լեզվաբանության ուսումնասիրության բնագավառները, մեծացավ անդրտեսության և անդրլեզվաբանության դերը, որը նաև մի բնագավառի կարևոր ձեռքբերումները դարձրեց մյուսների ձեռքբերումները: Եվ այսպես, լեզվաբանության մեջ ի հայտ եկան նոր միտումներ, իսկ դրան զուգընթաց՝ արվեցին լեզվաբանական գիտակարգերի դասակարգման առաջին փորձերը:

Լեզվաբանական գիտակարգերին առաջին անգամ անդրադարձել է ամերիկացի լեզվաբան *Դ. Թրեյչերը*²⁷: Նա ոչ միայն առաջ քաշեց լեզվաբանական գիտակարգերի առանձնացման նոր սկզբունք, այլ և հանդես եկավ նոր տերմինաբանությամբ: Լեզվի ուսումնասիրության ողջ բնագավառը վերջինս բնորոշեց որպես *մակրոլեզվաբանություն*, իսկ դրա համար առանձնացրեց երեք դրսևորում՝ *նախալեզվաբանություն*, որն ուսումնասիրում է լեզվաբանության համար անհրաժեշտ ֆիզիկական և կենսաբանական տվյալները, *միկրոլեզվաբանություն*, որը բուն լեզվաբանությունն է, *մետալեզվաբանություն*, որն ուսումնասիրում է լեզվի և մշակույթի մյուս համակարգերի համապատասխանությունը: Հանդես գալով նոր տերմինաբանությամբ՝ Թրեյչերը ամենևին չէր պարտադրում դրանք, ավելին՝ կարծում էր, որ դրանք վերջնական չեն, և եթե գտնվեն ավելի հարմար տերմիններ, այս հարցը կվերանայվի: Չնայած դրան՝ *մակրոլեզվաբանություն* և *միկրոլեզվաբանություն* տերմինները լայն կիրառություն գտան: Ինչ վերաբերում է *մետալեզվաբանություն* տերմինին, ապա ներկայումս այն այլ իմաստով է գործածվում՝ որպես *մետալեզվի* ուսումնասիրության բնագավառ²⁸:

«Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ Ջաիուկյանը, անդրադառնալով «մակրոլեզվաբանությանը»՝ որպես լեզվի մասին գիտության ընդհանուր բնագավառի և «միկրոլեզվաբանությանը»՝ որպես բուն լեզվաբանության, նշում է, որ նման մոտեցման դեպքում գիտակարգերի դասակարգումն էլ պետք է երկու

²⁷ St' u G. L. Trager, The field of linguistics, "Studies of linguistics (Occasional papers 1)", Norman (Oklahoma), 1949:

²⁸ Э. Хемп, Словарь американской лингвистической терминологии, М., 1964, с. 109-110:

Այս ափսոսվաշատ առաջին խմբի մակրոլեզվաբանության գիտակարգերի դասակարգման համար պետք է դուրս գալ և լեզվաբանության սահմաններից և նկատի ունենալ նաև մյուս գիտությունների դասակարգման տվյալները: Մինչդեռ, ինչպես գիտենք, գիտությունների միանշանակ ընդունված դասակարգում չկա, իսկ սխալ կամ ոչ ճշգրիտ դասակարգման հետևանքով սխալ եզրահանգումների վտանգ կա: Բացի այդ՝ բոլոր գիտություններն էլ այս կամ այն կերպ առնչվում են և լեզվին, իսկ դաբաժարար պայման չէ դրանք գիտակարգեր համարելու: Բայց, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, կարելի է նկատի ունենալ այդ բոլոր գիտությունների առնչյունություններն ու փոխհարաբերությունները և դրա հիման վրա էլ կատարել գիտակարգերի դասակարգում: Տարբեր գիտությունների և լեզվաբանության հարաբերությունները պարզելու և ներկայացնելու համար Ջահուկյանն օգտվում է հարաբերությունների նշանակման իր առաջարկած համակարգից, որը կիրառվում է համընդհանուր և լեզվաբանական կադապրի մեջ³⁰: Ըստ այդմ՝ օգտվելով հինգ *հարաբերիչներից* (հիմնական՝ →, հակադիր՝ ←, միջին՝ →←, համատեղական՝ ↔, անդրադարձ՝ ↗)՝ ստանում է մակրոլեզվաբանության հինգ գիտակարգ, որոնց հարաբերությունները ներկայացնում է համապատասխան գծապատկերով.

մետալինգվիստ

Այսինքն՝ բուն լեզվաբանության համար Ջահուկյանը թողնում է միկրոլեզվաբանության կամ միկրոլինգվիստիկա տերմինը, իսկ առաջին խմբի գիտակարգերի համար, ի տարբերություն Թեյջերի, առաջարկում է *պրոլինգվիստիկա*, որպեսզի տերմինակերտման մեջ որոշակի միասնություն լինի (բոլոր տերմինները կազմվել են հունարեն նախածանցներով): Երկրորդ խմբի համար առաջարկում է *ապրոլինգվիստիկա*, երրորդի համար՝ *պերիլինգվիստիկա*, իսկ վերջինի համար՝ թողնում է *մետալինգվիստիկա* տերմինը: Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է, թե ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում այս գիտակարգերը լեզվաբանության հետ. պերիլինգվիստիկան և՛ ուղղված է դեպի լեզվաբանությունը, և՛ դրանից դուրս է, պրոլինգվիստիկան միայն դեպի լեզվաբանությունն ուղղվածություն ունի, իսկ ապրոլինգվիստիկան՝ լեզվաբանությանից դուրս: Չնայած պետք է նշել, որ նման դասակարգումը պայմանական բնույթ ունի, քանի որ գիտության զարգացման ժամանակակից փուլում տարբեր գիտաճյուղեր սերտկապերի մեջ են, և դժվար է հստակ որոշել դրանց դասակարգման սահմանները: Այնուամենայնիվ, Ջահուկյանը պայմանականորեն ներկայացնում է նաև այդ գիտակարգերի ուսումնասիրության սահմանները, թե դրանցից յուրաքանչյուրն ինչ տվյալներից է օգտվում: Այսպես՝ **պրոլինգվիստիկայի** գիտակարգի մեջ ընդգրկվում են այն գիտաճյուղերը, որոնք օգտվում են ինչպես բնական, այնպես էլ ընդհանուր և սինթետիկ գիտությունների տվյալներից: Դրանք են *փորձառական հնչյունաբանությունը*, *լեզվաբանության խարհագրությունը*, *լեզվակենսաբանությունը*, *լեզվամարդաբանությունը*, *լեզվափիլիսոփայությունը*, *մաթեմատիկական լեզվաբանությունը*, *կիրքեռնետիկական լեզվաբանությունը*՝ *լինգվոնիկան*, *լեզվանշանագիտությունը*: **Ապրոլինգվիստիկայի** գիտակարգը կիրառական լեզվաբանության գիտակարգ է, որտեղ ընդգրկվում են հետևյալ գիտաճյուղերը՝ *լեզվի ուսուցման մեթոդիկան*, *կիրառական բառագիտությունը*, *տեխնոլեզվաբանությունը*,

*պաթոլ եզվաբանությանը: **Պրելինգվիստիկայի** գիտակարգի մեջ ընդգրկվում են այն գիտաճյուղերը, որոնք կամուրջ են ստեղծում լեզվաբանության և մյուս հասարակական գիտությունների միջև, ինչպես՝ *պալ եոլ եզվաբանությանը, հանրալ եզվաբանությանը, էթնոլ եզվաբանությանը, հոգել եզվաբանությանը*³¹:*

Մետալինգվիստիկան Ջահուկյանը լայն իմաստով է ըմբռնում, ուստի այս խմբին է դասում այն ամենը, ինչը բուն լեզվաբանությանը և մակրոլեզվաբանության մյուս բնագավառներին չի վերաբերում: Այս խմբում են ընդգրկվում *լեզվաբանության պատմությանը, լեզվաբանական տերմինաբանությանը, լեզվաբանական մեթոդաբանությանը, լեզվաբանական կառուցվածքայնությանը*:

Ինչ վերաբերում է **երկրորդ խմբի՝ միկրոլեզվաբանական գիտակարգերի** դասակարգմանը, ապա այս դեպքում այլ չափանիշներ են կիրառվում: Ջահուկյանը որպես կարևոր հատկանիշներ նշում է հետևյալը.

1. Ընդհանրացման աստիճանը,
2. Օբյեկտի դիտարկումը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա կամ պատմական (դիախրոնիկ) տեսակետից,
3. Օբյեկտի փոփոխակայնությանը (վարիատիվությանը) և անփոփոխակայնությանը (ինվարիանտությանը):

Ըստ ընդհանրացման աստիճանի՝ «Общее и армянское языкознание» աշխատության մեջ հեղինակն առանձնացնում է 5 տիպի լեզվաբանություն՝ *ընդհանուր, մասնավոր, առանձնակի, բարբառագիտական, անհատական*³²: *Մասնավոր* լեզվաբանությունը, ինչպես նաև *բարբառագիտությանը*, օբյեկտի բնույթով պայմանավորված, կարող են ընդհանրացման տարբեր աստիճան ունենալ: *Առանձնակի* լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է

³¹ Խոսելով հոգելեզվաբանության մասին՝ Ջահուկյանը նշում է, որ լեզվաբանական գրականության մեջ թյուր կարծիք է իշխում, թե լեզվաբանությունը զբաղվում է լեզվի, իսկ հոգելեզվաբանությունը՝ խոսքի ուսումնասիրությամբ: Մինչդեռ իրականում ուսումնասիրության օբյեկտը լեզուն է՝ իր դրսևորման՝ խոսքի հետմեկտեղ, բայց տարբեր տեսանկյուններից, տարբեր նպատակներով և տարբեր մեթոդներով:

³² Մյուս բոլոր աշխատություններում, ըստ ընդհանրացման աստիճանի, Ջահուկյանն առանձնացնում է լեզվի երեք դրսևորում՝ ընդհանրական, առանձնակի և անհատական, դրանով էլ պայմանավորված գիտակարգերի այլ քանակ են երկայնացնում:

առանձին լեզուները: *Անհատական* կամ *հեղինակային* լեզվաբանությանն ուսումնասիրում է անհատների լեզուն՝ սովորաբար գրավոր ժառանգության միջոցով:

Ինչ վերաբերում է օբյեկտի դիտարկմանը համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա կամ պատմական (դիախրոնիկ) տեսակետներից, ապա, ըստ այդ հատկանիշի, կարելի է առանձնացնել երկու տիպի գիտակարգեր՝ *դիալիկ ինգվիստիկա* և *սիլլի ինգվիստիկա* (սիլլի ինգվիստիկա): Դիախրոնիզմը համարվում է լեզվի բացարձակ որակ և դրսևորվում է նրա դինամիկայի մեջ, իսկ սինխրոնիզմը հանդես է գալիս որպես լեզվին տվյալ ժամանակահատվածում որոշակիորեն վերաբերող, բնորոշող հայեցակարգ: Օր.՝ որևէ հանրույթի լեզվի ուսումնասիրության համար համաժամանակյա կտրվածքը համարվում է կարևոր, քանի որ շփումը պահանջում է լեզվի հենց տվյալ վիճակի իմացություն: Ինչ վերաբերում է անհատական լեզվաբանությանը, ապա տվյալ դեպքում սինխրոնիզմի և դիախրոնիզմի խիստ տարբերակում չի կատարվում, բայց այն հնարավոր է:

Խոսելով լեզվի և խոսքի տարբերակման մասին՝ Սոսյուրն առաջարկում էր առանձնացնել *լեզվի լեզվաբանություն* և *խոսքի լեզվաբանություն*³³: Մինչդեռ, խոսքի լեզվաբանություն՝ որպես այդպիսին, չհաջողվեց ստեղծել ո՛չ Սոսյուրին, ո՛չ էլ նրա հետևորդներին: Խնդիրն այն է, որ խոսքը՝ որպես լեզվի իրացում, լեզվաբանին հետաքրքրում է ոչ թե որպես նպատակ, այլ որպես միջոց, որպես լեզվի բացահայտման միջոց: Հետևաբար՝ լեզվի ուսումնասիրությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, կարող է երկու նպատակ ունենալ՝ 1. բացահայտել ընդհանուրը՝ որպես որոշակի լեզվական անփոփոխակ (ինվարիանտ), 2. ցույց տալ, թե ինչպիսի տարբերակներ կարող է ունենալ այդ անփոփոխակը: Այսպիսով՝ *լեզվի լեզվաբանության* և *խոսքի լեզվաբանության* փոխարեն Ջահուկյանն առաջարկում է տարբերակել *անփոփոխակային* և *փոփոխակային* լեզվաբանություն: Լեզուն գտնվում է մշտական փոփոխման մեջ և քանի որ գոյություն ունի տարբերակների ձևով, ուստի փոփոխակայնությունը լեզվի

³³ Ст' у Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999:

համար բացարձակ հատկանիշ է, իսկ անփոփոխակայ նությունը հանդես է գալիս որպես վերացարկում և նկատի ունի փոփոխակների ամբողջությունը:

Ըստ *փոփոխակայ նության (վարիատիվություն)* և *անփոփոխակայ նության (ինվարիանտություն)* հատկանիշի՝ կարելի է առանձնացնել երկու տիպի գիտակարգեր.

1. Գիտակարգեր, որոնք ուսումնասիրում են անփոփոխակայ ինօբյեկտը՝ որպես որոշակի իդեալական վիճակ, որը գոյություն ունի որպես ստանդարտ լեզու կամ կարող է վերականգնվել որպես այդպիսին:

2. Գիտակարգեր, որոնք ուսումնասիրում են օբյեկտի տարբերակները: Փոփոխակայ նությունը լայն իմաստով ներառում է տարածաժամանակային, հասարակական-գործառական, կառուցվածքային-համակարգային տարբերակները:

Պետք է նշել սակայն, որ փոփոխակայ նության տարածաժամանակային տարբերակներն արդեն նկատի են առնվել՝ ըստ առաջին հատկանիշի, բացի այդ՝ ընդհանրացման տարբերաստիճաններում և ժամանակագրական տարբեր կտրվածքներում կարևորվում է մեկ այս, մեկ այն տարբերակը, երբեմն էլ դրանք հանդես են գալիս միասնաբար, իսկ երբեմն դրանց միջև կապը լիովին խզվում է: Օր.՝ ոճագիտությունը, հանդես գալով որպես առանձնակի փոփոխակայ ին լեզվաբանություն, ուսումնասիրում է հասարակական-գործառական և իրադրային-անհատական տարբերակները: Լինում են դեպքեր, երբ մեկ ընդհանուր գիտակարգն ուսումնասիրում է և՛ անփոփոխակները, և՛ բոլոր կամ որոշ փոփոխակներ: Օր.՝ համեմատական որևէ գիտակարգ կարող է ուսումնասիրել ընդհանուր լեզվի վերականգնումը՝ և՛ լեզուների ցեղակցությունը պարզելու, և՛ դրա տարածքային բնութագիրը կազմելու, և՛ գոյություն ունեցող լեզուներում դրա հետագա տարբերակը փնտրելու համար:

Ի վերջո, վերոնշյալ հատկանիշները միավորելով (նախ՝ ըստ երկու հատկանիշների, այնուհետև՝ ըստ երեք հատկանիշների)՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է միկրոլեզվաբանական նախ 10, այնուհետև՝ 20 գիտակարգ: Լեզվաբանական գիտակարգերի

անվանումների մեջ Ջահուկյանը բազմաթիվ նոր տերմիններ է կերտում, դրանց գուգահեռ ներկայացնում է նաև լեզվաբանական գրականության մեջ տվյալ երևույթների արդեն հայտնի անվանումները: Սակայն, ինչպես ժամանակին թրեյջերը, Ջահուկյանը ևս նշում է, որ թե՛ վերոնշյալ դասակարգումը, թե՛ առաջարկվող նոր տերմինները վերջնական չեն:

Հետագայում, զարգացնելով հայացքները ընդհանուր լեզվաբանական իր վերջին աշխատության մեջ («Универсальная теория языка»), Ջահուկյանը, նկատի ունենալով «լեզու» հասկացության երեք հիմնական կիրառությունները՝ *ընդհանուր*, *առանձնակի* և *անհատական*, համապատասխանաբար առանձնացնում է լեզվաբանության երեք խումբ՝ *պանլեզվաբանություն*, *մոնոլեզվաբանություն*, *իդիոլեզվաբանություն*: Նկատի ունենալով, որ ընդհանրացումը բնորոշ է լեզվի նկատմամբ բոլոր տեսանկյուններից՝ պանլեզվաբանությունը կարելի է անվանել ընդհանրական լեզվաբանություն կամ լեզվի համընդհանուր տեսություն: Նշված երեք գիտակարգերից յուրաքանչյուրի համար էլ առանձնացնելով փոփոխակյա ին (վարիատիվ) և անփոփոխակյա ին (ինվարիանտ) հատկանիշներ՝ ի վերջո գիտակարգերի թիվը հասցնում է վեցի՝ 1. *ընդհանրական անփոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (ինվարիանտ պանլեզվաբանություն), 2. *ընդհանրական փոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (վարիատիվ պանլեզվաբանություն), 3. *առանձնակի անփոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (ինվարիանտ մոնոլեզվաբանություն), 4. *առանձնակի փոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (վարիատիվ մոնոլեզվաբանություն), 5. *անհատական անփոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (ինվարիանտ իդիոլեզվաբանություն), 6. *անհատական փոփոխակյա ին լեզվաբանություն* (վարիատիվ իդիոլեզվաբանություն)³⁴:

Ընդհանրական անփոփոխակյա ին լեզվաբանության հիմնական խնդիրը համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի կառուցումն է, որը, ըստ էության, առանձնակի լեզվաբանության կադապարների ընդհանրացումն է, հետևաբար՝ այն կիրառելի է բոլոր լեզուների

³⁴ Տե՛ս Գ. Джаукян, Универсальная теория языка, М., 1999, էջ 17:

նկատմամբ: Այս գիտակարգն ունի հարցերի ընդգրկման ամենալայն շրջանակը:

Ընդհանրական փոփոխակային լեզվաբանությանը համընդհանուր տիպաբանական տեսությունն է, որ տեղ ներկայացվում են համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի մեջ առանձնացված բովանդակության ալանի միավորների և միևնույն կադապարի մեջ նկարագրված արտահայտության ալանի միավորների փոխհարաբերությունը, առանձին լեզուների մակարդակների առանձնացումը, ինչպես նաև ընդհանրույթների տեսությունը:

Առանձնակի անփոփոխակային լեզվաբանությանը առանձին լեզվական հանրույթի ստանդարտ լեզվավիճակի, այսինքն՝ գրական, նորմավորված լեզվի նկարագրությունն է:

Առանձնակի փոփոխակային լեզվաբանությանը հիմնականում նկարագրում է առանձին լեզուների տարածական և ոճական տարբերակները՝ կազմելով բարբառագիտությանը և ոճագիտությանը:

Անհատական անփոփոխակային լեզվաբանությանը զբաղվում է որևէ անհատի, մասնավորապես որևէ հեղինակի լեզվի ուսումնասիրությամբ:

Վերջապես, *անհատական փոփոխակային լեզվաբանությանը* ուսումնասիրում է որևէ անհատի խոսքային գործընթացի ընթացքում ի հայտ եկող ֆիզիոլոգիական և հոգեկան մեխանիզմները:

Ինչպես նախորդ աշխատությանը ներդրում, այնպես էլ այս աշխատության մեջ Ջահուկյանը առանձնացնում է լեզվի համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարաժամանակյա (դիախրոնիկ) կտրվածքներ՝ դրանք համապատասխանաբար տարածելով նշված գիտակարգերի վրա, այսինքն՝ դրանցից յուրաքանչյուրը դիտարկելով նաև այդ տեսանկյուններից՝ կրկնապատկելով դրանց քանակը: Լեզվաբանական գիտակարգերի փոխհարաբերությունն այստեղ ևս Ջահուկյանը ներկայացնում է համապատասխան գծապատկերով:

2. ԼԵԶԿԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ԼԵԶԿԻ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ

Լեզվական մակարդակների գաղափարը քսաներորդ դարի
լեզվաբանության հիմնարար հասկացություններից է, որը հենվում
է **լեզվական կառուցվածքի** գաղափարի վրա: Հետևաբար՝ նախադրենք,
թե ինչ է կառուցվածքն ընդհանրապես և մասնավորապես լեզվական
կառուցվածքը: *Կառուցվածքը* որոշակի տարրերի, դրանց հարաբե-
րությունների և օբյեկտի ամբողջականության պայմանական
միասնությունն է: Որպես ուսումնասիրության օբյեկտի
կառուցվածքի բաղադրիչներ կարող են հանդես գալ տարբեր
հասկացություններ: Գիտական գրականության մեջ
(փիլիսոփայական) կառուցվածք ասելով՝ հասկանում էին ձև՝ որպես
բովանդակության հակադրություն: *Լեզվական կառուցվածքի*
հասկացությունը ի հայտ է եկել քսաներորդ դարում: Լեզվական
կառուցվածքը միմյանց նկատմամբ ստորակարգային հարաբերության
մեջ գտնվող միավորների խմբերն են: Պետք է նշել սակայն, որ
գիտական գրականության մեջ «կառուցվածք» հասկացությունը
միանշանակ չի ըմբռնվում. հաճախ այն դիտարկվում է «համակարգի»
իմաստով³⁵: Իսկ ո՞րն է կառուցվածքի և համակարգի տար-
բերությունը: Ջահուկյանի եզրահանգումը հետևյալն է.
տարբերությունը հարաբերությունների տիպն է: Կառուցվածքի մեջ
այդ հարաբերությունները բնութագրվում են ստորակարգությամբ:
Այսինքն՝ միավորները միևնույն հարթության վրա չեն գտնվում,
կան ստորին և վերին կարգի միավորներ: Հետևաբար՝ կառուցվածքը
ենթադրում է ներառման հարաբերություն: Ինչ վերաբերում է
համակարգին, ապա այն միատեսակ հատկանիշներով բնորոշվող
միավորների բազմությունն է: Տվյալ համակարգը կարող է բաղկացած
լինել այլ համակարգերից՝ ենթահամակարգերից, սակայն դա չի
նշանակում, թե դրանց միջև ներառման հարաբերությունն է:
Համակարգի դեպքում բաղադրիչների միջև միավորման

³⁵http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3407/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90, «Философская энциклопедия» в 5-х т., М., «Советская энциклопедия», под редакцией Ф. В. Константинова, 1960-1970.

հարաբերությունն է: Այսպիսով՝ կառուցվածքը ստորակարգությամբ միմյանց հետ կապված միավորների ամբողջությունն է, իսկ ինչ վերաբերում է մակարդակին, ապա վերջինս արտացոլում է այդ ստորակարգությունը, ուստի պարզենք, թե ինչ է մակարդակը:

«Մակարդակ» տերմինով նշանակում են ոչ միայն լեզվի ներքին կառուցվածքի հետ կապված երևույթները, այլև լեզվի գանազան կողմերը: Օր.՝ ասում են կառուցվածքի մակարդակ, նորմի մակարդակ, լեզվական կամ խոսքային մակարդակ և այլն: Սրանք, պետք է նշել, որ «մակարդակ» տերմինի ոչ ճշգրիտ կիրառություններ են, «մակարդակ» ասելով՝ պետք է հասկանալ լեզվի ներքին կառուցվածքի յուրահատկությունը, այսինքն՝ միմյանց հետ համակարգային կապերի մեջ մտնող միավորների խմբեր, որ այլ խմբերի նկատմամբ ստորակարգային են:

Մակարդակի հասկացությունը կապվում է կառուցվածքային լեզվաբանության հետ, քանի որ լեզուն ըմբռնվում է որպես կառուցվածք: Ամեն մի կառուցվածք ներկայացնում է մակարդակների որոշ ամբողջություն: Այսինքն՝ կառուցվածքը ենթադրում է որոշակի մակարդակներ, որոնց միջոցով այն վերլուծվում և համադրվում է: Պետք է նշել սակայն, որ կառուցվածքային լեզվաբանությունը մակարդակի ոչ մի հասկացություն չի ստեղծել:

Մակարդակների քանակի և դրանց միավորների վերաբերյալ լեզվաբանական գրականության մեջ տարակարծություններ կան. լեզվաբանները մակարդակների տարբեր քանակ և միավորներ են առանձնացնում:

Ավելի տարածված է մակարդակների դասակարգումը՝ ըստ լեզվաբանության բաժինների ավանդական բաժանման՝ ինչյունաբանության, բառագիտության, շարահյուսության, իմաստաբանության: Մակարդակների նման ըմբռնմանն ավելի մոտ է *Է. Բենվենիստի*՝ լեզվաբանական վերլուծության մակարդակների *դասակարգումը*³⁶: Սա մակարդակների առաջին դասակարգումներից է. հատվածավորման (սեգմենտացիայի) և փոխարինման

³⁶ Տե՛ս «Новое в лингвистике», т. 4, М., 1965, էջ 434-449:

(սուբստիտուցիայի) հնարների գործադրմամբ առանձնացվում են հետևյալ մակարդակները.

1. *մերիզմատիկ* (տարրույթային)՝ հնչյունների տարբերակիչ հատկանիշների մակարդակ. սրամիավորն է տարրույթը,
2. *հնչույթային*. միավորն է հնչույթը,
3. *նշանային* (բառային մակարդակ). միավորն է բառը,
4. *ստորոգական* (նախադասութային մակարդակ). միավորն է նախադասությունը:

Բենվենիստը հատուկ մակարդակ չի առանձնացնում ձևույթի և բառակապակցութային համար՝ կարծելով, որ ձևույթը նույն բառն է, բայց բառից տարբերվում է կապակցված լինելով, մինչդեռ բառը անկախ է: Ինչ վերաբերում է բառակապակցութայինը, ապա վերջինս բառին հավասարազոր է համարում:

Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով Բենվենիստի դասակարգմանը, որոշ հակասություններ է նկատում³⁷.

1. Բենվենիստը հավասարապես միավոր է համարում թե՛ տարրույթը, թե՛ հնչույթը, թե՛ բառը և թե՛ նախադասությունը: Վերջին երեքը լեզվի իրական միավորներն են, իսկ տարրույթները առանձին գոյություն չունեն, դրանք հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշներն են, և կարելի է պարզաբանել միայն լեզվաբանական քննությամբ: Ելնելով դրանից՝ Ջահուկյանը մակարդակների թվից հանում է մերիզմատիկը:

2. Ինչ վերաբերում է հնչույթին, դժվար չէ նկատել, որ այն տարբեր է բառից և նախադասությունից: Հնչույթը միապեսանային միավոր է և ունի միայն արտահայտութային պլան՝ ձև: Իսկ նախադասությունը և բառը երկպեսանային են: Հետևաբար՝ հակասություն է ստեղծվում: Ուստի Ջահուկյանը հնչույթայինը ևս հանում է մակարդակների միջից: Այսպիսով՝ Ջահուկյանը մակարդակային է համարում միայն երկպեսանային միավորները՝ բառը և նախադասությունը:

3. Բենվենիստը տարբերակիչ հատկանիշներ առանձնացնում է միայն հնչույթների համար, բայց չէ՞ որ տարբերակիչ

³⁷ Г. Джаукян, О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, "Теоретические и практические вопросы преподавания иностранных языков", Москва, 1970, с. 7-22.

հատկանիշներ կարող է ունենալ ցանկացած լեզվական միավոր: Ուստի, եթե հնչույթի համար առանձնացվում են տարբերակիչ հատկանիշներ՝ տարրույթներ, ապա պետք է առանձնացնել նաև բառերի և նախադասություների համար: Ձախուկյանն առաջարկում է լեզվական կառուցվածքին անդրադառնալ իսկառի ունենալ ոչ միայն մակարդակներն ու միավորները, այլև տարբերակիչ հատկանիշները: Հետևաբար՝ մակարդակների պատկերը աղյուսակի ձևով կուներնա ոչ թե երկու, այլ երեք սյունակ՝ **մակարդակ – միավոր – տարբերակիչ հատկանիշ**.

	մակարդակ	միավոր	տարբերակիչ հատկանիշ
1	Մերիզմատիկ	Տարրույթ	—
2	Հնչույթային	Հնչույթ	Տարրույթ
3	Նշանային	Բառ	Բառային
4	Ստորոգական	Նախադասություն	Նախադասական

Մակարդակների մեկ այլ դասակարգում, ավելի մոտ սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ մակարդակների ըմբռնմանը, բայց դարձյալ դրանից տարբեր, առաջարկում է Գ. Գլիսոնը՝ առանձնացնելով երկալանային միավորներ՝ սկսած նախադասությունից մինչև դրա բաղադրիչներ, ինքնին նախադասությունը (sentence), պարզ նախադասությունը (clause), նախադասության մասը (phrase), բառը (word) և ձևույթը (morpheme)³⁸: Ըստ Գլիսոնի՝ մակարդակներն ունեն հակառակ հաջորդականություն, ընդ որում՝ առաջին մակարդակը համարվում է բարդ նախադասությունը՝ բարդ նախադասություն (sentence), պարզ նախադասություն (clause), բառակապակցություն (phrase), բառ (word), ձևույթ (morpheme), հնչույթ (phoneme):

Մեկ այլ դասակարգում է առաջարկում ֆրանսիացի լեզվաբան Ա. Մարտինեն³⁹, որ առանձնացնում է երկու մակարդակ.

³⁸ H. A. Gleason, An introduction to descriptive linguistics, Holt, Rinehart and Winston, 1961, p. 66.

³⁹ Ст' у А. Мартине, Основы общей лингвистики, "Новое в лингвистике", вып. 3, М., 1963:

1. միապլ անայ ին մակարդակ՝ ֆոնեմա՝ հնչույթներ, որի միավորներին բնորոշ է նշանատարբերակիչ (դիստինկտիվ կամ օպոզիտիվ) գործառույթ,

2. երկպլ անայ ին մակարդակ՝ մոնեմա՝ իմաստակիր միավորներ և դրանց համակցություններ:

Լ. Ելմսլևը, մակարդակներ ասելով, հասկանում է արտահայտության պլանը և բովանդակության պլանը⁴⁰: Ջ. Լայոնզը հստակ տարբերակում է պլանները և մակարդակները՝ խոսելով երկու պլանների մասին՝ արտահայտության և բովանդակության, ինչպես նաև երկու մակարդակների՝ հնչյունաբանության և բերականության⁴¹:

Գ. Ջահուկյանն իր սկզբնական աշխատություններում համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մշակման նախնական փուլում առաջարկում է միայն երկպլ անայ ին միավորների երկու մակարդակ՝ բառ, նախադասություն⁴²: Ընդ որում՝ այս երկու պլանների նկատմամբ երկու մոտեցում է ցուցաբերում. 1. հետազոտությունը սկսում է արտահայտության պլանից և գնում դեպի բովանդակության պլան, այսինքն՝ թե ինչ կապակցություններ կան և ինչ իմաստ են արտահայտում, 2. ընդհակառակը՝ նախադրում է իմաստները, հետո տեսնում, թե ինչ հնչակապակցություններով են արտահայտվում:

Հետագայում «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» աշխատության մեջ Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ կարելի է առանձնացնել կառուցվածքային չորս մակարդակ՝ յուրաքանչյուրի մեջ էլ համապատասխանաբար երկուական ենթամակարդակ, սակայն այդ դեպքում հաշվի չեն առնվի ամբողջական խոսքի՝ տեքստի լեզվաբանական ուսումնասիրության հարցերը⁴³:

⁴⁰ Տե՛ս Լ. Ելմսլև, Прологомены к теории языка, “Новое в лингвистике”, вып. 1, М., 1960:

⁴¹ Տե՛ս Դժ. Լայոնզ, Введение в теоретическую лингвистику, М., 1978:

⁴² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայ երեւի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967: Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969: Ժամանակակից հայ երեւի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974:

⁴³ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1989, էջ 19:

Գ. Ձահուկյանի համոզմամբ՝ լեզվի կառուցվածքային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ մակարդակային և ենթամակարդակային տարբերությունները կարող են արտահայտված լինել որոշ հստակությամբ և տարբեր միջոցներով ու եղանակներով: Բացի այդ՝ ենթամակարդակների մեջ կարելի է տարբերակել համապատասխան քանակությամբ իրար ստորադասվող մակարդակներ, որոնք, սակայն, մնում են այդ ենթամակարդակների սահմաններում և նոր ենթամակարդակներ չեն կազմում:

Ներկայումս, հատկապես ուսումնական դասընթացներում կիրառվող սկզբունքի համաձայն, շատ տարածված են «մակարդակ» տերմինի ոչ ճշգրիտ կիրառություններ, երբ յուրաքանչյուր միավորի համար մեկ մակարդակ են առանձնացնում: Գ. Ձահուկյանը ենթամակարդակների ու մակարդակների համար առանձնացնում է համապատասխան **միավորներ**: Օր.՝ *արմատ* (ենթամակարդակում՝ բուն արմատ, արմատահիմք կամ արմատական հիմք), *բառ* (ենթամակարդակում՝ բառույթ, բառաձև), *շարունյթ* (ենթամակարդակում՝ ենթաշարունյթ, լիաշարունյթ), *նախադասություն* (ենթամակարդակում՝ պարզ նախադասություն, բարդ նախադասություն):

Մակարդակների և մակարդակային միավորների ուսումնասիրության համար համապատասխանաբար առանձնացվում են լեզվաբանական հետևյալ **բաժինները**՝ *արմատագիտություն* (բուն արմատագիտություն, արմատահիմքի ուսմունք), *բառագիտություն* (բառակազմության ուսմունք, ձևաբանություն), *շարունյթաբանություն* (ենթաշարունյթի ուսմունք, լիաշարունյթի ուսմունք), *շարահյուսություն* (պարզ նախադասության ուսմունք, բարդ նախադասության ուսմունք):

Ընդհանրապես մակարդակային և ենթամակարդակային միավորների միջև առկա է ներառման հարաբերություն, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ստորին մակարդակի ու ենթամակարդակի միավորներառվում է ավելի բարձր մակարդակի ու ենթամակարդակի միավորի մեջ, և համապատասխանաբար յուրաքանչյուր վերին մակարդակի ու ենթամակարդակի միավոր ներառում է ստորին

մակարդակի ու ենթամակարդակի միավորը: Սակայն պետք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք.

1. Առհասարակ յուրաքանչյուր մակարդակային և ենթամակարդակային միավոր բաղկացած է լինում միջուկից և առմիջուկային բաղադրիչից կամ բաղադրիչներից: Օր.՝ արմատական հիմքը կարող է բաղկացած լինել բուն արմատից՝ որպես միջուկ, և այնպիսի տարրերից՝ որպես առմիջուկային տարրեր, ինչպիսիք են աճականները, ինչափոխույթները, հատուկ հիմքակազմ տարրերը: Պետք է նշել սակայն, որ տվյալ մակարդակային միավորը կարող է բաղկացած լինել միայն միջուկից, այսինքն՝ ունենալ զրո առմիջուկային տարր: Այս դեպքում ներառման հարաբերությունը ներկայանում է որպես *հավասարություն* հարաբերություն: Հնարավոր են նույնիսկ դեպքեր, երբ, օրինակ, արմատը ներկայանա միաժամանակ որպես արմատական հիմք, բուն բառ, բառաձև, ենթաշարույթ, շարույթ: Օր.՝ *պատբառը պատկանախադասության մեջ*:

2. Պետք է նկատի ունենալ, որ եթե արմատային, բառային, շարույթային մակարդակային միավորների հարաբերությունը կարելի է ներկայացնել որպես ներառություն կամ հավասարության հարաբերություն, ապա նույնը չէ նախադասական մակարդակի դեպքում: Այս դեպքում պետք է հաշվի առնել մի կարևոր հանգամանք. նախադասությունը ոչ միայն ներառում է շարույթ կամ շարույթներ, այլև ունի մի յուրահատուկ տարբերակիչ հատկանիշ՝ ստորոգում: Եթե նույնիսկ նախադասությունը բաղկացած լինի միայն մեկ շարույթից, ապա, միևնույն է, չի կարող հավասար լինել նրան: Հավասարություն կարող է լինել միայն այն դեպքում եթե բոլոր մակարդակների համար տարբերենք ստորոգական և ոչ ստորոգական դրսևորումներ, կամ նախադասական մակարդակում հիմք ընդունենք միայն նախադասության ոչ ստորոգական (փոխակերպված) ձևը:

4. Ձախուկյանը կարևորում է մի հանգամանք ևս. պարզ նախադասության բուն տիպը համարում է գոյորոշ հարաբերություններ արտահայտող տեսակները, բարդ նախադասություններինը՝ առգոյորոշ:

Ըստ համընդհանուր էզզվաբանական տեսության սկզբունքների՝ հեղինակը կարծում է, որ մակարդակ կարող են ստեղծել միայն թե՛ արտահայտության պլան (հնչյունական կողմ կամ արտահայտության համապատասխան այլ միջոցներ) և թե՛ բովանդակության պլան (իմաստ) ու նեցող միավորները:

Այսպիսով՝ սրանց քննությանը կարելի է համարել 1. նրանց կառուցվածքային բոլոր տիպի կաղապարների սահմանում (ըստ առմիջուկային բաղադրիչների քանակի, հաջորդականության և պարտադրականության), 2. իրացման բոլոր հնարավոր միջոցների (արտահայտության պլան), արտահայտած իմաստների (բովանդակության պլան) և սրանց փոխհարաբերության եղանակների (համանունության, բազմիմաստության և հոմանիշության դեպքերի) բացահայտում, 3. կաղապարների ներքին ու արտաքին հարաբերությունների և անցումների բոլոր հնարավոր տիպերի որոշում:

Վերոնշյալից կարելի է եզրակացնել, որ մակարդակային միավորների քննությունը փաստորեն սահմանափակվում է առմիջուկային տարրերի քննությամբ. միջուկային տարրերի քննությունը կատարվում է ավելի ստորին մակարդակում՝ ենթամակարդակում:

Պայմանականորեն ընդհանրացնելով յուրաքանչյուր մակարդակային միավորի կաղապարները՝ Գ. Ջահուկյանը մակարդակային միավորների կառուցվածքը ներկայացնում է հետևյալ բանաձևով՝ $A(a_1)(a_2)...(a_n)$: A -ն արտահայտում է միջուկը, a -ն՝ առմիջուկային բաղադրիչները: Մակարդակների առմիջուկային բաղադրիչները արտահայտելով փակագծերով՝ ըստ առանձնացված չորս մակարդակների՝ ստանում է մակարդակային միավորների փոխհարաբերության հետևյալ բանաձևը՝ $A(na) \subseteq A_1(na(na_1)) \subseteq A_2(na(na_1(na_2))) \subseteq A_3(na(na_1(na_2(na_3))))$: Նշանը ցույց է տալիս ներառիչ ապարանի հարաբերություն: Կառուցվածքի կոնկրետ քննությունը բացահայտում է n -ի իսկական արժեքը յուրաքանչյուր մակարդակի համար, ընդհանուր կաղապարային բանաձևի մասնակի դրսևորումները, տարասեռ կաղապարները և յուրաքանչյուր կաղապարի բաղադրիչների բուն իրացումները:

4. Ձախուկյանը հետագայում, նկատի ունենալով, որ լեզվի մեջ կան ոչ միայն անկախ միավորներ (բառ, նախադասություն), այլև եզրային և կախյալ, բաղադրյալ միավորներ, դրանց համար առանձնացնում է ենթամակարդակներ⁴⁴: Սակայն այս դեպքում ևս մնում է երկալ անային միավորների սահմաններում: Բովանդակության ալանը և արտահայտության ալանը, անկախ երկալ անային միավորներից, կարող են դիտակվել միայն ընդհանրական անփոփոխակալին լեզվաբանության մեջ: Առանձին լեզուներում խոսողների գիտակցության մեջ դրանք առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող: Այդ իսկ պատճառով ընդհանրական փոփոխակալին լեզվաբանության մեջ կարելի է խոսել երկալ անային միավորների մասին՝ որոշելով յուրաքանչյուր մակարդակում 1. արտահայտության ալանը, 2. բովանդակության ալանը, 3. դրանց փոխարաբերությունը, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր դեպքում պետք է առանձնացնել տվյալ դեպքին բնորոշ երևույթները: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ լեզվական միավորների արտահայտության և բովանդակության ալանները սովորաբար բնորոշվում են տարբեր կարգերով և եզրերով. միայն հազվադեպ՝ նկարագրական-նշանային (ինչյունանամական) կազմություններում, արտահայտության և բովանդակության ալանները կարող են բնորոշվել նույն կամ մասնակիորեն համընկնող կարգերով և եզրերով:

Սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ մակարդակների ուսմունքը էականորեն տարբերվում է ընդունված ուսմունքներից և հիմնվում է որոշ հիմնական սկզբունքների վրա: Ուստի նախորդ աշխատություններում առաջարկված լեզվական մակարդակների առանձնացման կառուցվածքը որոշ փոփոխության է ենթարկվում «Универсальная теория языка» և հաջորդ՝ «Շարահյուսական ուսումնասիրություններ» աշխատություններում: «Универсальная теория языка» աշխատության մեջ հեղինակն առաջարկում է ավելի կատարելագործված և ժամանակակից գիտության պահանջներին համապատասխանող կառուցվածք: Ի տարբերություն նախորդ

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Ձախուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2003; *Общее и армянское языкознание*, Ереван, 1978; *Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике*, Москва, 1999:

աշխատությունների՝ այստեղ որոշ լրացումներ և ճշգրտումներ են արվում⁴⁵:

Այստեղ մակարդակներ կարող են կազմել միայն երկալ անային միավորները, այսինքն՝ Մարտինեի տերմինաբանության մեջ՝ մոնեմներն ու դրանց համակցությունները: Արտահայտության և բովանդակության պլանների բաղադրիչները, մասնավորապես հնչույթները, ինքնին չեն կարող կազմել մակարդակներ: Դա խախտում է բաժանման տրամաբանական սկզբունքը. մի շարքին է դասում երկալ անային և միապլանային միավորները: Խոսելով լեզվի մակարդակային միավորների մասին՝ Ջահուկյանը կարծում է, որ պետք է նկատի ունենալ միայն գծային միավորները⁴⁶: Ընդհանրապես տարբեր հատկանիշները և մասնավորապես հնչույթների տարբեր հատկանիշները (Բենվենիստի տերմինաբանության մեջ՝ մերիզմները) չեն կարող մակարդակներ կազմել: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ՝ չի կարելի մի կողմից՝ հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշների մակարդակ առանձնացնել, մյուս կողմից՝ ինքնին հնչույթների դակնշանակի, որ շփոթվում են հասկացությունների ծավալն ու բովանդակությունը: Չի կարելի մի շարքին դասել միավորներն ու հատկանիշները, դատրամաբանորեն հակասական կլինի. չէ՞ որ մյուս միավորների համար (օրինակ՝ բառերի համար) հատկանիշների առանձին մակարդակ չի առանձնացվում: Հնչույթների տարբերակիչ հատկանիշները ներկայացնելով որպես դրանց կազմավորման համար անհրաժեշտ համապատասխան արտաբերումներ՝ խախտվում է մակարդակային միավորների գծայնության սկզբունքը:

Ժխտելով, որ մերիզմները կարող են կազմել առանձին մակարդակ, ի տարբերություն Բենվենիստի դասակարգման, սուբստանցիոնալ լեզվաբանությունը յուրաքանչյուր մակարդակի համար առանձնացնում է մակարդակային միավորներ և դրանց տարբերակիչ հատկանիշներ (բնորոշիչներ):

Նախապես սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ, ինչպես նշվեց վերևում, որպես ամենամեծ մակարդակային միավոր

⁴⁵ Տե՛ս Դ.Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, էջ 79-85:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 80:

առանձնացվում էր ամբողջական (ավարտուն) նախադասությունը (sentence): Համարվում էր, որ տեքստի կառուցվածքը լեզվական-իմաստաբանական առումով որակապես նոր փաստեր չի հայտնաբերում, ինչպիսիք որ հայտնաբերվում են ամբողջական նախադասության սահմաններում: Խնդիրն այն է, որ յուրաքանչյուր մակարդակի միավորներ դիտարկելիս նկատի են առնվում տվյալ միավորի հարացույցը կազմող այն ցուցիչները, որոնք հանդես են գալիս ավելի բարձր մակարդակի միավորների կառուցվածքի մեջ (ենթամակարդակում): Այսպես, դիտարկելով ամբողջական նախադասությունները՝ ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ, դրանցում նկատի են առնվում այն միջոցները, որոնք ապահովում են տեքստի ամբողջականությունը: Այստեղ նկատի է առնվում նաև այն, որ մակարդակային միավորները առաջին հերթին համարվում են լեզվական, որոնց էլ խոսողի ուղեղում համապատասխանում են որոշակի կառուցվածքային կաղապարներ, իսկ այդ կաղապարների բաղադրիչները խոսքում իրացվում են տարբեր կերպ՝ իրադրությանը համապատասխան: Լայն տեքստի համար ուղեղում չկան որոշակի լեզվական կաղապարներ. տեքստի կառուցումը ամբողջովին կախված է արտալեզվական գործոններից, խոսքն, իհարկե, կառուցվածքի որակական ցուցիչների մասին չէ: Հետագայում Ջահուկյանը եկավ այն եզրակացության, որ առաջին հերթին տեքստը պետք է տարբերակել խոսքից, երկրորդ՝ տեքստի և տեքստային միավորների համար կարելի է կազմել լեզվական ընդհանուր կաղապարներ, երրորդ՝ առանց տեքստային մակարդակ առանձնացնելու՝ լեզվի շատ երևույթներ մնում են չբացահայտված⁴⁷: Ուստի ավելացվում է հենքի (տեքստի) մակարդակը: Ջահուկյանը կարծում է, որ մակարդակների քանակը և բնույթը որոշվում են այն մակարդակային միավորների քանակով և բնույթով, որոնք գտնվում են իրար հետ որոշակի փոխհարաբերության մեջ: Սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ մակարդակներն ու ենթամակարդակներն առանձնացվում են՝ ըստ մակարդակային միավորների բնույթի և փոխհարաբերության: Մակարդակները կազմում են հիմնական կառուցվածքային

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

միավորները, ենթամակարդակները՝ դրանց միջանկյալ աստիճանները՝ ցածր կամ բարձր մակարդակին ձգտող: Ի վերջո՝ լրիվ համապատասխանություն է ձևավորվում մի կողմից մակարդակների և մակարդակային միավորների, մյուս կողմից՝ դրանք ուսումնասիրող բաժինների միջև. առանձնացվում են այնքան բաժիններ և ենթաբաժիններ, որքան մակարդակ և ենթամակարդակ կան, և համապատասխանաբար՝ մակարդակային և ենթամակարդակային միավորներ:

Ինչպես նշել ենք վերևում, սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ չի առանձնացվում *ձևույթային* հատուկ մակարդակ: Ձևույթային մակարդակի առանձնացումը խախտում է մոտեցման միասնականությունը՝ հանգեցնելով նույն միջոցների կրկնակի դիտարկման այն մակարդակներում, որոնց դրանք հարում են: Ջահուկյանը նշում է, որ այս դեպքում էլ ստեղծվում է այնպիսի դրություն, ինչպիսին ստեղծվում է ձևաբանության մեջ բոլոր խոսքի մասերի ավանդական դիտարկման ժամանակ: Այսպես՝ շաղկապի և կապի մասին խոսվում է ինչպես ձևաբանության մեջ խոսքի մասերի ընդհանուր դասակարգման ժամանակ, այնպես էլ շարահյուսության մեջ շարահյուսական կապակցման միջոցների դիտարկման ժամանակ: Ձևաբանությունը դիտվում է ավելի լայն առումով որպես, այսպես կոչված, դասույթաբանություն, որի մեջ ուսումնասիրվում են բառերի համադրական և վերլուծական բոլոր ձևերը, օրինակ՝ առդրային (կապային) համակցությունները (ոչ միայն *քաղաքում*, այլ և *քաղաքի մեջ*)⁴⁸:

Ինչպես նշվել է վերևում, մակարդակային և ենթամակարդակային միավորների միջև առկա է ներառման հարաբերություն: Ընդ որում՝ ավելի բարձր մակարդակի կամ ենթամակարդակի միավորը կարող է բաղկացած լինել ոչ միայն միջուկային և առմիջուկային անդամներից, այլ և մեկ միջուկային անդամից: Ինչպես «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» աշխատության մեջ, այստեղ ևս մակարդակային և ենթամակարդակային միավորների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ տեսքով՝ $U_1 \subseteq U_2 \subseteq \dots \subseteq U_n$, որտեղ $U_1, U_2, \dots, U_n$ –

⁴⁸ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2003, էջ 11-13:

միավորներն են, լ-ն՝ ցածր մակարդակի միավորի ներառումը ավելի բարձր մակարդակում, լ-ն՝ ներառումը կամ հավասարությունը, եթե բարձր մակարդակի միավորը բաղկացած է մեկ միջուկային բաղադրիչից՝ ցածր մակարդակի միավորից⁴⁹:

Ինչպես երևում է մակարդակների և ենթամակարդակների դասակարգման ներկայացումից, դրանք չեն համընկնում ընդունված շատ դասակարգումներին, բացի այդ՝ ունեն նաև մի շարք առանձնահատկություններ: Առաջին անգամ արմատայինը առանձնացվում է որպես հատուկ ցածր ենթամակարդակ: Ընդ որում՝ այն ընդգրկում է միայն իմաստակիր բառերի արմատներ: Արմատի և բառակազմության ուսմունքները միացված են բառագիտության մեջ: Ձևույթային հատուկ մակարդակի բացակայության պատճառը բացատրվել է վերևում. այդ մակարդակում դիտարկվում են միայն արմատական այն ձևույթներն ու միջոցները, որոնց միջոցով դրանք ձևավորվում և փոխարարվելուց են մտնում բառույթային կամ բառակազմական ենթամակարդակների միավորների բաղադրիչների հետ: Այս ենթամակարդակի առանձնացումը հնարավորություն է տալիս նախ՝ ստեղծել ու լեզուների տիպաբանությունն՝ արմատի՝ որպես լեզվի արտաքին ձևի հիմնական դրսևորումներից մեկի կառուցվածքի բնույթով պայմանավորված, երկրորդ՝ կոնկրետ լեզվի հնչյունաբանությունը և իմաստաբանությունը դիտարկելու որպես արմատի արտաքին և ներքին կողմերի (կառուցվածքների) մասին ուսմունքներ, այսինքն՝ հանգել նկարագրության սկզբունքի միասնականության:

Յուրաքանչյուր մակարդակի համար ենթամակարդակների առանձնացումը կատարվում է միասնական սկզբունքներով՝ *համաբանության* հիման վրա: Յուրաքանչյուր մակարդակի ցածր ենթամակարդակ կազմվում է տվյալ մակարդակի համար անբաժանելի (չտրոհվող) միավորից, որը բարձր մակարդակի համար համարվում է հիմքային: Օրինակ՝ *բառային* մակարդակի համար այդպիսին համարվում է *արմատը*: Բարձր ենթամակարդակների միավորների դիտարկումը սկսվում է հոմոգեններից (համաձին)՝ հատուկ

⁴⁹ Տե՛ս Գ.Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, էջ 83:

ուշադրութեամբ արժանացնելով երկբադարձ տիպերը (հիպոլեքսեմաներ, հիպոսինտագմաներ, հիպոսինպրոտասեմաներ, հիպոտեքստեմաներ), այնուհետև դիտարկվում են նաև հետերոգեն և բազմաբադարձ տիպերը (հիպերլեքսեմաներ, հիպերսինտագմաներ, հիպերսինպրոտասեմաներ, հիպերտեքստեմաներ): Ուստի այս դասակարգման դեպքում ձևաբանութունը համարվում է դասույթային ենթամակարդակի մասին ուսմունքի՝ դասույթաբանութեան մի մասը, որի միավորը՝ դասույթը, ներառում է ինչպես բառաձևը՝ որպես ձևաբանութեան ուսումնասիրութեան օբյեկտ, այնպես էլ մյուս օժանդակ միջոցները, որոնց շնորհիվ վերջինս ձևավորում է որպես տարրական շարահյուսական միավոր:

Այն, ինչ սովորաբար դիտարկվում է որպես շարահյուսական մակարդակ, սուբստանցիոնալ և եզվաբանութեան մեջ դասակարգվում է երկու, եթե հաշվի առնենք նաև հենքայինը, ապա՝ երեք մակարդակի: Սովորական գործածութեան մեջ շարահյուսութունն (սինտաքսիս) տերմինն ունի երկիմաստութուն: Մի կողմից՝ շարահյուսութունը, սկսած Ապուլլոնիոս Դիսկոլոսից, դիտարկվում է որպես միավորների գուգորդումների ուսմունք⁵⁰, այսինքն՝ սոսյուրյան իմաստով իբրև շարույթաբանութուն, մյուս կողմից՝ շարահյուսութեան ուսումնասիրութեան հիմքում դրվում է նախադասութեան կառուցվածքի և ստորոգման ըմբռնման՝ որպես նախադասութեան բովանդակութեան և իրականութեան կապը որոշակի իրադրութեան հետ: Սուբստանցիոնալ և եզվաբանութեան մեջ միավորներն առանձնացնելիս առաջին պլան է մղվում դրանց կապակցելութունը, իսկ ստորոգումը՝ որպես քերականական կարգ, դիտարկվում է միավորների կառուցվածքի հետ կապված՝ որպես արտահայտութեան և բովանդակութեան պլանների համադրութուն: Այստեղ Ջահուկյանը *բառակապակցութուն* տերմինի փոխարեն գերադասում է *շարույթը*, քանի որ վերջինս կարող է կառուցվածքային առումով ներառել ինչպես բառակապակցութունը, այնպես էլ առանձին բառաձև՝ որպես ինքնուրույն գործածվող միջուկային բադարձ: Սրանով իսկ

⁵⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանութեան պատմութուն, հտ. 1, Երևան, 1960, էջ 87:

դասույթը դիտվում է որպես շարահյուսության նվազագույն միավոր և շարույթի հետ միասին մտցվում միևնույն մակարդակի մեջ (դասույթային և շարույթային ենթամակարդակներով):

Վերևում ասվեց, որ տարբեր մակարդակների և ենթամակարդակների միավորների միջև ներառման հարաբերությունն է. ցածր մակարդակի և ենթամակարդակի յուրաքանչյուր միավոր ներառվում է բարձր մակարդակի կամ ենթամակարդակի միավորի մեջ, և հակառակը՝ բարձր մակարդակի կամ ենթամակարդակի յուրաքանչյուր միավոր ներառում է ցածր մակարդակի և ենթամակարդակի միավոր, ընդ որում՝ բարձր մակարդակի միավորը կարող է բաղկացած լինել ցածր մակարդակի միայն մեկ միավորից: Մակարդակների և ենթամակարդակների համար ներմուծված տերմինների բացատրության ժամանակ (տե՛ս վերջին գլխում) պետք է նկատի ունենալ այդ առանձնահատկությունը: Այսպես, *բառույթ* ասելով՝ պետք է հասկանալ բառը՝ որպես բառակազմական ամբողջություն, որը կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մի քանի արմատներից կամ արմատական հիմքերից:

Մակարդակների, մակարդակային միավորների և դրանք ուսումնասիրող բաժինների փոխհարաբերությունը (ներկայացված նոր տերմինաբանությամբ⁵¹) Ջահուկյանը ներկայացնում է համապատասխան աղյուսակով: Այսպիսով՝ հիմնական միավորների (բառի, շարույթի, նախադասության, տեքստի) քանակին համապատասխան՝ ձևավորվում է չորս մակարդակ՝ *բառային*, *շարային*, *նախադասական* և *հենքային*: Յուրաքանչյուր մակարդակում առանձնացվում է երկու ենթամակարդակ՝ *բառայինում՝ արմատային* և *բառույթային*, *շարայինում՝ դասույթային* և *շարույթային*, *նախադասականում՝ ասույթային* և *լրասույթային*, *հենքայինում՝ հինույթային* և *լիահինույթային*:

⁵¹ Տե՛ս չորրորդ գլխում:

ԳԼՈՒԽ 2

ԼԵԶԿԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԻ ԽԱԴԻՐԸ. ԿԱՂԱՊԱՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ

Ինչպես գիտության ցանկացած բնագավառի, այնպես էլ լեզվաբանական ուսումնասիրությունների համար կարևոր դեր ունեն *մեթոդները*: Հետազոտական աշխատանքի ճշգրիտ արդյունքներ ստանալ ու համար անհրաժեշտ են ոչ միայն ճիշտ ընտրված մեթոդներ և մեթոդաբանություն, այլև այդ մեթոդների ճշգրիտ կիրառություն: Բայց նախքան մեթոդների և մեթոդաբանության ընտրության ճշգրտության հարցերին անդրադառնալը, պարզ ենք, թե ինչ է մեթոդը: «*Մեթոդ*» բառը ծագել է հունարենից, թարգմանաբար նշանակում է *հետազոտության ուղի* կամ *եղանակ*: Լեզվաբանության մեջ «*մեթոդ*» կիրառվում է երկու իմաստով՝ ընդհանուր և մասնավոր⁵²: *Ընդհանուր* իմաստով մեթոդը հետազոտական հնարների կամ եղանակների ընդհանրացված ամբողջություն է՝ մեթոդիկա, որը կապված է որոշակի լեզվաբանական տեսության և ընդհանուր մեթոդաբանության հետ: Իսկ *մասնավոր* իմաստով մեթոդը լեզվի այս կամ այն բնագավառի հետազոտական որոշակի եղանակ է կամ տեխնիկական միջոց, որը հիմնվում է որոշակի տեսության վրա:

Մեթոդ բառի հետ սերտորեն կապված է նաև *մեթոդաբանություն* և բառը, որը ևս կիրառվում է երկու իմաստով: Իր բուն իմաստով այն նշանակում է մեթոդների մասին ուսմունք կամ տեսություն: Սակայն երբեմն այն կիրառվում է փոքր-ինչ այլ՝ ավելի լայն իմաստով՝ նշանակելով հայեցակարգ:

Գիտական գրականության մեջ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, չկա *մեթոդաբանություն* և *հայեցակարգ* հասկացությունների հստակ սահմանազատում, չկա նաև *մեթոդաբանություն*, *տեսություն* և *հայեցակարգ* հասկացությունների փոխհարաբերության վերաբերյալ որևէ հստակ դիրքորոշում կամ համընդհանուր ընդունելի որոշում: Նմանատիպ իրավիճակում է նաև ընդհանուր և մասնավոր մեթոդների փոխհարաբերության

⁵²Տե՛ս <http://tapemark.narod.ru/les/298a.html>, «Лингвистический энциклопедический словарь», М., 1990:

հարցը: Ինչ վերաբերում է լեզվաբանական մեթոդաբանության բնագավառի խնդիրներին, Ջահուկյանը, անդրադառնալով դրանց, մի քանի դիտարկում է անում⁵³: Մասնավորապես, հետազոտողի համար մեծ խնդիրներ է ստեղծում այն հանգամանքը, որ լեզվաբանական գրականության մեջ չկա *տերմինաբանական միասնություն*: Երբեմն միևնույն մեթոդին տարբեր անվանումներ են տրվում, երբեմն՝ հակառակը՝ տարբեր մեթոդներ նույն անունով են կոչվում: Բնականաբար, սա խանգարում է հետազոտական աշխատանքին, քանի որ կարող է մեթոդների սխալ ընտրության պատճառ դառնալ:

Մեթոդաբանական խնդիրներ կարող է առաջացնել նաև ժամանակակից ուղղություններին կուրորեն հետևելը: Հաճախ հետազոտական աշխատանքն ավելի ժամանակակից և արդիական դարձնելու համար որոշ հետազոտողներ կիրառում են այնպիսի մեթոդներ, որոնք համապատասխան չեն տվյալ աշխատանքի բնույթին:

Լեզվաբանական մեթոդների վերաբերյալ թյուր եզրահանգումների և կարծիքների պատճառ կարող է դառնալ գիտության մյուս բնագավառների շարքում լեզվաբանության տեղի ոչ ճշգրիտ որոշումը: Բնականաբար, եթե լեզվաբանությունը դիտարկվի որպես մաթեմատիկայի կամ կիբերնետիկայի բնագավառ, լեզվաբանական մեթոդների բնույթն էլ համապատասխան փոփոխության կենթարկվի:

Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ մեթոդաբանական խնդիրներ ծագում են առաջին հերթին *մեթոդ* հասկացության ոչ ճշգրիտ բնորոշման հետևանքով: Ջահուկյանի խորաթափանց հայացքից չի վրիպում, որ որոշ հեղինակներ *մեթոդ*, *մեթոդիկա* և *մեթոդաբանություն* տերմինները գործածում են ոչ թե իրենց բուն, այլ բոլորովին այլ իմաստներով: Ինչպես, օրինակ, Յու. Ստեպանովը ժամանակակից լեզվաբանության մեթոդներին անդրադառնալիս գուցադրում է մի կողմից՝ *մեթոդ*, *մեթոդիկա*, *մեթոդաբանություն*, մյուս կողմից՝ ամերիկյան լեզվաբանության մեջ ընդունված *նախալ եզվաբանություն*, *միկրոլ եզվաբանություն* և *մակրոլ եզվաբանություն* տերմինները⁵⁴: Մինչդեռ, ինչպես

⁵³ Տե՛ս Գ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978, էջ 44-45:

⁵⁴ Տե՛ս Ю. Степанов, Методы и принципы современной лингвистики, М., 1975, էջ 5:

իրավացիորեն նշում է Ջահուկյանը, վերջինները լիովին այլ իմաստ են արտահայտում⁵⁵:

Այսպիսով՝ Լեզվաբանական մեթոդների մասին ճշգրիտ պատկերացում կարելի է կազմել միայն *մեթոդ*, *մեթոդիկա* և *մեթոդաբանություն* հասկացությունների իմաստների հստակ սահմանազատումից հետո: Ջահուկյանը դրանք գործածում է հետևյալ իմաստներով. *մեթոդը* կիրառում է որպես հետազոտության միջոց կամ եղանակ իմաստով, *մեթոդիկան*՝ որպես մեթոդների և հետազոտական հնարների ամբողջություն, *մեթոդաբանությունը*՝ որպես մեթոդների մասին ուսմունք:

Լեզվաբանական մեթոդների և մեթոդաբանության հարցերին անդրադառնալիս Ջահուկյանն առավելապես հետաքրքրված է ոչ թե Լեզվի ուսումնասիրության որևէ կոնկրետ մեթոդով, այլ հետազոտական և Լեզվական զանազան փաստեր բացահայտող մեթոդներով:

Ջահուկյանը համոզված է, որ Լեզվաբանական մեթոդաբանության հիմնական խնդիրը մեթոդների դասակարգումն է: Այն հնարավորություն կտա բացահայտել ու մեթոդների փոխհարաբերությունները, զուգադրել ու Լեզվաբանական մեթոդները և գիտության մյուս բնագավառների մեթոդները, դրա հիման վրա էլ առանձնացնել ու ընդհանուր և հատուկ մեթոդներ, ինչպես նաև դիտարկել ու Լեզվի ուսումնասիրության մեջ ընդհանուր մեթոդների կիրառման առանձնահատկությունները:

Ինչպես նշել ենք Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման քննությանը նվիրված բաժնում, Լեզվաբանության պատմության մեջ ցանկացած շրջանի բնորոշ է հետազոտության որևէ կոնկրետ մեթոդ: Հետևաբար, երբ փոխվում է ժամանակաշրջանը, արտաքին և ներքին հանգամանքների ազդեցության հետևանքով որոշակիորեն փոխվում է նաև Լեզվի նկատմամբ հայեցակարգը: Սա էլ, բնականաբար, Լեզվի քննության նոր մեթոդների առաջացման խնդիր է ստեղծում: Հաճախ նախորդ շրջանում տիրապետող մեթոդին լիովին հակադիր մեթոդ է ի հայտ գալիս: Բայց, ի տարբերություն Լեզվի նկատմամբ հայեցակարգի,

⁵⁵ Այս հարցին անդրադարձել ենք ատենախոսության՝ «Լեզվաբանության կառուցվածքի հարցը» բաժնում:

հին մեթոդները լիովին չեն անհետանում: Դրանք շարունակում են կիրառվել նաև հաջորդ շրջաններում, սակայն ոչ թե որպես տիրապետող և հիմնական մեթոդներ, այլ ավելի մասնակիորեն: Այսպիսով՝ լեզվաբանության ժամանակակից փուլում կարող են լինել մեթոդներ, որոնց ծագումը կապվում է լեզվաբանության պատմության նախորդ շրջանների հետ: Բացի այդ՝ ըստ հետազոտական այս կամ այն ոլորտում կիրառության՝ մեթոդները լինում են երկու տիպի՝ ընդհանրական և մասնավոր⁵⁶: Որոշ լեզվաբանական մեթոդներ ընդհանուր բնույթ ունեն և կիրառվում են նաև գիտության այլ բնագավառներում: Դրանք սովորաբար գիտական հետազոտության ընդհանուր եղանակներ և միջոցներ են: Այդպիսի ընդհանրական մեթոդներ են *մակածոնայունը* (ինդուկցիա) և *արտածոնայունը* (դեդուկցիա), *վերլուծոնայունն* (անալիզ) ու *համադրոնայունը* (սինթեզ), *համեմատոնայունը*, *հակադրոնայունը*, *զուգահրոնայունը*, *համաբանոնայունը* (անալոգիա), *գիտափորձը* (էքսպերիմենտ) ևն:

Ընդհանրական մեթոդներից բացի՝ կան նաև մեթոդներ, որոնք բնորոշ են հետազոտական որևէ կոնկրետ ոլորտի: Այդպիսին են բուն լեզվաբանական մեթոդները:

Դժվար չէ նկատել, որ իր բոլոր դասակարգումներում Ջահուկյանն առանձնացնում է որոշակի հատկանիշներ: Բուն լեզվաբանական մեթոդների *դասակարգման* համար առանձնացվում է **հինգ հատկանիշ**⁵⁷:

1. *Համաժամանակոնայունը* (սինխրոնիկոնայունը) և *տարաժամանակոնայունը* (դիախրոնիկոնայունը, պատմականոնայունը): Ըստ այդմ՝ առանձնացվում և որոշվում են համաժամանակյա և տարաժամանակյա հետազոտության մեթոդները:

2. *Ներօբյեկտայնոնայունը* (ինտերիորոնայունը) և *արտաօբյեկտայնոնայունը* (էքստերիորոնայունը): Ներօբյեկտային ուսումնասիրության դեպքում ուսումնասիրության հիմքում ընկած է օբյեկտի կառուցվածքը, հետազոտոնայունը վեր է հանում կառուցվածքային առանձնահատկոնայունները՝ առանց դուրս գալ ու

⁵⁶ Տե՛ս <http://les.academic.ru/674/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4>, *Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990*:

⁵⁷ Տե՛ս Գ. Джаукян, *Общее и армянское языкознание, Е., 1978*, էջ 46-47:

օբյեկտի սահմաններից: Իսկ արտաօբյեկտային ուսումնասիրության դեպքում՝ ընդհակառակը. հետազոտության նպատակն է պարզել տվյալ օբյեկտի և լեզվաբանական այլ օբյեկտների փոխհարաբերությունը:

3. *Համակենտրոնացում* և *բաշխում* (ժամանակի և տարածության մեջ): Համակենտրոնացման դեպքում օբյեկտը դիտարկվում է որպես որոշակի ամբողջություն, որն ունի իր հստակ տեղը և դիրքը, իսկ բաշխման դեպքում օբյեկտը դիտարկվում է՝ ըստ որոշակի շրջանների, մակարդակների և դասերի:

4. *Արտալեզվական վերաբերություն* և *ներլեզվական վերաբերություն*: Մի դեպքում հետազոտողն առաջնորդվում է արտալեզվական տվյալներով (թե՛ պատմական փաստերով, թե՛ մյուս գիտությունների տրամադրած փաստերով), մյուս դեպքում՝ մնում է գուտլեզվական երևույթների շրջանակում:

5. *Քանակականություն* և *որակականություն*: Քանակական մեթոդները կարող են կիրառվել ցանկացած հետազոտության մեջ, և եթե դրանք նպատակադրված չեն կիրառվում, ուստի կարելի է պայմանականորեն խոսել որակական մեթոդների մասին⁵⁸:

Այսպիսով՝ առանձնացնելով հինգ էական հատկանիշ, սակայն առաջնորդվելով դրանցից չորսով (քանակական մեթոդները դուրս է թողնում դասակարգումից)՝ Ջահուկյանը ստանում է 16 լեզվաբանական մեթոդ. դրանք ներկայացնում է համապատասխան աղյուսակով՝ ըստ տվյալ հատկանիշի առկայության կամ բացակայության: Նշենք, որ տարբեր հետազոտություններում կիրառելու համար այս մեթոդներն ընտրվում են՝ ըստ հետազոտական բնագավառի և կոնկրետ նպատակի, ըստ լեզվաբանական գիտակարգերի և բաժինների առանձնահատկությունների, ինչպես նաև ըստ այնմ, թե որն է տվյալ հետազոտողի ընդհանուր հայեցակարգն ու սկզբունքը, կամ որ ուղղությանն է նահարում:

Ինչ վերաբերում է Ջահուկյանի բերած նորոյթին լեզվաբանական մեթոդների ուսումնասիրության բնագավառում,

⁵⁸ Քանի որ Ջահուկյանի՝ լեզվաբանական մեթոդների դասակարգմանը վերաբերող շարադրանքը ռուսերեն է, ուստի ատենախոսության մեջ դրան վերաբերող որոշ տերմինների հայերեն համարժեքներ Ջահուկյանին չեն պատկանում, ատենախոսության պահանջներից ելնելով՝ առաջարկել ենք մենք:

ապա պետք է նշել, որ այն միայն դասակարգմամբ չի սպառվում: Հեղինակի հետազոտական բեղուն գործունեության ընթացքում նրա ուշադրության կենտրոնում միշտ էլ եղել է համընդհանուր լեզվաբանական տեսությունն ստեղծելու գաղափարը, որ կապված է կադապարման մեթոդի հետ: Ջահուկյանը իր գործունեության տարբեր ժամանակահատվածներում անդրադարձել է կադապարման մեթոդներին՝ զարգացնելով կադապարի իր տեսությունը: Սակայն նախքան կադապարի ջահուկյանական ըմբռնումը քննելը, տեսնենք, թե ինչ է կադապարը, ինչպես է ծագել և ինչ դեր ունի լեզվաբանության մեջ:

Ա. ԿԱԴԱՊԱՐԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ ԼԵԶԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Կադապարը (մոդելը)⁵⁹ ուսումնասիրողի կողմից հետազոտական նպատակներով ստեղծված իրական կամ մտավոր կառուցվածք է, որը վերարտադրում, իր գործառույթներով նմանակում է (հիմնականում պարզեցված ձևով) ինչ-որ այլ իրական կառուցվածք (բնօրինակ)⁶⁰:

Լեզվաբանական կադապարի հասկացությունը ի հայտ է եկել կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ (Կ. Բյուլեր, 2. Հառիս, Չ. Հոքետ), սակայն գիտական լայն շրջանառության մեջ է մտել 20-րդ դարի 60-70-ական թթ.-ից՝ պայմանավորված մաթեմատիկական լեզվաբանության առաջացմամբ և լեզվաբանության մեջ կիրառական տիկայի մեթոդների կիրառմամբ: Պետք է նշել սակայն, որ լեզվի քննության մաթեմատիկականացմանը անդրադարձել են դեռևս հին հնդիկ քերականները (մ.թ.ա. 5-3-րդ դարերում): Պատահական չէ, որ որոշ լեզվաբաններ նմանություն են տեսնում հնդիկ քերական Պանինիի վերլուծական մեթոդի և ժամանակակից լեզվաբանական հոսանքներից մեկի՝ կառուցվածքաբանության (ստրուկտուրալ իզմի) միջև: Իրոք, լեզվաբանական մոդելի առաջին նմանօրինակը Պանինիի աշխատության մեջ է: «Պանինին իր քննության մեջ կիրառում է այս կամ այն քերականական երևույթը հատուկ տառերով նշանակելու սկզբունքը՝ սրանով իսկ մոտենալով

⁵⁹ **Մոդել** եզրույթը ծագել է լատիներեն *modulus* բառից, որ թարգմանաբար նշանակում է «կերպար, տիպար, նմուշ»:

⁶⁰ Տե՛ս «Лингвистический энциклопедический словарь», М., 1990, էջ 304:

քննության մաթեմատիկականացմանը. այսպես, օրինակ, քտառը նշանակում է տվյալ ձևությամբ՝ շեշտից զուրկ լինելը բոլոր դիրքերում, և եթե Պանինին տալիս է *mir* բանաձևը, ապա այդ նշանակում է, որ բայական *mi* վերջավորությունը բոլոր դիրքերում անշեշտ է: Քննության այս եղանակն է, որ ապահովում է շարադրանքի համառոտությունը՝ ընդգրկման բացառիկ մեծությամբ և մանրամասնությամբ հանդերձ»⁶¹:

Ժամանակակից ամերիկյան լեզվաբանության հիմնադիրներից են լեզվաբաններ *Լ. Բլումֆիլդը* և *Է. Սեպիրը*: Վերջինս առաջ է քաշել լեզվի կառապարման խնդիրը, իսկ Բլումֆիլդի անվան հետ են կապվում նկարագրական լեզվաբանության հետազոտական մեթոդները: Սեպիրը կարծում է, որ յուրաքանչյուր լեզու մի ներփակ համակարգ է, որի անհատական ձևը՝ «կառապարը», խիստ կայուն է: Այդ «կառապարը» Սեպիրը գրկում է նյութական արժեքից, դիտում որպես գործառական հարաբերությունների համակարգ: Այսինքն՝ ըստ Սեպիրի՝ «լեզվի կառապարումը» նշանակալից չափով ինքնուրույն է և կախված չէ ոչ լեզվաբանական տիպի խաչաձևվող կառապարներից⁶²:

Նկարագրական լեզվաբանությունը ձևավորվեց *Լ. Բլումֆիլդի* անմիջական ազդեցության պայմաններում⁶³: *Լ. Բլումֆիլդը*, ուսումնասիրելով ամերիկյան հնդկացիների լեզուներն պատմահամեմատական լեզվաբանության մեթոդներով, եկավ այն եզրակացության, որ այն լեզուները, որոնք չունեն գիր, քերականության և բառաֆոնդի նկարագրություն, պետք է ուսումնասիրել վերլուծության նոր մեթոդներով: Ուստի անձանոթ լեզուների ուսումնասիրության դեպքում, երբ լեզվական ձևերի իմաստներն անհայտ են լեզվաբանին, լեզվական միավորների սահմանազատման և հաստատման համար անհրաժեշտ է ձևական չափանիշ՝ միավորների զուգադրում, այսինքն՝ խոսքում այս կամ այն միավորների դիրքը մյուս միավորների նկատմամբ: Բլումֆիլդը սա կոչում է դիստրիբուցիա («բաշխում», անգլ. *distribution* բառից): Նա առաջարկում է նկարագրության մի մեթոդ, որն

⁶¹ Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960, էջ 24:

⁶² Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., հ. 2, Ե., 1962, էջ 133-136:

⁶³ Տե՛ս Լ. Բլումֆիլդ, Язык, М., 2002, էջ 19-26:

իր կարծիքով հաղթահարում է լեզվական ձևերի որոշման իմաստային չափանիշը:

Նկարագրական լեզվաբանության նպատակը ոչ թե ընդհանուր լեզվաբանական տեսությունն ստեղծելն էր, որը կարողանա բացատրել լեզվական բոլոր երևույթները և դրանց փոխհարաբերությունները, այլ լեզվի համաժամանակյա նկարագրության և կադապարման մեթոդներ մշակելը (չնայած պատմական ուսումնասիրությունը ևս կարևորվում էր): Լեզվի նկարագրությունը բնորոշվում էր որպես լեզվական համակարգի հաստատում, որը որոշակի միավորների և դրանց ձևավորման կանոնների ամբողջությունն էր⁶⁴:

Նկարագրական լեզվաբանության մեթոդաբանությանը բնորոշ է իզոմորֆիզմը (զուգահեշություն), քանի որ այն և՛ հնչույթային, և՛ ձևաբանական մակարդակներում, անկախ դրանց էական տարբերություններից, ներառում է միևնույն փուլերը. 1-ին փուլում տեքստը բաժանվում է տվյալ մակարդակի համար նվազագույն միավորների, 2-րդ փուլում տրվում է լեզվի կառուցվածքային միավորների բաշխումը, 3-րդ փուլում կառուցվածքային տվյալ մակարդակում կառուցվում է լեզվական համապատասխան կադապարը:

Նկարագրական մեթոդը ենթադրում էր կադապարների բազմազանություն, ուստի կային ընտրության չափանիշներ. նպատակահարմար էր պարզ, տրամաբանորեն անհակասական լիակադապարը: Նկարագրական լեզվաբանության մեջ լեզվի նկարագրությունը պետք է ավարտվեր լեզվական կառուցվածքի ընդհանուր կադապարի կառուցումով, որը կներկայացներ տարբեր մակարդակների փոխհարաբերությունը:

Նկարագրական լեզվաբանության հիման վրա ծագել է *փոխակերպական (տրանսֆորմացիոն)* մեթոդը, որը լեզվական կառուցվածքի վերլուծության ավելի արդյունավետ մեթոդ է, քան լեզվաբանության մեջ ընդունված մյուս մեթոդները: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ եթե լեզվի կադապարման անհրաժեշտությունը տեսականորեն հիմնավորվում է նկարագրական

⁶⁴ Տե՛ս «Лингвистический энциклопедический словарь», М., 1990, էջ 130:

լեզվաբանության ներկայացուցիչների աշխատություններում, ապա ուսումնասիրության հնարները հիմնականում ձևավորվել են ամերիկյան կիրառական լեզվաբանության ներկայացուցիչների կողմից:

Լեզվի նկարագրության նոր կադապարը, որը առաջարկում էին փոխակերպական վերլուծության կողմնակիցները, հակադրվում էր դասական նկարագրական քերականության կադապարին: Այս առումով՝ սերող քերականության նպատակը արմատապես տարբերվում է այն նպատակներից, որոնք հետապնդում է լեզվի նկարագրական ուսումնասիրությունը: Սակայն պետք է նշել, որ փոխակերպական մեթոդի կողմնակիցները հնչույթային և ձևույթային մակարդակներում կիրառում են հիմնականում նկարագրական վերլուծության արդյունքները, և ուսումնասիրության նպատակը կրկին լեզվի ձևային նկարագրությունն է: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ փոխակերպական լեզվաբանությունը նկարագրական ուղղության զարգացման հաջորդ աստիճանն է:

Ամերիկյան լեզվաբանական դպրոցը աչքի է ընկնում մի էական հատկանիշով. այն գտնվում է մշտական շարժման մեջ: Դա առավելագույնս արտահայտվել է սահմանումների ու բնորոշումների բազմազանությամբ: Նույնիսկ հիմնական հասկացությունները տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպ են բնորոշում: Տերմինները ոչ միշտ համընդհանուր ճանաչում ունեն, հաճախ նույնիսկ դիպվածային բառի արժեք են ստանում:

Ամերիկյան լեզվաբանական գրականության մեջ կատրկում տերմին՝ հաճախ իմաստային առումով ոչ այնքան սահմանազատված միմյանցից. դրանք են pattern-ը և model-ը: Երկուսն էլ թարգմանվում են նույն կերպ՝ «կադապար» կամ «մոդել»: Սակայն սրանք տարբեր ժամանակներում են կիրառվել: Առաջինը գիտական շրջանառության մեջ մտավ Է. Սեփիրի շնորհիվ: Վերջինս pattern ասելով հասկանում էր փաստերի ամբողջություն, որոնք ունեին գոյաբանական նշանակություն⁶⁵: Երկրորդը (model) գիտական շրջանառության մեջ մտավ ավելի ուշ նկարագրական լեզվաբանության մեջ: Լեզվաբանական մոդել ասելով՝ հիմնականում հասկանում էին

⁶⁵ Տե՛ս E. Sapir, Sound patterns in language, «Language», 1925, vol.1, N 2, էջ 37-51:

քերականության կառուցման ձև (a style of grammarmarking), կաղապար, նյութի ներկայացման հիմնականաբար, հիմնամաս (a framework of presentation): Այսպես, Չ. Յոքետը լեզվի քերականական մոդելը բնորոշում է որպես վերաբերությունների ամբողջություն (a framework of reference), որի շրջանակներում լեզվաբանը հանգում է լեզվի քերականական կողմին և հիմնավորում իր հետազոտության արդյունքը⁶⁶: Չ. Յառիսը գալիս է այն համոզման, որ լեզվաբանական կաղապարը չբնորոշվող կամ մասամբ բնորոշվող նշանային համակարգ է, որը, այն բանից հետո, երբ նրա հատկանիշներին որոշակի նշանակություններ են վերագրվում, վերածվում է կառուցվածքային համակարգի: Այլ կերպ ասած՝ տարբեր կառուցվածքներ կարող են միևնույն կաղապարը ունենալ, և ընդհակառակը՝ միևնույն կառուցվածքը կարող է տարբեր կաղապարներով ներկայացվել⁶⁷:

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ «մոդել» տերմինի բովանդակությունը որոշակի չափով ընդգրկում է (հատկապես ըստ Լ. Ելմսլևի) նախկին «տեսություն» տերմինի բովանդակությունը: Գտնում են, որ «մոդել» կարող է կոչվել միայն այն տեսությունը, որը որոշակի չափով ձևավորված և բավականին պարզորոշ է ներկայացված:

Այսպիսով՝ նկատի ունենալով լեզվաբանական կաղապարի վերոնշյալ բնորոշումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ գոյություն ունեն այնքան կաղապարներ, որքան լեզվի տարբեր նկարագրություններ կան: Այդ իսկ պատճառով ամերիկյան գրականության մեջ լեզվաբանական կաղապար ասելով հասկանում են նկարագրության այն ձևերը, որոնք պարտադրում են լեզվական նյութի տարբեր կառուցվածքայնացում (structuralization), հակառակ դեպքում այն կշփոթվի տարբեր ձևերով նկարագրելու հետ:

Կախված նրանից, թե ինչ տիպի լեզվաբանական մոդել կամ կաղապար (pattern թե model) է կառուցվում, ժամանակակից ամերիկյան կառուցվածքաբանությունը հանգում է լեզվաբանական հետազոտությունների երկու տարբեր մեթոդաբանությունների:

⁶⁶ Տե՛ս Ch. Hockett, Two models of grammatical description, «Word», 1954, vol. 10, N 2-3, էջ 210:

⁶⁷ Տե՛ս Z Harris, The transformational model of language structure, «Antropological Linguistics», 1959, vol. 1, N 1, էջ 27-29.

Դրանցից առաջինը, որը հետաքրքրվում է լեզվական փաստերով (data-oriented approach), բնորոշվում է որպես լեզվի մեջ վերջնական ճշմարտության ունի որոնելու հայեցակարգ (God's truth approach)⁶⁸: Երկրորդը հետաքրքրվում է նկարագրական մեթոդով և բնորոշվում է որպես հարմարեցման մոտեցում (hocus-pocus approach)⁶⁹:

Առաջինի կողմնակիցները լեզվական կառուցվածքն ընդունում են որպես օբյեկտիվ իրականություն, իսկ տարբեր հետազոտողների կողմից միևնույն նյութի հակասական և բազմազան բնորոշումները բացատրում են երկու ձևով. կա՛մ վերլուծության է ենթարկվել ոչ բավարար քանակությամբ նյութ, կա՛մ վերլուծությունը լիակատար չի եղել: Ի վերջո, նրանց նպատակը լեզվական կառուցվածքի վերաբերյալ որոշակի տեղեկություն ստանալն է:

Երկրորդի կողմնակիցները ևս ընդունում են լեզվական կառուցվածքի օբյեկտիվ իրականություն լինելը, սակայն լեզվաբանական վերլուծությունը համարում են խաղյուրատեսակ նշաններով: Ընդ որում ենթադրվում է, որ կառուցվում են ոչ թե հենց տվյալ օբյեկտի (երևույթի), այլ նրա նկարագրության կաղապարները: Նման կաղապարների համարժեքությունը ճշտվում է նրանով, որ դրանք կարող են համապատասխանել մեկ այլ նյութի՝ առանց խախտելու տրամաբանական ճշմարտացիությունը, այսինքն՝ արդեն նկարագրված կաղապարով կարող են բնորոշվել նոր երևույթներ: Բնականաբար, լեզվաբանական կաղապարման ոչ միանշանակ լինելու խնդիրը առաջ են քաշել *hocus-pocus մեթոդաբանության* կողմնակիցները: Ի վերջո, նրանք եկել են այն համոզման, որ տարբեր լեզվաբաններ կարող են ուսումնասիրել միևնույն նյութը, սակայն հանգել տարբեր եզրակացությունների: Ինչպես փաստում է Յ. Նայդան, լեզվաբանության մեջ, ի տարբերություն մաթեմատիկայի, չի կարելի ակնկալել միանշանակ արդյունք⁷⁰:

Լեզվաբանական կաղապարումը անպայմանորեն ենթադրում է վերացարկման (աբստրակցիայի) և իդեալականացման առկայություն:

⁶⁸ Տե՛ս A. Koutsoudas, The morpheme reconsidered, IJAL, 1963, vol. 29, N2, p. 160.

⁶⁹ Տե՛ս Ch. Hockett, Problems in morphemic analysis, «Language», 1947, vol. 23, N 4, p. 325.

⁷⁰ Տե՛ս «Основные направления структурализма», М., 1964, էջ 204:

Արտահայտելով բնօրինակի էական հատկանիշները և շրջանցելով ոչ էականները՝ կաղապարը դառնում է վերացական իդեալականացված օբյեկտ: Յուրաքանչյուր կաղապար ամբողջանում է բնօրինակի հնարավոր կառուցվածքի վարկածի հիման վրա և ներկայանում է որպես բնօրինակի գործառական (\$ուկցիոնալ) նմանակ, որը թույլ է տալիս կաղապարի վերաբերյալ գիտելիքները վերագրել բնօրինակին: Կաղապարի համապատասխանության չափանիշ է գիտափորձը:

Յուրաքանչյուր կաղապար պետք է լինի ձևային, այսինքն՝ կաղապարը կազմող տարրերը և դրանց հարաբերությունները պետք է ներկայացվեն ակնհայտորեն, տրամաբանորեն չհակասող կերպով: Կաղապարը պետք է ունենա բացատրական ուժ, այսինքն՝ ոչ միայն ներկայացնի փաստերը կամ գիտափորձի տվյալները, այլև կանխատեսի անհայտը՝ բնօրինակի հնարավոր վարքագիծը, որն ավելի ուշ արդեն կհաստատվի ուսումնասիրության տվյալներով կամ նոր գիտափորձերով:

Կաղապարները, ըստ իրենց մեջ դիտարկվող օբյեկտի բնույթի, Յու. Ապրեսյանը բաժանում է երեք խմբի.

1. մարդու խոսքային գործունեության կաղապար, որը ներկայացնում է որոշակի լեզվական գործընթացներ և երևույթներ,

2. լեզվաբանական հետազոտության կաղապար, որը ներկայացնում է հետազոտական այն ընթացակարգերը (պրոցեդուրա), որոնք լեզվաբանին օգնում են հայտնաբերել այս կամ այն լեզվական երևույթը,

3. անդրկաղապարներ, որոնք ներկայացնում են խոսքային գործընթացի կամ լեզվաբանական հետազոտության պատրաստի կաղապարների տեսական և փորձնական գնահատականը⁷¹:

Ըստ այնմ, թե լեզվի որ կողմն է կաղապարվում, խոսքային գործընթացի կաղապարները լինում են 2 տիպի. 1) քերականական ճշտության, որոնցով կարելի է լեզվի մեջ ճիշտը սխալից տարբերել, 2) գործառական, որոնք ներկայացնում են խոսքի բովան-

⁷¹ Сг' у Ю. Апресян, Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, էջ 99-100:

դակու թյ ու նը (բովանդակու թյ ան պլ ան) ձևի հետ (արտահայ տու թյ ան պլ ան) հարաբերակցել ու կարողությ ու նը:

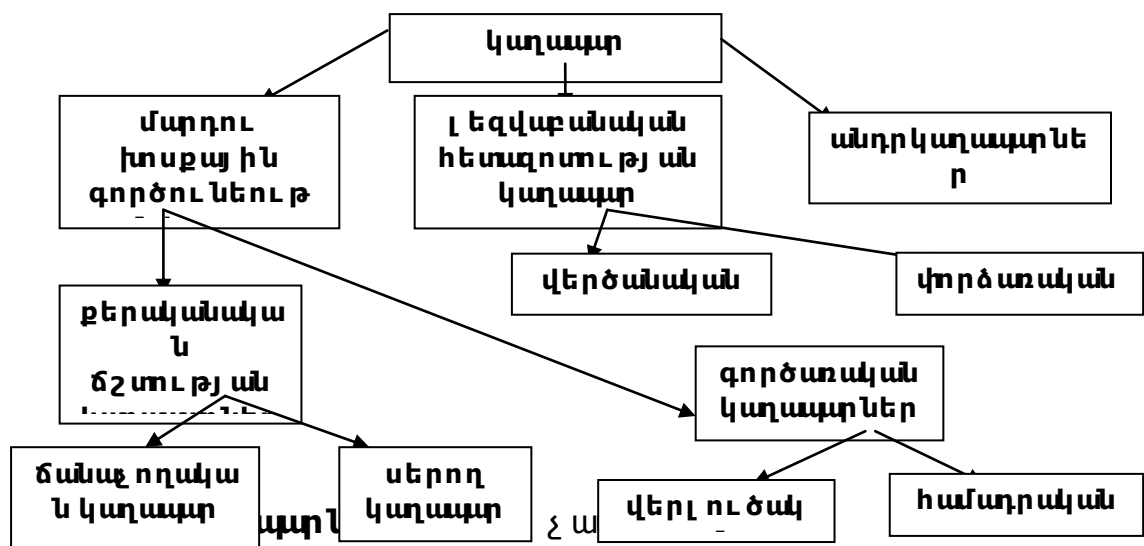
«Մուտքայ ին» և «Ելքայ ին» ինֆորմացիայի տիպերով պայմանավորված՝ քերականական ճշտությ ան մոդելները լինում են ճանաչողական և սերող: ճանաչողական կաղապարը (Կ. Այդուկևիչի «մակարդակայ ին քերականականությ ու նը») որպես «մուտք» ստանում է բնական լեզվով տեքստի որոշակի հատված կամ դրավերացական արտահայտումը արհեստական լեզվում, իսկ որպես «Ելք» տալիս է պատասխան, թե արդյոք տվյալ հատվածը քերականորեն ճիշտ է, կանոնավոր է, թե անկանոն: Սերող կաղապարի դեպքում (Ն. Խոմսկու «սերող քերականությ ու նը»), ի տարբերությ ու ն ճանաչողականի, տեղի է ունենում հակառակը: Ն. Խոմսկու «սերող քերականությ ան» առաջին տարբերակի քննադատական հաղթահարումը հանգեցրեց սերող իմաստաբանական կաղապարների ստեղծման (Ջ. Լակոֆ), որը առնչությ ու ններ ու նի խոսքայ ին կամ համադրական կաղապարների հետ:

Ըստ այնմ, թե խոսքայ ին գործընթացը որ տեսանկյունից է կաղապարվում՝ խոսողական թե լսողական, գործառական (\$ուկցիոնալ) կաղապարները լինում են վերլուծական և համադրական: Վերլուծական են համարվում զանազան հնչույթաբանական կաղապարները, ինչպես նաև դասական նկարագրական քերականությ ան կաղապարը: Համադրական կաղապարները կիրառվում են ավելի ուշ՝ պայմանավորված փոխակերպական վերլուծությ ան մեթոդաբանությ ան զարգացմամբ: Որևէ լեզվի վերլուծական լիակաղապարը որպես «մուտք» ստանում է տեքստի որոշակի հատված, իսկ որպես «Ելք» հատուկ իմաստայ ին անդրլեզվով դրավերաբերյալ իմաստայ ին պատկերացում է տալիս: Որևէ լեզվի համադրական լիակաղապարը, լինելով վերլուծական լիակաղապարի հակադրությ ու նը, որպես «մուտք» ստանում է իմաստի որևէ հատվածի պատկեր, իսկ որպես «Ելք» տալիս է տվյալ լեզվով բազմաթիվ հոմանշայ ին տեքստեր, որոնք միևնույն իմաստն են արտահայտում: Պետք է նշել սակայն, որ վերոնշյալ երկու տիպի կաղապարների փոխարաբերությ ու նը ամերիկյան կառուցվածքաբանությ ան մեջ հստակ չէ: Թերևս միայն Չ. Հառիսն է, որ համեմատաբար հստակ

գնահատական է տալ իս. նա այդ երկու կաղապարները դիտարկում է որպես մեկը մյուսին փոխադարձաբար լրացնող⁷²:

Խոսքային գործընթացի կաղապարը լեզվաբանական կաղապարի կարևոր տիպերից է: Ի տարբերություն դրա՝ լեզվաբանական հետազոտությունների կաղապարները և անդրկաղապարները օժանդակ դեր են կատարում: Հետազոտական կաղապարները ստեղծված են այն հասկացությունների ընտրության օբյեկտիվ հիմնավորման համար, որոնց միջոցով լեզվաբանները նկարագրում են խոսքային գործընթացի կաղապարները (օր.՝ այս կամ այն լեզուների քերականությունները): Դրանք նվազեցնում են հետազոտության մեջ սուբյեկտիվ գործոնների դերը, ուստի դառնում են խոսքային գործընթացի կաղապարների համարժեքության չափանիշ:

Կաղապարների վերոնշյալ դասակարգումները նպատակահարմար ենք համարում ներկայացնել գծապատկերի տեսքով:

հիմնավորումների համակարգեր են, որոնց միջոցով միևնույն երևույթը կաղապարող մի քանի այլ ընտրանքային կաղապարներից կարելի է ընտրել լավագույնը: Անդրկաղապարները, որ ձևավորվել են մաթեմատիկական լեզվաբանության մեջ, մաթեմատիկական տեսություններ են, որոնց համար ուսումնասիրության օբյեկտ են ոչ թե առանձին լեզվաբանական հասկացությունները, այլ ամբողջական կաղապարված լեզուները:

Այսպիսով՝ կաղապարում ոչ միայն լեզվական երևույթները և գործընթացները ներկայացնելու եղանակներից մեկն է, այլև

⁷² Տե՛ս Z Harris, նշվ. աշխ., էջ 27-29:

լեզվի մասին մեր գիտելիքները ճշտելու օբյեկտիվ, գործնական չափանիշ: Լեզվի ուսումնասիրության մյուս մեթոդների հետ միասնություլն կազմելով՝ կադապարումը հանդես է գալիս որպես ավելի խոր ուսումնասիրության միջոց, որը ներկայացնում է խոսքային գործընթացի թաքնված երևույթները, ավելի պարզ կադապարներից դեպի բովանդակալից կադապարների անցումը՝ նպաստելով լեզվի էության ավելի խոր բացահայտմանը:

Հայ լեզվաբանության մեջ կադապարման խնդրին առավել խորությամբ անդրադարձել են **Է. Աղայանը** և **Գ. Ջահուկյանը**: Է. Աղայանն իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» աշխատության մեջ հայ լեզվաբանության մեջ առաջին անգամ անդրադարձել է հայերենի բաղադրյալ բառերի կառուցվածքային բանաձևերի խնդրին: Նրա առաջարկած բանաձևերը կարևոր դեր ունեն հայերենի նկարագրության մեջ⁷³:

Ս. Գալստյանը «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ կիրառել է Է. Աղայանի և Գ. Ջահուկյանի հետազոտությանը ներկայացված սկզբունքները⁷⁴:

Լ. Հովսեփյանը «Գրաբարի բառակազմությունը» աշխատության մեջ առաջ է քաշել բառակազմության՝ որպես գործընթացի, դինամիկ կադապարման սկզբունքը: Ի տարբերություն Գ. Ջահուկյանի՝ նա ներկայացնում է լեզվի մեջ իրապես գոյություն ունեցող բաղադրությունները, այլ ոչ թե դրանց ընդհանրական կամ լրիվ կադապարը, որը, ըստ Ջահուկյանի, ընդգրկում է տվյալ լեզվում հնարավոր բոլոր տիպերը և որոշ դեպքերում կարող է չունենալ ոչ մի նմուշ: Հեղինակը նշում է, որ բառաբարդումն ու ածանցումը ընդգրկող լրիվ կադապարը բարդ ու ծանրաբեռնված տեսք կունենար, հետևաբար դիմել է բառաբարդման ու ածանցման հիմնական կադապարներին⁷⁵:

Լ. Խաչատրյանը «Բառակազմական և ձևաբանական կադապարները ժամանակակից հայերենում» աշխատության մեջ քննում է

⁷³ Տե՛ս Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:

⁷⁴ Տե՛ս Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:

⁷⁵ Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, 1987:

Ժամանակակից հայերենի բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները: Բառակազմական կաղապարները հեղինակը ներկայացնում է 2 կտրվածքով՝ բարդություններ և ածանցավոր կազմություններ: Ածանցավոր կազմություններն էլ իրենց հերթին ներկայացնում է երկու խմբով՝ նախածանցավոր և վերջածանցավոր կազմությունների կաղապարներ: Ինչ վերաբերում է ձևաբանական կաղապարներին, ապա դրանք քննում է ըստ գոյականի և բայական բառածների հարացույցների⁷⁶:

Այսպիսով՝ կաղապարի հասկացությունը մուտք է գործել նաև հայ լեզվաբանություն և հիմնական մշակման ենթարկվել հատկապես Գ. Ջահուկյանի կողմից տարբեր աշխատություններում, մասնավորապես «Լեզվի համընդհանուր տեսություն» («Универсальная теория языка») աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը առաջ է քաշել *համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի* հասկացությունը: Այն ոչ միայն նպաստում է հնարավոր և գոյություն ունեցող բոլոր լեզուների ուսումնասիրությանը, այլև ծառայում է որպես անդրկաղապար: Հաջորդ բաժնում կներկայացնենք կաղապարման՝ Գ. Ջահուկյանի ըմբռնումը, որը, աստիճանական զարգացման և մշակման ենթարկվելով, հանգեցրեց համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի ստեղծմանը:

Բ. ԿԱՂԱՊԱՐԻ ՋԱՐՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՐՆՈՒՄԸ

Սկզբնապես Ջահուկյանը ցանկացել է հանդես գալ մի ընդհանուր տեսական աշխատությամբ, շարադրել իր լեզվաբանական սկզբունքները, ապա անցնել հայոց լեզվի նկատմամբ նրանց կիրառմանը: Սակայն արդյունքը եղավ «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատությունը, որ յուրատեսակ գիտափորձ է: Դրանից հետո Ջահուկյանը անցավ այս աշխատության ներածության մեջ արծարծված գաղափարների ավելի հանգամանալից ու ամբողջական շարադրմանը:

⁷⁶ Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011:

«Ժամանակակից հայ երենի տեսության հիմունքները» աշխատությունը ներկայացնում է ժամանակակից հայոց լեզվի կառուցվածքի ամբողջական քննությունը՝ *«Ժամանակակից հայ երենի հոլովման համակարգը»* և *«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը»* մենագրություններում շարադրված ընդհանուր սկզբունքներով:

Ջահուկյանը նպատակ է դրել հստակորեն տարբերել լեզվի ձևական և իմաստային կողմերը (արտահայտության և բովանդակության պլանները) և որոշելով դրանց փոխարարելությունը՝ ժամանակակից լեզուն ներկայացնել իր իրական վիճակով, օբյեկտիվորեն: Լեզվական երևույթների մանրատված դասակարգումների փոխարեն հանդես է բերում լեզվի կառուցվածքի ամբողջական պատկերը՝ այն կազմող բոլոր կողմերի և միավորների փոխկապակցության մեջ: Նկարագրությունը դարձնում է ըստ հնարավորին հստակ և հակասություններից զերծ: Նշում է նաև, որ իր ուսումնասիրությունը ոչ թե *կառուցվածքային*, այլ *կառուցվածքա-իմաստային* է (структурно-семантическая), որը (նկատի ունենալով իր կիրառած մեթոդների որոշ առանձնահատկությունները) ավելի նպատակահարմար է համարում կոչել *հարաբերակցային*: Այն բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Այսպես կոչված հարաբերակցական քերականությունը կառուցված է երկու հիմնական սկզբունքով. 1. քերականական կառուցվածքի նկարագրությունը կատարվում է բնական խոսքի մեջ արտահայտության միջոցների հաջորդման կարգին խստորեն համապատասխան, ընդ որում նախ արտածվում են ընդհանուր կանոններ, ապա քննվում է ամեն մի օղակն առանձին. 2. նկարագրության բոլոր փուլերում կատարվում է երեք գործողություն՝ արտահայտության պլանի կառուցվածքի տարրերի բացահայտում՝ անկախ բովանդակության պլանից, ապա բովանդակության պլանի կառուցվածքի տարրերի բացահայտում՝ անկախ արտահայտության պլանից և, վերջապես, կառուցվածքների փոխարարելության, այսինքն՝ ընդհանուր կառուցվածքի սահմանում: Այլ կերպ ասած՝ քննությունը կատարվում է հետևյալ

սկզբունքով՝ «նախ տարբերել և ճանաչել առանձին-առանձին, ապա միացնել և ճանաչել ներքին կապը»⁷⁷:

Արտահայտության և բովանդակության պլանների հարաբերակցված քննության ուղղության մեջ կատարվող որոնումները որոշ առումով նպատակ ունեն հաղթահարել ու քերականության մեջ արտահայտության և բովանդակության պլանները խառնել ու, դրանք հստակորեն չտարբերակել ու, անհետևողական կերպով մեկից մյուսը անցումներ կատարել ու փաստերը:

Հարաբերակցային մոտեցումը կարող է հանդես գալ երկու ձևով. կարելի է սկսել կամ արտահայտության պլանից ու արտահայտության միջոցներից և գնալ դեպի բովանդակության պլանը, կամ վարվել հակառակ ձևով: Ըստ այսմ՝ Ջահուկյանը տարբերում է *արտահարաբերակցական* (ձևա-հարաբերակցական) և *ներհարաբերակցական* (իմաստա-հարաբերակցական) քերականություններ: «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ քննությունը կատարվում է արտահարաբերակցական սկզբունքով. պատճառը Ջահուկյանի կարծիքով այն է, որ «մենք դեռևս չունենք բովանդակության տարրերի բացահայտման այնպիսի մի ընդհանրական բանալի (համընդհանուր ուսմունք), որ հնարավորություն տա թափանցել ու բոլոր լեզուների բովանդակային կողմի մեջ»⁷⁸:

Ջահուկյանը համոզված է, որ գտել է այնպիսի ընդհանրական կատեգորիաներ, որոնք հնարավորություն են տալիս ընդգրկել ու լեզվի կառուցվածքի բոլոր կողմերը: Սակայն մինչև ընդհանուր տեսության վերջնական մշակումը տալիս է «արտահարաբերակցական» քերականության ամբողջական շարադրանքը՝ «ներհարաբերակցականին» թողնելով հետագային:

Այստեղ Ջահուկյանը կադապարների առանձին հատվածների արտահայտության միջոցների քննությունից բաշխման և փոխակերպման միջոցով անցում է կատարում դեպի բովանդակության պլանը: Բովանդակության տարրերը համակարգվում են ըստ

⁷⁷ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 5-6:

⁷⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 99:

արտահայտու թյան միջոցների կադապարային դիրքի՝ ըստ արտահայտու թյան ձևերի ու եղանակների տարբերության:

Եթե *արտահայտաբերակցական* քերականության մեջ տարբեր իմաստները միավորվում են ըստ ձևական ընդհանրության, ապա ներհարաբերակցական (իմաստահարաբերակցական) քերականության մեջ տարբեր ձևերն են միավորվում ըստ իմաստային ընդհանրության:

Ջահուկյանի խորին համոզմամբ լեզվի նկարագրությունը հենվում է հետևյալ կարևոր **սկզբունքների** վրա.

1. Անհրաժեշտ է հստակորեն տարբերել լեզվի մեջ արտահայտու թյան և բովանդակության պլանները՝ քննելով դրանք առանձին-առանձին և համադրելով քննության արդյունքները:

2. Անհրաժեշտ է հստակորեն տարբերել անփոփոխակները (ինվարիանտ) փոփոխակներից կամ տարբերակներից (վարիանտ), այլ կերպ ասած՝ չշփոթել հիմնական միավորները այդ միավորների դիրքային (զուգորդային) տարբերակների հետ: Նպատակահարմար է անփոփոխակները առանձնացնել *աստիճանական երկատման* (դիստոմիայի) սկզբունքով: Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ մշակվել են այնպիսի բաշխական մեթոդներ, որոնք հնարավորություն են տալիս, մնալով արտահայտության պլանում, շատ դեպքերում որոշել ձևույթներն ու այլ աձևակները շարակարգային (սինտագմատիկ) հարաբերությունների հիման վրա, բայց Ջահուկյանի խորին համոզմամբ հարցի վերջնական լուծումը չի կարող չկապվել արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության ընդհանուր հարցի հետ: Վերջին դեպքում հաշվի են առնվում հարացուցային (պարադիգմատիկ) հարաբերությունը և առաջնորդվում համադարձության (կոմուտացիայի) և սրա հետ միավորվող փոխարկման (սուբստիտուցիայի) սկզբունքներով: Մնալով արտահայտության պլանում և դիմելով բաշխման սկզբունքին՝ Ջահուկյանը հաշվի է առնում ստուգվող միավորների շրջապատների բնույթը. եթե տվյալ միավորների ձևաբանական շրջապատները կարող են լիովին համընկնել, ապա գործ ունենք երկու տարբեր ձևույթների էական հատկանիշներով տարբերվող անփոփոխակների հետ: Այլ ասած, եթե

ստուգվող միավորները հանդիպում են միայն տարբեր շրջապատներում, նրանց տարբերությունը դիրքային պայմանավորվածություն ունի, ապա գործ ունենք միևնույն ձևույթի դիրքային տարբերակների, փոփոխակների, այլաձևակների հետ, որոնց տարբերությունները էական չեն, այսինքն՝ այդ միավորները գտնվում են լրացական բաշխման հարաբերության մեջ: *Համադարձության* և *փոխարկման* սկզբունքները կարող են կիրառվել և՛ միայն շարակարգային հարաբերությունների հաշվառմամբ՝ անկախ բովանդակությունից, և՛ ձևի ու բովանդակության փոխհարաբերության բնույթի բացահայտմամբ: Այսպիսով, գործ ունենք անփոփոխակների և փոփոխակների, էական և ոչ էական հատկանիշների տարբերակման երեք սկզբունքի հետ. ա) կարելի է պարզել այդ հարցը՝ մնալով միայն արտահայտության պլանում և տեքստում (շարակարգորեն, սինտագմատիկորեն) հանդես եկող «ձևական» չափանիշների հիման վրա կռահելով իմաստային (բովանդակային) տարբերությունները. այդպես է վարվում ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանությունը՝ տեքստը դիտելով որպես յուրատեսակ ծածկալեզվային տեքստ. այդ սկզբունքը Ջահուկյանը միակողմանի է համարում և կարծում, որ ընդհանուր քննության դեպքում պետք է անհրաժեշտորեն լրացվի: բ) Կարելի է մնալ արտահայտության պլանում և հաշվի առնել միայն հարացուցային (պարադիգմատիկ) հարաբերությունները՝ դրանցով պարզելով փոփոխակներն ու անփոփոխակները. այս սկզբունքը ևս գործում է միայն «ձևական» չափանիշներով և ինքնին միակողմանի է: գ) Կարելի է հաշվի առնել արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը, դրանք դիտել որպես միևնույն լեզվական երևույթների տարբեր կողմեր. սրանով իսկ ձեռք են բերվում տվյալ լեզվի էական հատկանիշները որոշելու վերջնական չափանիշներ: Ջահուկյանն այս սկզբունքն ավելի ընդհանուր է համարում և նշում, որ այն ավելի լավ է պարզում լեզվի կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Անփոփոխակներն ու փոփոխակները և սրանց հետ կապված էական ու ոչ էական հատկանիշները բացահայտելիս Ջահուկյանն առաջնորդվում է *համադարձության* սկզբունքով:

3. Անհրաժեշտ է հստակորեն տարբերել լեզվի քննության տարբեր մակարդակները, մեկ մակարդակի համար ստացվող արդյունքները չվերագրել մյուսին և չընդհանրացնել: Այն, ինչ ճիշտ է շարահյուսական մակարդակով, կարող է ճիշտ չլինել ձևաբանական մակարդակի համար: Այլ կերպասած՝ հարկավոր է նկատի ունենալ մակարդակների որակական տարբերությունները, նրանց կառուցվածքը պայմանավորող ուրույն հակադրությունները:

4. Անհրաժեշտ է հետևողականորեն կիրառել *զուգածություն* (իզոմորֆիզմի) սկզբունքը, ըստ որի՝ տվյալ մակարդակի համար կիրառվող վերլուծության մեթոդները կարող են օգտագործվել և մյուս մակարդակի համար, թեև վերլուծության հետևանքով բացահայտվում են միայն տվյալ մակարդակին հատուկ հակադրություններ:

5. Հարկավոր է հստակորեն տարբերել լեզվի քննության *համաժամանակյա* (սինխրոնիկ) և *տարաժամանակյա* (դիախրոնիկ) հայեցակետերը, մեկ ժամանակագրական կտրվածքում առկա երևույթները չվերագրել մյուսին, կառուցվածքը քննել իր ներքին փոխհարաբերություններով:

6. Հարկավոր է հստակորեն տարբերել լեզվի կառուցվածքը և նորման, տարբերել լեզվի կառուցվածքային քննությունը նրա նորմատիվ քննությունից: Կառուցվածքային քննության դեպքում կարող են հայտնաբերվել ոչ էական տարբերություններ, որոնք, սակայն, նորմայի առումով պետք է ուշադրության առնվեն: Կառուցվածքի համար կարևոր են էական հակադրությունները և հակադրվող անփոփոխակները, նորմայի համար կարևոր են նաև փոփոխակները կամ տարբերակները:

7. Պետք է պարզվի արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը:

8. Քննությունը պետք է կատարվի *աստիճանավորությամբ* և *ենթադասությամբ* սկզբունքով, այսինքն՝ քննվող համակարգի կազմիչները պետք է դրվեն փոխկապակցական որոշ ենթադասության մեջ, ոչ թե կողք կողքի, այլ աստիճանական բարդացմամբ ու ենթակարգությամբ:

9. Պետք է հիշել, որ լեզվականն ու խոսքայինը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրականության արտացոլումները, և, հետևաբար, լեզվական և խոսքային միավորների ետևում պետք է բացահայտել իրական հարաբերությունները:

10. Լեզվական միավորների քննությունը պետք է ուղեկցվի զանազան կարգի աղյուսակներով և ամփոփիչ բանաձևերով, որոնք ապահովում են քննության ճշգրտությունն ու հստակությունը:

11. Պետք է փորձել բոլոր տարբերությունները (հակադրությունները) հանգեցնել մեկ հիմնականի (ոչ նշանակիր անդամ, немаркированный член), ապա հատկանիշների աստիճանական հավելմամբ (նշանակիր անդամ, որ կարող է ոչ նշանակիր լինել մի ուրիշի նկատմամբ, սա էլ մի երրորդի նկատմամբ ևն) ընդգրկել ամբողջ համակարգը: Այս սկզբունքը Ձառուկյանը կոչում է *մոնիզմի* սկզբունք: Բարդ միավորների հատկանիշներն էլ կարելի է վերլուծել աստիճանական բացառմամբ (*հետևողական բացառման սկզբունք*):

12. *Վերլուծությունը* և *համադրությունը* պետք է կիրառվեն հավասարապես և լրացնեն իրար: Այլ կերպ ասած՝ վերլուծական և համադրական (սերող) քերականությունները լեզվական երևույթների բացատրության և մոդելավորման միջոցներ են: Կարելի է ասել, որ խոսքի մոդելավորման դեպքում, եթե նկատի ունենանք և՛ հաղորդողին, և՛ ընկալողին, տեղի է ունենում և՛ համադրություն, և՛ վերլուծություն, ուստի երկուսն էլ հավասարապես անհրաժեշտ են և լեզվաբանության մեջ պետք է լրացնեն իրար: Կադապարից դեպի տարրերը գնալիս կատարվում է *վերլուծություն*, տարրերից դեպի կադապարները գնալիս՝ *համադրություն*: Խոսողը կատարում է տարրերի ընտրություն և համադրություն տվյալ լեզվական կադապարների սահմանում՝ իրացնելով հնարավոր կարգերը իրական լեզվական միավորներով: Լեզվաբանը կատարում է վերլուծություն և դասակարգում՝ առանձնացնելով կադապարի անդամների իրացումները և դրանք խմբավորելով՝ բուն կադապարների բացահայտման նպատակով: Լսողը համադրում է և վերլուծում՝ անընդհատ գուցադրելով իր և խոսողի կադապարները:

13. «Որևէ կոնկրետ լեզվի քննությունը պետք է կատարել սկսելով արտահայտության պլանից և գնալով բովանդակության պլանը: Սրանով հնարավոր կլինի լեզվի քննությունը ազատել եկամուտտարրերից, լեզուն դիտել այնպես, ինչպես նաև կա»⁷⁹:

14. Քննության ստորին աստիճանը պետք է կազմի *տարբերիչ հատկանիշների մակարդակը*, այսինքն՝ հասնելով նվազագույն միավորներին՝ Ջահուկյանը դրանք էլ խմբավորում է ըստ էական տարբերիչ հատկանիշների: Դրանով հնարավորություն է ստեղծվում հատկանիշների փոքր քանակով բնութագրել միավորների ավելի մեծ քանակ (այնպես, որ վերջիններս առնվազն մեկ հատկանիշով տարբերվեն): Էական հատկանիշների քանակը և այդ հատկանիշներն ունեցող միավորների քանակը գտնվում են որոշակի կախման մեջ, որ Ջահուկյանն արտահայտում է մաթեմատիկորեն: Միավորների քանակը նշանակում է Ս-ով (լատ. unitas, ֆր. unite), յուրաքանչյուր տարբերիչ հատկանիշը՝ m-ով (ֆր. marque), այդ հատկանիշի բացակայությունը՝ m*-ով, իսկ հատկանիշների ընդհանուր քանակը՝ n-ով, ապա միավորների տվյալ քանակի և դրանց նկարագրության համար պահանջվող հատկանիշների քանակի փոխհարաբերությունը արտահայտում է հետևյալ բանաձևերով.

$$U_{\max}=(m+m^*)n \quad (1)$$

$$U_{\min}=(m+m^*)n-1+1(2)$$

Եթե հատկանիշն ու նրա բացառումը հաշվի առնվեն միայն քանակապես՝ անկախ նրանց որակական տարբերությունից և $m+m^*$ -ը փոխարինվի 2-ով, ապա կստացվեն ավելի պարզված հետևյալ բանաձևերը.

$$U_{\max}=2n \quad (3)$$

$$U_{\min}=2n-1+1 \quad (4)$$

Սա նշանակում է՝ 2 հատկանիշ ընտրելու դեպքում կարելի է նկարագրել առնվազն $2 \cdot 2 - 1 + 1 = 2 + 1 = 3$ և առավելագույնը՝ $2 \cdot 2 = 4$ միավոր. 3 հատկանիշ ընտրելու դեպքում՝ առնվազն $2 \cdot 3 - 1 + 1 = 2 \cdot 2 + 1 = 4 + 1 = 5$ և առավելագույնը՝ $2 \cdot 3 = 6$ միավոր ևն: Հիշյալ բանաձևը համապատասխանաբար շրջելով՝ կարելի է որոշել, թե միավորների տվյալ քանակի համար առնվազն քանի հատկանիշ պետք է ընտրել:

⁷⁹ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967, էջ 21:

Հասկանալի է, որ 5 միավորի նկարագրության համար 3 հատկանիշից պակաս հնարավոր չէ ընտրել: Այս նույն ձևով կարելի է պարզել, որ 5-8 միավորի նկարագրության մեջ կարելի է բավարարվել 3 հատկանիշով: Իրականում, սակայն, ինչպես նշում է Ջահուկյանը, բնական լեզուներում ոչ բոլոր «բաց տեղերն» են լցվում, և հանդես է գալիս 3-ից ավելի հատկանիշ: Դեռ ավելին. երբեմն յուրաքանչյուր միավոր բնորոշվում է մեկ հատկանիշով, այսինքն՝ հատկանիշների և միավորների քանակը հավասար է լինում: Պետք է պարզվի նաև հատկանիշների ներքին փոխարաբերությունը, դրանք ևս պետք է դրվեն տրամաբանական որոշակի կապի մեջ: Այդպիսի հատկանիշներ պետք է բացահայտվեն թե՛ *արտահայտության*, թե՛ *բովանդակության* պլանների համար, և դրանք պետք է փոխկապակցության մեջ դրվեն:

Ջահուկյանը նկատի ունի ոչ միայն երկու հնարավորություն՝ այդ հատկանիշն ունենալը (+) կամ չունենալը (-), այլ և երրորդը՝ չեզոքությունը (0): Այս դեպքում ավելի քիչ հատկանիշներով կարելի է ավելի շատ միավորներ նկարագրել, սակայն այս դեպքում կտուժի տրամաբանական ճշգրտությունը և մեքենայական հաշվման նպատակների համար հարկ կլինի նոր փոխակերպում կատարել:

«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ հիմնական գծերով տրված է *լեզվական կառավարի ջահուկյանական ըմբռնումը*: Ըստ այդ ըմբռնման՝ *լեզվական կառավարները* բառաձևերի որոշակի կարգերի հետևողական շարքեր են, որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարտադրականությամբ:

«Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության երկրորդ բաժնի՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի կառուցվածքի» մի մասը 1967 թ. հրատարակվել է «Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը» խորագրով: Սակայն այստեղ այն ներկայացվում է որոշ փոփոխություններով: Ողջ բաժինը կառուցված է Ջահուկյանի մշակած այսպես կոչված հարաբերակցական քերականության սկզբունքների մասնակի կիրառմամբ, որտեղ քննադատաբար օգտագործված են ավանդական և կառուցվածքային քերականությունների կարևորագույն նվաճումները:

Լեզվաբանական գրականության մեջ կադապարի և տիպի փոխարարությունների մասին արտահայտված է 3 կարծիք.

1. ոմանք կադապարը և տիպը լիովին նույնացնում են՝ հավասարապես գործածելով այդ երկու անվանումներից մեկը մյուսի փոխարեն,

2. երրորդները տիպը դիտելով որպես առկա կառուցվածքային միավոր՝ կադապարը համարում են նույն տիպը՝ միայն թե առնված որպես այլ միավորներ կազմելու օրինակ (նմուշ),

3. երրորդները կադապարը դիտում են որպես ավելի լայն հասկացություն, քան տիպը՝ գտնելով, որ կադապարը կարող է ընդգրկել մի քանի տիպ:

Կադապարի և տիպի ջահուկյանական ըմբռնումը մոտավորապես համընկնում է երրորդի հետ: Բառաձևը, տիպը և կադապարը Ջահուկյանը համարում է ընդհանրացման տարբերաստիճաններ:

Տիպի գաղափարի քննարկումը պարզ է դարձնում կադապարի ջահուկյանական ըմբռնումը: Կադապար ասելով՝ պետք է հասկանալ տվյալ լեզվում հնարավոր բոլոր տիպերն ընդգրկող կառուցվածքային սխեման: Խոսքի մեջ կադապարի մասերը կարող են լրացվել տարբեր չափով, և այս դեպքում կստացվեն մասնիկների տարբեր քանակ ընդգրկող տիպեր: Կադապարի համար որպես օրինակ ընտրված բառաձևը Ջահուկյանը կոչում է կադապարի նմուշ կամ օրինակ. այսպես, **քաղաք + ներ + ի + ն** բառաձևը կարող է որպես նմուշ ծառայել $A(((+a)+b)+c)$ կադապարի համար: Առկա մասնիկը նշանակում է m -ով, բացակա մասնիկը՝ m^* -ով (զրո մասնիկ), ապա տվյալ կադապարին պատկանող տիպերի հնարավոր քանակը հաշվում *Նյուտոնի երկանդամի* բանաձևով՝

$$(m+m^*)n = mn + nm^{n-1}m^* + n(n-1)/1 \bullet 2 mn-2m^{*2} + n(n-1)(n-2)/1 \bullet 2 \bullet 3 mn-3m^{*3} + \dots nm^{*n-1} + m^*n:$$

Այսպես, **քաղաք(((+ներ)+ի)+ն)** եռամասնիկ կադապարային նմուշը կարող է ունենալ $(m+m^*)^3 = m^3 + 3m^2m^* + 3mm^{*2} + m^{*3}$ տիպերը՝ 1 եռամասնիկ (*քաղաք + ներ + ի + ն*), 3 երկամասնիկ (*քաղաք + ներ + ի*, *քաղաք + ներ + ը*, *քաղաք + ի + ն*), 3 միամասնիկ (*քաղաք + ներ*, *քաղաք + ի*, *քաղաք + ը*) և 1 անմասնիկ (*քաղաք*), ընդամենը՝ 8 տիպ:

Ձախուկյանի համոզմամբ՝ գործնական տեսակետից որպես կադապարային նմուշներ կարելի է ընտրել այն ձևերը, որոնցից հնարավոր է օրինակներ (նմուշներ) ընտրել բոլոր տիպերի համար: Եթե որոշ տիպերի համար տվյալ ձևը օրինակ չի տալիս, ապա գործ ունենք այլ կադապարի հետ: Կադապարային բանաձևի մեջ մասնիկներն օժտվում են փակագծերով, եթե նրանց առկայությունը պարտադիր չէ: Մասնիկի պարտադիր առկայության դեպքում փակագծերը բացակայում են: Այսպիսով՝ կադապարային տարբերությունները որոշվում են մասնիկների (կամ նրանց փոխարինող միջոցների) *քանակով*, *դիրքով* և *պարտադրականությամբ*:

Ձախուկյանը չի բացառում, որ հնարավոր են դեպքեր, երբ տվյալ լեզվում միևնույն բառը ունենա մեկից ավելի կադապարներ, ինչպես, օրինակ, բայերը. այս դեպքում տարբերում է *կադապարային դասեր* (խմբեր), որոնք ընդգրկում են մի քանի կադապարներ:

Ձախուկյանը, անդրադառնալով կադապարների դասակարգման սկզբունքներին, նշում է⁸⁰.

1. Ըստ մասնիկների քանակի ընդգրկման լրիվության՝ տարբերում են *լրիվ կադապար* (полная модель) կամ *լիակադապար* և *մասնական կադապար* (частичная модель) կամ *մասնակադապար*: Լրիվ կադապարն ընդգրկում է տվյալ լեզվում հնարավոր բոլոր տիպերը և որոշ դեպքերում կարող է չունենալ ոչ մի նմուշ, մասնակադապարներն ընդգրկում են որոշ թվով տիպեր և փաստորեն ներկայացնում են լիակադապարի մասնակի կառուցվածքային դրսևորումները:

2. Ըստ մասնիկների վերլուծության՝ տարբերում են *մեծակադապար* (макромодель), որ ընդգրկում է բոլոր վերլուծելի (երբեմն այլ մասնիկների հետ ընդհանուր տարրեր ունեցող) կամ անվերլուծելի մասնիկները, և *մանրակադապար* (микромодель), որ ընդգրկում է մեծակադապարում ընդգրկված վերլուծելի մասնիկները և կառուցվում տվյալ վերլուծելի մասնիկի տարրերի համար: Մեծակադապարային բանաձևերում նկատի չեն առնվում մասնիկների տարրերը, որոնք բերվում են մանրակադապարների մեջ:

⁸⁰ Տե՛ս Գ. Ձախուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 115-116:

3. Ըստ համասեռության՝ տարբերում են *համասեռ* կաղապար (гомогенная модель), որ ինքնակա բնույթ ունի, և *տարասեռ* կաղապար (гетерогенная модель), որ ներկայացնում է երկու կաղապարի խառնուրդ:

Ջահուկյանը հիշատակում է նաև, որ ոչ մի բառ չունի բոլոր հնարավոր կաղապարները, տիպերն ու ձևերը, և քննության դեպքում վերացարկում է կատարվում առանձին բառերից:

«*Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*» աշխատության մեջ Ջահուկյանը սահմանափակվում էր միայն համադրական բառաձևերի կաղապարներով, ուստի և խոսում էր միայն հիմքի և մասնիկների մասին: Ուսումնասիրության շրջանակների ընդլայնումը և բառաձևերի փոխարեն բառակապակցությունների ընդգրկումը (Ջահուկյանը նախադասությունները համարում է ստորոգական հարաբերությամբ կապված բառեր և բառակապակցություններ) սկզբունքային տարբերություններ չեն բերում կաղապարների ուսմունքի մեջ: Ձևաբանական կաղապարների դեպքում գործ ունենք հիմքերի և մասնիկների հետ, իսկ շարահյուսական կաղապարների դեպքում հիմքերի փոխարեն՝ այդ բառաձևերի հետ կապված (դրանք լրացնող) բառերի: Այսպիսով՝ բառաձևերի փոխարեն այստեղ ելակետ են ծառայում բառազուգորդումները, որոնք խմբավորվում են բառատիպերի, սրանք էլ՝ կաղապարի մեջ: Նույն համաբանությամբ հնարավոր են լրիվ և մասնակի, մեծ և մանր, համասեռ և տարասեռ կաղապարներ:

Ստատիկ քերականության մեջ կաղապարը ներկայացնում է շարակարգի հնարավոր սխեման, *դինամիկ* քերականության մեջ կաղապարի փոխարեն ստացվում է խոսքն ընդօրինակող մոդել, այսինքն՝ գործող մեխանիզմ, որ ընդօրինակում է խոսողի խոսելու գործընթացը: Այդ ընդօրինակումը, այսինքն՝ *դինամիկ մոդելի կառուցումը* Ջահուկյանը կոչում է *մոդելավորում*:

Լեզվական կաղապարների մեջ հատուկ նշանակություն ունեն *սերող կաղապարները*, որոնց նկարագրությունը տրված է *Ն. Խոմսկու* և ուրիշների կողմից: Այդ կաղապարները ապահովում են ստացվող միավորների, հատկապես նախադասությունների քերականական ճշգրտությունը, բայց ոչ իմաստայնությունը: Սակայն

ներկայումս լեզվաբանական որոնումները գնում են այնպիսի կադապարների ստեղծման ուղղությամբ, որոնք ի վիճակի կլինեն սերելու ոչ միայն քերականորեն ճշգրիտ, այլև բոլոր դեպքերում իմաստալից լեզվական միավորներ:

Ինչ վերաբերում է *Ս. Շահումյանի հարակցական սերող կադապարին* (аппликативная порождающая модель), ապա Ջահուկյանի խորին համոզմամբ Շահումյանի կողմից ելակետային միավորների առանձնացումը խիստ պայմանական է, և, եթե նկատի չունենանք որոշ կարգի լեզուներ, շատ դեպքերում դժվար իրագործելի:

Լ. Ելմսլևը ժամանակին խնդիր էր դրել տալ այնպիսի սկզբունքներ, որոնք հավասարապես կիրառելի լինեն լեզվի բոլոր կողմերի, այդ թվում թե՛ արտահայտության ու բովանդակության պլանների, թե՛ հարացուցային ու շարակարգային աստիճանների նկատմամբ: Սակայն նրա տված սկզբունքներով իմաստային վերլուծության որևէ ծավալուն փորձ չի կատարվել: Անդրադառնալով *Ն. Խոմսկու* և այլոց մշակած սերող կադապարների թերությանը՝ նա առաջարկում է իր մշակած ընդհանրական սերող կադապարը:

Ըստ Ջահուկյանի՝ ինչպիսի՞ն պետք է լինի լեզվի *ընդհանրական իդեալական կադապարը*:

1. «*Լեզվական կադապարների և նրանց տարբերիչ հատկանիշների փոխհարաբերության մասին*» հոդվածում Ջահուկյանը գրել է. «Ընդհանուր լեզվաբանության իդեալը այնպիսի կադապարի ստեղծումն է, որ լինի բավականաչափ *տնտեսող* (առանց բաց վանդակների), բավականաչափ *ընդհանրական* (բոլոր լեզուների նկատմամբ կիրառելի), բավականաչափ *միասնական* (հատկանիշների խստիվ համակարգային ընտրության դեպքում միևնույն սկզբունքներից ելնող) և բավականաչափ *սպառիչ* (լեզուն, language իմաստով, իր բոլոր դրսևորումներով ընդգրկող)»⁸¹: Այսպիսով՝ ընդհանրական սերող կադապարում ա) բոլոր միավորները պետք է ոչ միայն քերականորեն ճիշտ լինեն, այլև իմաստալից (ի տարբերություն գոյություն ունեցող սերող

⁸¹ Տե՛ս «Теоретические и практические вопросы преподавания иностранных языков», Москва, 1970, էջ 7-22:

կաղապարների), բ) կաղապարը պետք է կիրառելի լինի բոլոր լեզուների նկատմամբ, գ) ընդգրկի լեզվի բոլոր կողմերը և դ) սպառիչ բնույթ ունենա:

2. Ձահուկյանը ելնում է առաջին հայացքից շատ բնական թվացող մի սկզբունքից, այն է՝ լեզվի համակարգն ուսումնասիրելու և հասկանալու համար, ինչպես արդեն մանրամասն նշել ենք առաջին գլխի համապատասխան մասում, պետք է դուրս գալ այդ համակարգի սահմաններից: Լեզուն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նյութական (մատերիական, սուբստանցիական) աշխարհի մի արտահայտությունը: Ձահուկյանը նախ քննում է իրական աշխարհի փոխարարությունների հնարավոր տիպերը, ապա անցնում լեզվին՝ որպես այդ փոխարարությունների դրսևորումներից մեկին: Լեզվի արտահայտության պլանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նյութական աշխարհի դրսևորում, լեզվի բովանդակային կողմը՝ նյութական աշխարհի արտացոլում: Այսպիսով՝ Ձահուկյանի մոտեցումը տրամագծորեն հակառակ է և՛ Սոսյուրի ու Ելմսլևի իմանենտիզմին, և՛ Ն. Խոմսկու և մյուսների ռացիոնալիզմին:

3. Լեզվաբանական ընդհանրական ուսմունք ստեղծելու համար պետք է նկատի առնել հատկանիշներն ու հարաբերությունները, առանձին լեզուները քննելիս՝ և՛ հատկանիշներն ու հարաբերությունները, և՛ դրանցով բնորոշվող միավորները:

4. Ձահուկյանը գտնում է, որ լեզուն ու խոսքը փոխաջորդում են միմյանց, և դրանց փոխարարությունը ճիշտ ներկայացնելու համար կառուցում է այնպիսի կաղապար, որ հանդես բերի այդ փոխաջորդումը: Սերող քերականությունը փոխաջորդական քերականություն է և մակածորեն (ինդուկտիվ կերպով) հենվում է լեզվի ու խոսքի նշված ըմբռնման վրա:

5. Ձահուկյանի խորին համոզմամբ նախադասությունը այն միավորն է, որի մեջ հանդես են գալիս լեզվական բոլոր իմաստները և ձևերը: Այդ պատճառով էլ ընդհանրական լեզվական կաղապարը կարող է լինել առաջին հերթին նախադասության կաղապար. այդ կաղապարից կարող են որոշ փոխակերպումներով ստացվել մյուս կարգի կաղապարները: Այս առումով նախադասության կաղապարը

Ջահուկյանը համարում է *լիակաղապար* մյուս կարգի (մասնակի) կաղապարների համար, և այն հանդես է գալիս որպես *ընդհանուր լեզվական կաղապարի* հիմք: Սակայն քանի որ նախադասությունն էլ իրական աշխարհի որևէ կողմի լեզվական դրսևորումն է, ուստի նախադասության կաղապարի կառուցումը սկսվում է իրական աշխարհի հարաբերությունների և իրերի հատկությունների ուսումնասիրությունից:

Այսպիսով՝ իր կառուցելիք կաղապարը Ջահուկյանը կոչում է *ընդհանրական նյութա-համակցային կաղապար* (универсальная субстанционально-комбинаторная модель):

Ջահուկյանը նշում է, որ նախադասության օբյեկտիվ բովանդակության լիակաղապարը կազմելու համար պետք է թվել նախադասության բոլոր հնարավոր անդամները՝ բառերի և բառակապակցությունների բոլոր հնարավոր գործառնությունները: Կստացվեն բոլոր ածականների ու բայերի օբյեկտիվ տիպերը, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ առարկաների զանազան տարբերությունների և հարաբերությունների դրսևորումներ: Սրանցից էլ կարելի է ստանալ գոյականներ ու մակբայներ:

Ջահուկյանի **կաղապարման գործընթացն** ունի երկու փուլ:

1-ին փուլ. որոշ հատկանիշների հիման վրա առանձնացվում են գոյաբանական ընդհանուր կարգեր, որոնք վերջին հաշվով նախադասության անդամների նշանակումներ են: Ջահուկյանի ըմբռնմամբ՝ լայն առումով նախադասության անդամների և գոյաբանական կարգերի գաղափարները համընկնում են (սուբյեկտ-ենթակա, օբյեկտ-խնդիր, տարածություն-տեղի պարագա, ժամանակ-ժամանակի պարագա, նպատակ-նպատակի պարագա ևն):

2-րդ փուլ. գոյաբանական ընդհանուր կարգերը ստանալուց հետո կառուցվում է նախադասության ընդհանուր կաղապարը, որտեղ իրար են փոխհաջորդում հիշյալ կարգերը՝ տալով տարբեր կարգի համակցություններ: Այս համակցությունների միջուկները ընդհանրական բայատիպերն են, որոնք կոնկրետ լեզուներում իրականանում են տարբեր չափերով և տարբեր հոմանիշներով: Սրանց միանում են նաև սուբյեկտիվ-իրադրական կարգերը:

Գոյաբանական (օբյեկտիվ-հաղորդային) կարգերը ստանալու համար Ջահուկյանը, հետևելով ժամանակակից տրամաբանության և մաթեմատիկայի պահանջներին, առարկաների ամենաեական հատկություններն այնպես է ընտրում, որ դրանք չխաչաձևվեն⁸²։ Առանձնացնում է այդպիսի *հինգ հատկանիշ*։

1. **Պարունակայ նություն**. յուրաքանչյուր առարկա (objectum) ամենից առաջ բնորոշվում է որոշ պարունակությամբ (բովանդակությամբ)։ Օբյեկտը՝ որպես հատկանշվող, նշանակում է *M*-ով, իսկ պարունակությունը (պարունակվող լինելը)՝ որպես հատկանիշ, *a*-ով, ուստի պարունակայ նությունը (օբյեկտի առնվելը իր պարունակությամբ) արտահայտում է ***M(a)*** բանաձևով։

2. **Բաղկացականություն**. յուրաքանչյուր առարկա կարող է հանդես գալ որպես որոշ բաղկացություն (ամբողջ)։ Բաղկացությունը նշանակում է *b*-ով, իսկ ***M(b)*** բանաձևով արտահայտում բաղկացականությունը՝ առարկայի (օբյեկտի) հանդես գալը որպես բաղկացություն։

3. **Հաշվականություն (քանակականություն)**. ամեն առարկա (օբյեկտ) կարող է առնվել որպես հաշվական միավոր՝ միայլ առարկայի չափը, կարգը ևն որոշելու համար։ Թիվը նշանակում է *c*-ով, իսկ ***M(c)*** բանաձևով արտահայտում առարկայի (օբյեկտի) հաշվականությունը։

4. **Վիճակայ նություն**. յուրաքանչյուր առարկա բնորոշվում է որոշ վիճակով, ընդ որում՝ առարկայի ամեն մի վիճակ (առարկայական վիճակ) կարող է հանդես գալ որպես ինքնուրույն առարկա (օբյեկտ)։ Վիճակը (status) նշանակելով *d*-ով՝ ***M(d)*** բանաձևով արտահայտում է վիճակայ նությունը՝ առարկայի հանդես գալը որպես վիճակ։

5. **Նշանայ նություն**. ամեն մի առարկա (օբյեկտ) կարող է հանդես գալ որպես միայլ առարկայի փոխարինող-նշան։ Նշանակելով *e*-ով՝ ***M(e)*** բանաձևով արտահայտում է նշանայ նությունը՝ առարկայի

⁸² Ժամանակակից տրամաբանությունն ու մաթեմատիկան աբստրակտ-արտածական համակարգերին ներկայացնում են երեք հիմնական պահանջ՝ անհակասականություն, լրիվություն (տվյալ աբստրակտից տվյալ բնագավառի բոլոր հնարավոր նախադասություններին արտածման հնարավորություն) և փոխանկախություն (մեկը մյուսից չարտածվելու պայման)։

հանդես գալը որպես նշան: Նշանը նեղ առումով հանդես է գալիս որպես լեզվի նշան (առաջին հերթին որպես հնչանշան):

Արդյունքում ստացվում է առարկայի հատկությունների հետևյալ ընդհանուր բանաձևը՝

M (a (b (c (d (e))))) կամ M (a +(b +(c +(d +(e))))):

Բերված հատկությունների առկայության և բացակայության հաշվառմամբ ստացվում է $25=32$ կարգ (կատեգորիա): Եզրային կարգերի թիվը հաշվվում է 2^n բանաձևով (n-ը հատկությունների քանակն է), եզրային և միջակա բոլոր կարգերի թիվը՝ $2 \bullet 2^{n-1}$ բանաձևով:

Այսպիսով՝ *ընդհանրական լեզվական կադաստրի* քննությունը պարունակում է հետևյալ չորս կարգի հասկացությունների հետևողական բացահայտումը.

1. **Գոյաբանական.** ամեն ինչ հանգեցվում է քննության առարկայի համար որոշակիորեն ընտրված հատկանիշների հիման վրա (պարունակականություն, բաղկացականություն, հաշվականություն, վիճակայնություն և նշանայնություն) երեսուներկու կատեգորիաների առանձնացմանը, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իմաստային նվազագույն բաղադրիչներ:

2. **Իմացաբանական-տրամաբանական.** Նկատի են առնվում հիշյալ եզրերի միջև ըստ տվյալ կատեգորիաների հաստատվող հարաբերությունները: Տարբերվում է այդպիսի երեք կարգի հարաբերություն՝ 1. *համեմատություն* (A-A)՝ համեմատելի [A=(A)] և համեմատյալ [(A)=A], 2. *հակադրություն* (A→A)՝ հակադրելի [A→(A)] և հակադրյալ [(A)→A], 3. *հակասություն* (A-A)՝ ժխտելի (դրական) [A-(A)] և ժխտյալ (բացասական) [(A)-A]: Ձահուկյանը, նկատի ունենալով համեմատվող եզրերի նույնությունն ու տարբերությունը, ինչպես նաև քննության առարկային միշտ սկզբնական դիրք հատկացնելու հետևանքով միայն հաջորդող եզրերը նշաններով օժտելու անհրաժեշտությունը, մտցնում է →-ին հակադիր ← նշանը և ստանում վեց հնարավոր *հարաբերիչ*՝ 1) =, 2) $\uparrow$, 3) →, 4) ←, 5) $\leftrightarrow$ ($\rightleftharpoons$), 6) $\rightarrow$ — ($\rightarrow$ →):

3. **Լեզվագործառական.** Նկատի են առնվում տվյալ հատկանիշներն ունեցող և հարաբերվող եզրերի՝ լեզվական-

նշանային կազմիչների գործառական արժեքները: Ջահուկյանը տարբերում է 1. ինքնին հարաբերվող՝ «անկախ» միավորներ կամ «գոյականներ», 2. գոյականներից կախված՝ առաջին աստիճանի կախյալ միավորներ՝ «որոշիչներ» («ածականներ»՝ այս բառի լայն առումով), 3. «որոշիչներից» կախված՝ երկրորդ աստիճանի կախյալ միավորներ՝ «մակորոշիչներ» («մակբայներ»՝ լայն առումով): Այս դեպքում հաշվի են առնվում ոչ միայն բառերը, այլև մասնիկները և դրանց փոխարինող միջոցներով արտահայտվող միավորները:

4. **Իրադրականտեքստային.** նկատի են առնվում այն տարրերը, որոնք ներկայացնում են առաջին երկու կարգի հասկացությունների իրականացումը ըստ հաղորդման իրադրության և կոնտեքստի, այսինքն՝ որոշում են առարկաների և վիճակների հարաբերությունը հաղորդման և կոնտեքստային շրջապատի նկատմամբ (դեմք, եղանակ, որոշյալ-անորոշություն, փոխարինում-ակնարկում):

Ամփոփելով նշենք, որ սկսած 1960-ական թվականներից՝ Ջահուկյանը բազմաթիվ հոդվածներով ու մենագրություններով առաջ քաշեց լեզվաբանական նկարագրության նոր եղանակ՝ լեզվի կառուցվածքի, լեզվական երևույթների քննության հարաբերակցական սկզբունքը, որի հիմքում ընկած է կադապարման մեթոդը: Ինչպես նշում է հեղինակը, «Յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ քննելիս պետք է կառուցել նրա կադապարը: Վերջինս ոչ թե լեզվաբանի քմահաճ կառուցում է, այլ խոսողի մոտ տեղի ունեցող պրոցեսի արտացոլում: Կադապարը տալիս է հնարավոր կառուցվածքները, որոնք իրականացվում են խոսքային ակտերի մեջ»⁸³:

Կադապարի ջահուկյանական ըմբռնումն այսքանով չի սահմանափակվում: Հեղինակը այն զարգացնում է բազմաթիվ գիտական հոդվածներում և «*Ընդհանուր և հայ լեզվաբանություն*» («Общее и армянское языкознание») աշխատության մեջ, որոնք էլ հիմք են հանդիսանում հաջորդ՝ «*Լեզվի համընդհանուր տեսություն*» («Универсальная теория языка») աշխատության համար: Այստեղ հեղինակի

⁸³ Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Երևան, 1974, էջ 14:

ուսումնասիրության օբյեկտը ընդհանրական լեզվաբանական կաղապարն է, որի քննությանը կանդրադառնանք հաջորդ բաժնում:

Գ. ՀԱՄԸՆՂՅԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐԸ ՀԱՄԸՆՂՅԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թեև կաղապարի (մոդելի) հասկացությունը ժամանակակից գիտության էական հասկացություններից է և վաղուց է սկսել գործածվել լեզվաբանության մեջ, բայց չկա լեզվական կաղապարի միասնական ըմբռնում: Ինչպես տեսանք նախորդ բաժնում, Ջահուկյանի կողմից մշակվել է համընդհանուր լեզվական կաղապարի համակարգը, հետևաբար կաղապարի նրա ըմբռնումն էլ տարբերվում է եղած ըմբռնումներից: Կաղապարի իր ըմբռնումը հեղինակը հատկապես զարգացնում է «*Լեզվի համընդհանուր տեսություն*» («Универсальная теория языка») աշխատության մեջ: Մենագրության հիմքում ընկած առանձին գաղափարներ որոշ չափով ներկայացվել են հեղինակի նախորդ աշխատություններում ու հոդվածներում՝ սկսած 70-ական թվականներից:

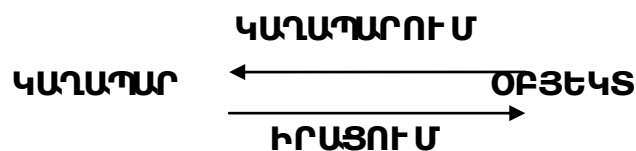
«*Լեզվի համընդհանուր տեսություն*» («Универсальная теория языка») գրքի ստեղծման գաղափարը ձևավորվել է Ջահուկյանի ողջ գիտական գործունեության ընթացքում: Այդ առումով առաջին ազդակը եղել է հետաքրքրությունը փիլիսոփայության պատմության նկատմամբ, որի արդյունքում էլ ի հայտ եկավ լեզվական աշխարհը անհակասական համակարգով ներկայացնելու ձգտումը: Ի սկզբանե Ջահուկյանը գործածում էր միայն **ՀԼԿ** (*համընդհանուր լեզվաբանական կաղապար*) տերմինը, այնուհետև նաև **ՀԼՏ** (*համընդհանուր լեզվաբանական տեսություն*) տերմինը: *Համընդհանուր լեզվաբանական տեսություն*ը բաղկացած է երկու հիմնական բաժնից՝ *համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի ուսմունքից* և *համընդհանուր տիպաբանությունից*: Առաջին դեպքում քննության է առնվում բոլոր լեզուների և լեզվի բոլոր կողմերի նկատմամբ կիրառելի կաղապարի կառուցվածքը, երկրորդ դեպքում՝ տարբեր լեզուներում տարբեր մակարդակների երկալ անային միավորների (ձևույթների, բառերի, շարույթի,

նախադասությունների) ձևավորման սկզբունքները: Ընդհանուր ուղղությունը բնորոշվում է որպես *սուբստանցիոնալ (նյութահարաբերակցական) մոտեցում*, որն իր էությամբ կառուցվածքային մոտեցման զարգացումն է, քանի որ ձգտում է ներկայացնել ու լեզվի ոչ միայն նկարագրությունը (description), այլ և բացատրությունը:

Ինչպես նշել ենք նախորդ գլխում, Ջահուկյանն առանձնացնում է *լեզու* տերմինի երեք հիմնական գործածություն՝ *ընդհանուր, առանձին և անհատական*, ըստ այդմ էլ՝ լեզվաբանության երեք տիպ՝ *պանլեզվաբանություն, մոնոլեզվաբանություն և իդիոլեզվաբանություն*: Պանլեզվաբանությունը Ջահուկյանը կոչում է նաև *համընդհանուր լեզվաբանություն* կամ *լեզվի համընդհանուր տեսություն*: Համընդհանուր լեզվաբանական կադապարների ուսումնասիրության տեսակետից կարևորվում է ինվարիանտ պանլեզվաբանությունը, քանի որ ՀԼԿ-ի կառուցումը վերջինիս հիմնական խնդիրն է: ՀԼԿ-ն սուբստանցիոնալ կադապար է (տե՛ս ստորև):

Սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ կադապարները կարևոր դեր են խաղում: Կարելի է ասել, որ սուբստանցիոնալ լեզվաբանությունը նաև *լեզվի կադապարման տեսություն* է:

Լեզվաբանության մեջ կադապարի մասին խոսելիս պետք է տարբերել ոչ միայն կադապարն ու նրա օբյեկտը, այլ և դրանց փոխհարաբերությունը՝ փոխադարձ ուղղվածությունը՝ օբյեկտից դեպի կադապարը, և կադապարից դեպի օբյեկտը, հատկապես կադապարի տարրերից դեպի օբյեկտի տարրերը, այսինքն՝ *իրացում(ներ)ը*:

Կադապարը և նրա տարրերը կարող են ունենալ մեկից ավելի իրացումներ: Երկու օբյեկտի դիտարկման դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ կադապարի տարրերի և դրանց իրացումների միջև լիակատար համապատասխանություն չկա: Կադապարի տարրերը կարող են համընկնել, բայց ունենալ տարբեր իրացումներ, և հակառակը. տարբեր կադապարներ կարող են ունենալ միանման իրացումներ:

Համընդհանուր սուբստանցիոնալ և եզվաբանության մեջ և եզվաբանական կադապարներ կառուցելիս հաշվի են առնվում և՛ շարակարգային, և՛ հարացուցային կառուցվածքները:

Կադապարի տարրերը, ըստ էության, ընդհանուր հատկանիշներ են, որոնք ընդգրկում են իրական աշխարհի բոլոր դրսևորումները՝ իրենց ընդհանրություններով և տարբերություններով: Ընդ որում՝ ՀԼԿ-ի մեջ այդ հատկանիշները տրվում են հնարավոր օբյեկտների առանձնահատկությունների ուսումնասիրության հիման վրա: Կադապարը կառուցելիս տարրերը կարող են արտահայտվել ինչպես բառացի (անպայման միանշանակ և ստույգ բնորոշմամբ), այնպես էլ պայմանական ձևական միջոցներով՝ տառերով և թվերով (դրանց բովանդակության և իսկատարբացահայտմամբ):

Կադապարն ընդհանրապես առարկայի (օբյեկտի) ընդօրինակումն է: Քանի որ ուսումնասիրության առարկան և եզուրն է, ուստի և և եզվաբանական կադապարները պետք է բացահայտեն հենց և եզվի բուն կադապարները: Եվ իրոք, ինչպե՞ս է մարդը խոսելիս ճիշտ դասավորում շարույթի և նախադասության անդամները, ինչպե՞ս է դրանք ենթարկում փոխկադապարման: Հասկանալի է, որ մարդու գլխում կան և եզվական որոշակի կադապարներ, որոնց բաղադրիչ բջիջները և բացվում են մեկ այս, մեկ այն կոնկրետ միավորներով՝ ըստ իրադրություններից բխող անհրաժեշտության:

Եզվաբանական կադապարը, ըստ հեղինակի մշակած համընդհանուր տեսության, և եզվական միավորների (վանկերի, բառերի, շարույթների, նախադասությունների ևն) կառուցվածքային բաղադրիչների (տարրերի) միջուկային և առմիջուկային տիպերի քանակի, հաջորդականության և պարտադրականության նշանակումն է: Այսպես, եթե մենք ուզում ենք բացահայտել հայերենի բառակազմական կադապարները, դիտարկում ենք հնարավոր բոլոր ձևերը, որոշում բառակազմական հիմքերի և ածանցների հնարավոր քանակը և հաջորդականությունը, առանձին բաղադրիչների պարտադրականության աստիճանը, սահմանում ընդհանրացման աստիճանները: Ըստ ընդհանրացման՝ տարբերվում են *ընդհանուր* և *մասնակի* կադապարներ: Ընդհանուր կադապարները

նպատակ ունեն արտացոլել ու ըստ հնարավորին բոլոր հնարավոր տիպերը, մասնակի կադապարները արտացոլում են մասնակի դեպքերը:

Կադապարի կառուցման առաջին փորձից սկսած՝ այն ենթարկվում է մասնավորեցման (բացատրման): Յետագա աշխատանքի ընթացքում երևում է դրակիրառվել ու կարողությունը, և պարզ է դառնում, թե ինչ փոփոխություններ է անհրաժեշտ կատարել դրամեջ: Ջահուկյանի համոզմամբ՝ առաջին հերթին պետք է ստուգել տարբեր կատեգորիաների (կարգերի) և նրանց եզրերի (տերմ) առանձնացման ճշգրտությունը:

ՅԼԿ-ն կառուցվում է *հինգ էական սկզբունքների* հիման վրա՝
սուբստանցիոնալ ություն (նյութականություն),
ընդհանրականություն, **ամբողջականություն** (ինտեգրալ ություն),
միասնություն (մոնիզմ) և **տնտեսում**:

1. Սուբստանցիոնալ ություն (նյութականություն)
սուբստանցիոնալ (հարաբերակցական) լեզվաբանության հիմնական սկզբունքն է: Այս սկզբունքով այն հակադրվում է ստրուկտուրալ իզմի (կառուցվածքային) ուղղություններին: Ի տարբերություն վերջինիս՝ հարաբերակցական լեզվաբանությունը լեզվի էությունը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է համարում դուրս գալ լեզվի սահմաններից և դիմել օբյեկտիվ իրականությանը:

2. **Ընդհանրականություն** սկզբունքի համաձայն՝ ՅԼԿ-ն պետք է կիրառել ի ինի բոլոր լեզուների նկատմամբ, ինչպես գոյություն ունեցող, այնպես էլ հնարավոր: Այն կառուցելիս պետք է նկատի ունենալ մարդկային լեզուն ընդհանրապես, այսինքն՝ լեզվի որոշակի իդեալական վիճակ: «Ճշգրիտ ընդհանրական կարող է լինել միայն այն կադապարը, որը հնարավորություն է տալիս նկարագրելու ցանկացած օբյեկտ. ոչ միայն լեզվաբանական, այլ և արտալեզվաբանական, ոչ միայն ֆիզիկական, այլ և հոգևոր»⁸⁴:

Լինելով իդեալական կառույց՝ ՅԼԿ-ն չի կարող պարունակել պատահական տարրեր: Այն պետք է կարողանա բացատրել և հասկանալի դարձնել առանձին լեզուների կառուցվածքների առանձնահատկությունները: Եթե մի կողմից՝ ՅԼԿ-ն կարելի է

⁸⁴ Г. Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, Москва, 1999, с. 26.

համարել առանձին լեզուների կադապարների ընդհանրություն, ապա մյուս կողմից՝ վերջիններս էլ կարող են համարվել ՅԼԿ-ի դրսևորումներ:

ՅԼԿ-ի կառուցումը, Ձահուկյանի կարծիքով, երկու **նպատակ** է հետապնդում.

1. հասկանալ լեզվի կառուցվածքը և գործելու մեխանիզմը՝ որպես հանրորեն-կազմակերպված մարդու սեփականություն,

2. հնարավորություն տալ նկարագրելու և ներկայացնելու լեզվի կառուցվածքը և գործելու մեխանիզմը հնարավորինս ռացիոնալ (հիմնավորված) կերպով:

Բացարձակ կադապար կառուցելիս այդ երկու նպատակները պետք է համընկնեն:

3. **Ամբողջականություն** (**ինտեգրալություն**) սկզբունքի համաձայն՝ ՅԼԿ-ն պետք է կիրառելի լինի լեզվի բոլոր կողմերի նկատմամբ, հնարավորություն տա նկարագրելու ոչ միայն արտահայտության և բովանդակության պլանների տարրերն առանձին-առանձին, այլև այն միավորները, որոնք ձևավորվել են տարբեր լեզուներում տարբեր համակցությունների արդյունքում:

Եթե ՅԼԿ-ն հնարավորություն է տալիս անմնացորդ նկարագրելու արտահայտության և բովանդակության պլանների տարրերը, ապա պարզ է, որ նրա միջոցով կարելի է նկարագրել նաև այն միավորները, որոնք ձևավորված են այդ տարրերից: Չէ՞ որ առանձին լեզուների տարբեր մակարդակների միավորների դիտարկումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դրանց արտահայտության և բովանդակության պլանների, ինչպես նաև վերջիններիս փոխհարաբերության բնորոշում:

Ամբողջականության սկզբունքը փաստորեն համընկնում է նկարագրության լրիվության սկզբունքի հետ: ՅԼԿ-ն հնարավորություն է տալիս անմնացորդ նկարագրելու լեզուն, այսինքն՝ ընդգրկելու լեզվի բոլոր կողմերը:

4. **Միասնություն** (**մոնիզմի**) սկզբունքը լեզուն նկարագրելու, լեզվական կառուցվածքի բոլոր կողմերի վերլուծության և համադրության ժամանակ պահանջում է միևնույն գործողությունը՝ կիրառել միևնույն մոտեցումը: Այս առումով

հարաբերակցական լեզվաբանությունը հակադրվում է ավանդականին, որը արտահայտություն և բովանդակություն պլանների, տարբեր մակարդակների դեպքում կիրառում է տարբեր, իրար հետ չկապակցված սկզբունքներ և հասկացություններ:

Միասնություն (մոնիզմի) սկզբունքը պահանջում է մարդկային լեզվի վերլուծությունը, այդ թվում նաև դրա իմաստային կողմը, հասցնել ավարտին, կանգ չառնել միջանկյալ օղակների վրա: Այսինքն՝ ընդգրկել ողջ կառուցվածքը և վերլուծությունը դարձնել ավարտուն, ինչպես որ պահանջում է առհասարակ ընդհանրական մոտեցում: ՀԼԿ-ն ապահովում է այդպիսի վերլուծություն: Այն հնարավորություն է տալիս ոչ միայն հասնել ու բովանդակության պլանի անբաժանելի միավորներին, այլև սուբստանցիոնալության սկզբունքի հիման վրա դրանք համապատասխանաբար դնում է արտահայտության պլանի անբաժանելի միավորների կողքին: Ձախուկյանը նշում է, որ իմաստաբանական կողմի միասնական (մոնիստիկ) վերլուծության դեպքում չի կարելի կանգ առնել այնպիսի բաղադրիչների վրա, որոնք վերլուծելի են, այսինքն՝ առանձնացնել հատկանիշներ, որոնք առաջնային չեն, և չհամապատասխանեցնել իրար լեզվի տարբեր կողմերի՝ իմաստային տարբեր բևեռների վերլուծության արդյունքները:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ՀԼԿ-ի կատեգորիաները (կարգեր) և եզրերը (տերմ) միանշանակ են. նկատի են առնվում դրանց խիստ որոշակի առաջնային իմաստները: Ուստի վերլուծության կամ համադրության ժամանակ չի կարելի անցնել երկրորդական (փոխաբերական) իմաստներին:

Քանի որ համընդհանուր տեսության մեջ գործում է միասնություն (մոնիզմի) սկզբունքը, այսինքն՝ բոլոր միավորների կառուցվածքը քննվում է միևնույն սկզբունքով, ուստի և տարբերություն չկա ածանցավոր բառի կաղապարի և, ասենք, շարույթի կաղապարի կառուցման սկզբունքների միջև: Այստեղ էլ տարբերվում են միջուկային և ածիջուկային միավորներ, որոշվում է վերջիններիս ընդհանուր թիվը, հաջորդման հնարավոր կարգը և ներքին կախումները:

5. **Տնտեսման** սկզբունքը առավելագույն օբյեկտների նկարագրության դեպքում պահանջում է նվազագույն միջոցներ: Նյութահարաբերակցական լեզվաբանության մեջ այս սկզբունքը բնորոշվում է որպես խիստ մաթեմատիկական կախվածություն նկարագրելի օբյեկտների քանակի և այդ նպատակով ընտրված հատկանիշների քանակի միջև: ՀԼԿ-ի մեջ այդ փոխհարաբերությունը պետք է իդեալական լինի, այսինքն՝ այն պետք է հնարավորություն տա տարբերակելու օբյեկտների **2n** քանակ՝ ըստ հատկանիշների քանակի:

Այսպիսով՝ Ջահուկյանի ստեղծած լեզվի ընդհանրական կառույցը «նախատեսված է որպես ամեն օբյեկտի նկարագրության միջոց, լեզվաբանական վերլուծությունն ու համադրությունը կատարվում է թե՛ **ֆիզիկական**, թե՛ **հոգեկան** բոլոր օբյեկտների նկատմամբ կիրառվող՝ ինդուկտիվ եղանակով ստացված և դեդուկտիվ ճանապարհով ստուգված որոշակի բնութագրերի միջոցով: Եթե բնութագիրը նեղ իմաստով մեկնաբանենք որպես հատկանիշ, ապա կարելի է ասել հետևյալը. սուբստանցիոնալ լեզվաբանության մեջ հատկանիշի հասկացությունը (ըստ Յակոբսոնի մեկնաբանության ավելի լայն իմաստով՝ բնութագրի հասկացությունը) հարաբերակցվում է հարաբերության (ելմսլևի մեկնաբանությամբ) հասկացության հետ: Համարվում է, որ դրանք կապված են փոխադարձ փոխանցումայնությամբ և փոխարինելիությամբ, այսինքն՝ հատկանիշը հենվում է որոշակի հարաբերության, իսկ հարաբերությունը որոշակի հատկանիշի վրա»⁸⁵:

Նկատի ունենալով *հարաբերություն և հատկանիշ* տերմինների կարևորությունը լեզվաբանության մեջ՝ Ջահուկյանը տերմինաբանական ճշգրտումներ է կատարում. *հարաբերությունը* կոչում է **ռելյատոր**, *հարաբերակցվող օբյեկտները*՝ **ռելյատներ**, իսկ *ռելյատորը* և *ռելյատները* միասին՝ **ռելյացիա** Նույն ձևով *հատկանիշը* կոչում է **մարկ**, *հատկանիշով բնորոշվող միավորը*՝ **մարկատ**, իսկ *մարկն* ու *մարկատը* միասին՝ **մարկացիա** Այսպիսով՝ **ռելյացիան** ու **մարկացիան** տարբերվում են քանակով. **ռելյացիան** ենթադրում է նվազագույնը երեք բաղադրիչ՝ երկու **ռելյատ** և մեկ

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

ռելյատոր, մարկացիան՝ մի բաղադրիչով պակաս՝ նվազագույնը մեկ մարկատ և մեկ մարկ: Ջահուկյանը ռելյացիան ներկայացնում է **RrR** բանաձևով, մարկացիան՝ **Mm** բանաձևով:

Պետք է նկատի ունենալ, որ կարելի է որոշակի հարաբերություն հաստատել նաև ռելյատորների միջև, բացի այդ՝ մարկը կարող է սեփական հատկանիշ ունենալ: Ջահուկյանը *ռելյատորների ռելյատորը* կոչում է **սուբռելյատոր (p)**, *մարկի մարկը՝ սուբմարկ (u)*: Հաշվի առնելով վերջիններս՝ ստացվում են հետևյալ բանաձևերը՝ **(RrR)p (RrR)** և **Mmu**:

Ռելյացիայի և մարկացիայի փոխհարաբերության մասին խոսելիս կարելի է հաստատել ոչ միայն ռելյացիայի և մարկացիայի, այլև դրանց բաղադրիչների *փոխանցումայնությունը*: Այս երևույթը սովորաբար կոչում են *տրանսֆորմացիա (փոխակերպում)*, բայց հարաբերակցական լեզվաբանության մեջ, որտեղ նկատի է առնվում համապատասխան առաջնային կադապրների հաստատումը, որոնցից էլ ստացվում են երկրորդայինները, նախընտրելի է *տրանսմոդեալավորում (փոխկադապրում)* տերմինը:

Փոխակերպման (տրանսֆորմացիայի) գաղափարը քերականությանը հայտնի է եղել վաղուց, բայց այն հատուկ նշանակություն է ստացել 1950-ական թվականներից, այսպես կոչված սերող (գեներատիվ) քերականության ձևավորման կապակցությամբ, մի քերականություն, որ հայտնի է նաև որպես փոխակերպման (տրանսֆորմացիոն) քերականություն: Ենթադրվում է, որ լեզուն նախադասությունների բազմություն է, և որ վերջիններս սերվում են որոշակի միավորներից նախադասությունների կառուցվածքի և փոխակերպումների բանաձևերի օգնությամբ:

Ջահուկյանը խստորեն տարբերում է լեզվական միավորների բուն կադապրները փոխակերպմամբ կամ փոխկադապրմամբ ստացված միավորներից: Առաջին դեպքում նկատի են առնվում «նորմալ» կառուցվածքները, երկրորդ դեպքում՝ կրկնվող տարրեր ունեցող միավորները, որոնք կարող են քննվել նորմալ տեսքի բերվելուց հետո:

Ջահուկյանի կողմից ներմուծված *փոխկադապրման* (տրանսմոդեալավորման) հասկացությունը տարբերվում է

փոխակերպման հասկացությունն է: Փոխակերպարման հիմքում, բնականաբար, ընկած է կադապարման հասկացությունը: Յուրաքանչյուր լեզվի համար պետք է որոշել նրա հնարավոր կադապարները և պարզել, թե որոնք են սրանցից ինքնակա (համասեռ), և որոնք՝ տարբեր ինքնակա (համասեռ) կադապարների փոփոխության ու միացման, այսինքն՝ փոխկադապարման արդյունք. վերջիններս Ջահուկյանը կոչել է *տարասեռ* կադապարներ:

Համասեռ կադապարներում միավորի ամեն անդամ (բաղադրիչ) կատարում է իրեն հատուկ գործառույթ. այսպես, գոյականնը հանդես է գալիս որպես գոյականական բառակապակցության գլխավոր անդամ՝ լրացյալ, ածականնը և թվականնը՝ որպես գոյականի լրացումներ, մակածականնը և մակթվականնը՝ որպես այդ լրացումների լրացումներ:

Տարասեռ կադապարներում կարող են տեղի ունենալ գործառության փոփոխություններ՝ ածականը կարող է հանդես գալ գոյականի, գոյականնը՝ ածականի (լրացման) գործառույթով: Այսպիսով՝ փոխկադապարումը մի գործողություն է, որով համասեռ կադապարներից կարող են ստացվել տարասեռ կադապարներ: Նշանակում է՝ նախ որոշվում են տվյալ լեզվի համասեռ կամ բուն կադապարները, ապա խոսվում է դրանց փոխկադապարման միջոցների ու եղանակների, այսինքն՝ տարասեռ կադապարների մասին: Սա հնարավորություն է տալիս խոսափել կրկնություններից: Այսպես, եթե քննվել են շարունյթի և նախադասության կադապարները, ապա նախադասությունը շարունյթի փոխկադապարելու դեպքում նախադասության կառուցվածքի մասին այլևս հարկ չի լինում խոսելու: Բուն կադապարումը և փոխկադապարումը, այսինքն՝ համասեռ և տարասեռ կադապարների ստացումը կարող է կատարվել փոխաջորդաբար:

Հին աշխարհից սկսած՝ հանդես է եկել լեզվական երևույթների քննության երկու եղանակ՝ *վերլուծություն* (անալիզ) և *համադրություն* (սինթեզ): Առաջին դեպքում բաղադրյալ միավորը բաժանվում է բաղադրիչների, երկրորդ դեպքում բաղադրիչներից ստացվում են բաղադրյալ միավորներ: «Համադրության ժամանակ մենք փաստորեն հանդես ենք բերում դինամիկ մոտեցում՝ ցույց

տալ ով միավորի ստացումը (սերումը), վերլուծության ժամանակ հաճախ ստատիկ մոտեցում՝ ցույց տալ ով պատրաստի միավորի (սերման արդյունքի) բաղադրիչների կառուցվածքային փոխհարաբերությունը»⁸⁶:

Քանի որ լեզվի մեջ առկա են բաղադրյալների և բաղադրիչների փոխհարաբերության տարբեր աստիճաններ կամ մակարդակներ, ապա հարկավոր է եղել ամեն մակարդակի համար որոշել այդ մակարդակի ստորին և վերին ենթամակարդակները ներկայացնող միավորները և վերջիվերջո որոշել ամենաստորին (անբաժանելի) և ամենավերին (այլ մակարդակի մեջ չմտնող) մակարդակային միավորները:

Ջահուկյանի համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ տարբերվում են համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարը և միալեզվաբանական կաղապարները, որոնք հնարավորություն են տալիս և՛ վերլուծության, և՛ համադրության: Համադրությունը կատարվում է ստորին մակարդակների միավորներից դեպի բարձր մակարդակի (մակարդակների) միավորները շարժվելով, վերլուծության ժամանակ շարժումը կատարվում է հակառակ ուղղությամբ: Առաջին դեպքում նպատակն է ստորիններից ավելի բարձր մակարդակների միավորների (մանրակաղապարներից՝ մեծակաղապարների), երկրորդ դեպքում՝ բարձր մակարդակի միավորներից (մեծակաղապարներից՝ մանրակաղապարների) բաղադրիչների ստացումը:

Քննարկման ամենաստորին մակարդակ է համարվում արմատական ձևույթների մակարդակը, ամենավերինը՝ երկբաղադրիչ բարդ նախադասության մակարդակը: Այս քննության դեպքում էլ չի թույլատրվում բաց թողնել օղակները և քննությունը կատարել ոչ անմիջապես հաջորդող և ոչ անմիջապես նախորդող միավորների միջոցով:

Ավանդական քերականության մեջ գոյականական շարույթների հարացույցները քննվում են որպես լոկ գլխավոր բառի՝ գոյականի թեքման (հոլովման) հարացույցներ, ընդ որում՝ հարացույցների մեջ չեն մտցվում վերջավորություններով չարտահայտվող դեպքերը: Ջահուկյանը հիմք է ընդունում հարացույցի լայն

⁸⁶ Գ. Ջահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2003, էջ 11:

ըմբռնումը՝ այն վերագրելով ոչ միայն գոյականին, այլև գոյականական շարույթին: Բացի այդ՝ հարացույցի մեջ մտնում է ոչ միայն հոլովական վերջավորությունները, այլև կապերը և շարադասության միավորները՝ *դասույթները* (առաջ և հետո դրվելու, անմիջաբար և միջնորդված հարելու եզրերով): Այս միջոցների համար Ջահուկյանը հաստատում է որոշակի ենթադասական հարաբերություն, որի մեջ առաջնայինը դասույթն է, երկրորդայինը՝ վերջավորությունը, երրորդայինը՝ կապը: Ընդհանուր բանաձևն է **դ(վ(կ))**: Նույն սկզբունքով էլ կազմվում է նախադասության հարացույցը: Վերջինս առաջին հերթին կազմվում են շաղկապները: Եթե հաշվի առնվեն նաև շարադասության դրսևորումների կապակցական արժեքները, ապա կստացվի նախադասության հարացույցի կազմիչների **դասույթ (շաղկապ)** կամ **դ(շ)** հարաբերությունը:

Ջահուկյանը նախադասությունը դիտարկում է որպես որոշակի գործառական (\$ուկցիոնալ) կախվածություն $y=f(x_1, x_2, \dots, x_n)$, որտեղ ենթական (ծախակողմյան մասը) համարվում է գործառույթի (\$ուկցիա) իմաստը (կախյալ փոփոխելին), իսկ *արգումենտը* (անկախ փոփոխելին) մյուս ստորոգական մասն է: Նկարագրվող օբյեկտի (որպես որոշակի ենթակայի) բովանդակությունը ներկայացվում է դրան վերագրվող **կարգերի** (կատեգորիաների) և **եզրերի** (տերմ) միջոցով: Աջակողմյան մասում առանձնացնելով որոշակի հիմնական հասկացություն՝ որպես ստորոգյալ, որը դիտարկվում է որպես genus proximum (մերձավոր սեռ) կարգ և differentiae specificaе (տեսակային տարբերություններ) եզր, Ջահուկյանն ստանում է հետևյալ հարաբերությունը.

$$S = P \{nknt\}$$

S-ը ենթական է, **P**-ն՝ հիմնական հասկացությունը (ստորոգյալ), **k**-ն՝ կարգը, **t**-ն՝ եզրը (տերմ):

Եթե տարբերակվեն նաև ստորոգյալի հիմնական դրսևորումները՝ ըստ կարգերի խմբի (գոյորոշ **Ph**, առգոյորոշ **St** և հոգևոր **Ps**), ապա կստացվի հետևյալ հարաբերությունը.

$$S = ((Ph) (St)) (Ps)\{nknt\}$$

ՀՀ Կ-ն առավել ընդհանուր հասկացողությունների՝ կատեգորիաների (կարգ) և առավել սահմանափակ հասկացողությունների՝ եզրերի (տերմ) համակարգված ամբողջություն է, որը հնարավորություն է տալիս տարբերել օբյեկտներն իրարից և որոշել դրանց հարաբերություններն իրար նկատմամբ: *Նկարագրել օբյեկտը* կամ բնորոշել այն հարաբերակցական լեզվաբանության մեջ նշանակում է նրան վերագրել ՀՀԿ-ի այս կամ այն կարգերն ու եզրերը (տերմ) կամ հերքել դրանց առկայությունը: Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր միավորի համար կարելի է առանձնացնել նրա առավել բնորոշ հատկանիշը, որով այն տարբերվում է մյուսներից:

Ինչի՞նչ հիման վրա է որոշվում կարգերի (կատեգորիաներ) և եզրերի (տերմ) այս կամ այն քանակը, ինչն՞ով ենք համոզվում, որ դրանք ընդգրկուն են, սպառիչ, և ինչպիսի՞նչ հատկանիշներով են բնորոշվում դրանց հարաբերությունները:

Ինչպես արդեն նշվել է, ՀՀԿ-ն կառուցված է *ինդուկտիվ* (մակածական) և *դեդուկտիվ* (արտածական) եզրահանգումների հիման վրա: Մի կողմից՝ ի մի են բերված տարբեր լեզուների կառուցվածքներում առկա կարգերը (կատեգորիաներ), որոշված են հիմնական իմաստաբանական արտադրիչները բովանդակության պլանի համար և տարրերի տարբերակիչ հատկանիշները՝ արտահայտության պլանի միջոցները և եղանակները, մյուս կողմից էլ՝ հաշվի են առնված հնարավոր օբյեկտների ընդհանուր հատկանիշները, որոշված են դրանց բաղկացուցիչ հատկանիշները: Այս առումով ՀՀԿ-ի կառուցման մեթոդը կարելի է բնորոշել որպես *ենթադրյալ-արտածական մեթոդի* տարբերակ: Այլ կերպ ասած՝ տարբեր լեզուների փաստերի ուսումնասիրության և համեմատության հիման վրա կառուցված է ցանկացած օբյեկտի հատկանիշների որոշակի համակարգ, այնուհետև տարբեր լեզուների լեզվական կառուցվածքի տարբեր մակարդակներում դրա կիրառումով ստեղծվում է դրա պիտանելիությունը: Գտնված են այն հարակցական հիմքերը, որոնք բոլոր դեպքերում թույլ են տալիս ստանալ միևնույն կարգերը (կատեգորիաներ) և եզրերը (տերմ): Հիմնական դժվարությունը տարբեր կարգերի (կատեգորիաներ) համար միևնույն քանակի և տիպի

եզրերի (տերմ) որոշումն է: Այս առումով կադապարը լիակատար ճշգրիտ չի կարելի համարել, բայց Ջահուկյանի համոզմամբ ՀԼԿ-ն հիմնականում արդարացնում է իրեն: Չնայած այդ ամենին՝ Ջահուկյանը նշում է, որ կարգերի (կատեգորիաներ) անվանումները հիմնականում պայմանական են, և դրանք պետք է ընկալել առաջնային՝ ոչ փոխաբերական իմաստներով:

Որոշելով կարգերի (կատեգորիաներ) կազմը և դրանցից յուրաքանչյուրի համար համապատասխան եզրը (տերմ)՝ Ջահուկյանը ուշադրությունը կենտրոնացնում է այն բանին, որ դրանք հիմնականում համընկնում են այն *գործառույթների* հետ, որոնք ավանդաբար համարվում են նախադասության բաղադրիչների տրամաբանական տիպեր: Այստեղից էլ հեղինակը համաբանություն է սահմանում ՀԼԿ-ի և նախադասության այն մասի միջև, որը վերագրվում է ենթակային (սուբյեկտ) որպես ստորոգյալ լայն (տրամաբանական) առումով՝ ընդգրկելով նաև այդ վերագրումը արտահայտող կապը: Միևնույն ենթակայի՝ որպես նկարագրության օբյեկտի առկայության դեպքում կարելի է ասել, որ հնարավոր (դրան վերագրվող) ստորոգյալների քանակը որոշում է դրա ողջ բովանդակությունը: Հաշվի առնելով, որ արտահայտության ալևնի տարրերը հնարավոր է ներկայացնել նաև որպես որոշակի ենթակա, կարելի է ասել, որ օբյեկտի նկարագրության ողջ գործընթացը բոլոր հնարավոր կարգերի (կատեգորիաներ) և եզրերի (տերմ) հետևողական վերագրումն է դրան: Սրանով են պայմանավորված ՀԼԿ-ի *ընդհանրականությունը* ու *ամբողջականությունը* (ինտեգրվողություն):

Այն հանգամանքը, որ բոլոր էզոնների նախադասությունների կառուցվածքի մեջ կան միևնույն տիպի նախադասություններ (միևնույն գործառական իմաստներ), հատկապես ստորոգյալի, լրացումների, պարագաների տրամաբանական միևնույն տեսակներ, փաստում է, որ այդ բոլոր էզոններն ունեն ընդհանրական հիմք և արտահայտում են իրականության միևնույն կողմերը, այսինքն՝ ունեն միևնույն *հարաբերակցական հիմքերը*:

Ջահուկյանը նշում է, որ նկարագրվող օբյեկտի բովանդակության մեջ չկա որպես ենթակա հանդես եկող մի որևէ

բան, որ հնարավոր չլինի արտահայտել ստորոգելիական մասում: Ընդ որում՝ կարելի է ճշգրիտ որոշել յուրաքանչյուր իմաստ, տարբերել այն մյուս իմաստներից այս կամ այն *տիպական իմաստով* (genus proximum) և *տարբերակիչ հատկանիշով* (differentia specifica):

Եթե ցանկացած օբյեկտ կարելի է համարել ենթակա և արտահայտել ստորոգելիական մասում, ապա նախադասության մեջ կարելի է որոշել ցանկացած լեզվական միավորի բովանդակությունը: Այսինքն՝ բոլոր լեզվական միավորների բովանդակության մեջ չկամի որևէ բան, որ չգտնվի նախադասության բովանդակության մեջ և հնարավոր չլինի արտահայտել նախադասությունով:

Անդրադառնալով լեզվաբանությանը և տեքստի շարահյուսությանը՝ Ջահուկյանը նշում է, որ տեքստի մեջ չեն կարող լինել այնպիսի կարգեր (կատեգորիաներ), որոնք բացակայում են նախադասության մեջ, կարող են լինել միայն առանձին կարգերի տարբեր իրացումներ:

ՀԼԿ-ի մեջ, ինչպես նշել ենք նախորդ գլխում, նախ առանձնացվում են հիմնական կարգերը (կատեգորիաներ), որոնք բնորոշում են ֆիզիկական օբյեկտը, ապա նշանային կարգերը: Դրանք առանձնացնելիս հաշվի են առնվում օբյեկտների բնորոշ գծերը՝ հատկանիշները: Այդ կարգերը բնորոշում են նյութական առարկաները (*գոյորոշ կամ ատրիբուտիվ կարգեր*), սրանց հարաբերությունները (*առգոյորոշ կամ առատրիբուտիվ կարգեր*), սրանց նշանային դրսևորումները (*նշանային կարգեր*) և նշանային կարգերի նյութալեզվական դրսևորումների փոխակերպումները (*իրադրական կարգեր*): Սրանց մեջ հիմնականը գոյորոշ կարգերն են, որոնց կիրառումը առարկաների հարաբերությունների նկատմամբ տալիս է առգոյորոշ կարգերը, նշանի և առարկայի կախումնային ու պառճառական հարաբերությունները բնորոշում են նշանային կարգերը, նշանային կարգերի գոյորոշ-առգոյորոշ դրսևորումները՝ իրադրական կարգերը:

Իրադրական կարգերը, լինելով նշանային կարգերի նյութալեզվական դրսևորումները, ոչ իրադրական անդամների իրադրական դրսևորումներն են: Ինչ վերաբերում է *նշանային*

կարգերին, ապա դրանք կարող են հանդես գալ կամ դիտվել մասամբ որպես ոչ նշանային անդամների նշանային դրսևորումները:

ՀԼԿ-ի մեջ *գոյորոշ կարգերը* (կատեգորիաները) ութն են՝ չորսը՝ նյութական (կազմ, կախում, թիվ, դաս), չորսը՝ *ոչ նյութական*՝ տարածական (ծև, ուղղություն, չափ, տեղ՝ դիրք):

Հարաբերակցական լեզվաբանությունը ենթադրում է, որ ֆիզիկական օբյեկտները բնորոշող կարգերը (կատեգորիաներ) դրանց փոխհարաբերությունները բնորոշող կարգերի համաբանություններն են՝ և՛ ստատիկ, և՛ դինամիկ: Ջահուկյանն առաջնային ութ կարգերն անվանում է **գոյորոշ (սուբստանտիվ)**, երկրորդայինները՝ **առգոյորոշ (ատրիբուտիվ)**: Բաղկացականության գոյորոշ (սուբստանտիվ) կարգերին համապատասխանում են ֆիզիկական վիճակի առգոյորոշ (ատրիբուտիվ) կարգերը: Սակայն գոյորոշ (սուբստանտիվ) և առգոյորոշ (ատրիբուտիվ) կարգերի փոխհարաբերությունը ոչ միայն տրամաբանական հիմք ունի, այլև դրսևորվում է բառերի իմաստափոխության մեջ, օր.՝ տան առաջ (դիրք) — ճաշից առաջ (Ժամանակ) ևն:

Դիտարկված *տասնվեց կարգերի (ֆիզիկական օբյեկտները բնորոշող կարգերի)* ընդհանուր փոխհարաբերությունը Ջահուկյանը ներկայացնում է հետևյալ աղյուսակի տեսքով⁸⁷ (տե՛ս Հավելված 3):

Հոգևոր երևույթները բնորոշելու համար Ջահուկյանը ներմուծում է հինգերորդ հատկանիշը՝ *հոգևորը* կամ *նշանային-հոգևորը*: Հոգևոր կարգը ներկայացնելով որպես մի այնպիսի ամբողջություն, որն անհնար է բացատրել վերոնշյալ կարգերով և դրանց եզրերով (տերմ)՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է կախման և պատճառի փոխհարաբերության երեք տեսակ: Նկատի են առնվում այն հարաբերությունները, որտեղ առնվազն մեկ ռելյատիվ հոգևոր երևույթ է: Հոգևոր ռելյատիվ նշանակվում է շրջված ձևով (ոչ թե R, այլ Я): Արդյունքում ստացվում են կախման և պատճառի երեքական հնարավոր տիպեր. 1.*ընկալ ու մ* (RrЯ), 2.*մոդալ ու թյ ու ն* (RpЯ), 3.*գիտակց ու մ* (ЯrЯ), 4.*մտածող ու թյ ու ն* (ЯpЯ), 5.*արտահայտ ու թյ ու ն* (ЯrR), 6.*հաղորդակց ու մ* կամ *խոսք* (ЯpR):

⁸⁷ Տե՛ս Գ. Джаукян, Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, Москва, 1999, էջ 38:

Հոգևոր կարգի եզրերը (տերմ) ֆիզիկականի եզրերի հետմիասին հնարավորություն են ստեղծում բնորոշելու մարդու հոգևոր գործունեությունը, արտացոլելու դրազանազան կողմերը:

Ջահուկյանը վերոնշյալին հավելում է, որ եթե ֆիզիկական օբյեկտների նկարագրության դեպքում կարելի է հստակ սահմանազատել իրերն ու դրանց վիճակները, ապա հոգևոր գործունեության նկարագրության դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ գործ ունենք այնպիսի վիճակների հետ, որոնք վիճակայնության են ենթարկվում միայն ֆիզիկական իրերի համաբանությամբ: Ուստի այս դեպքում տասնվեց կարգերն էլ (և՛ գոյորոշ, և՛ առգոյորոշ) հանդես են գալիս⁸⁸:

Այսպիսով՝ կարգերի (կատեգորիաներ) դասակարգումը հիմնվում է հինգ հատկանիշների վրա: Ընդ որում՝ դրանց առանձնացումը կատարվում է աստիճանաբար, կարելի է ասել՝ ստորոգյալից կախած, որն էլ իր հերթին բնորոշվում է իրեն վերագրվող կարգերի բնույթով:

Ինչպես նշել ենք, հարաբերակցական լեզվաբանության մեջ առանձնանում են ոչ թե երկու (հակադիր) կամ երեք (հակադիր և միջին) *եզրեր* (տերմ), այլ հիմնականում վեց՝ իրենց դրական գնահատականով, որոնց համար հնարավոր են նաև բացասական գնահատականներ:

Որպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչու են առանձնացվում վեց եզրեր, պետք է նկատի ունենալ ռելյացիան և մարկացիան փոխհարաբերության մեջ: Եթե կարգերն արտահայտում են *ռելյատորի ընդհանուր հատկանիշը*, որը մարկացիայում դարձել է մեկ այլ ռելյատի հատկանիշ (մարկ), ապա եզրերը (տերմ) արտահայտում են ռելյատորի տիպը ռելյատի նկատմամբ, այսինքն՝ *ռելյատի հատկանիշը*: Ըստ ռելյատի քանակի՝ առանձնանում է ռելյացիայի երեք դեպք: Ռելյացիայի հիմնական տիպն այն է, որտեղ կա երկու ռելյատ՝ R_1 և R_2 : Այս դեպքում հնարավոր է ռելյատորի երեք տիպ.

1. r-ը R_1 -ի նկատմամբ,
2. r-ը R_2 -ի նկատմամբ,

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

3. r-ը և՛ R_1 -ի, և՛ R_2 -ի նկատմամբ:

Եթե R_1 -ը և R_2 -ը փոխհարաբերության մեջ են $R_1 \rightarrow R_2$ ($r \Rightarrow$), ապա R_1 -ը կբնորոշվի որպես $R_1 \rightarrow$, իսկ R_2 -ը՝ որպես $\rightarrow R_2$: Պետք է նշել, որ երկու ռելյատի դեպքում դրանց հարաբերությունը կարող է փոխադարձ լինել, այդ դեպքում յուրաքանչյուր ռելյատ կբնորոշվի $\leftrightarrow$:

Ինչ վերաբերում է մեծ քանակի ռելյատներով ռելյացիաներին, ապա այստեղ ռելյատորի նոր տիպ չկա, տարբերությունը միայն քանակային է:

Ձախուկյանն առանձնացնում է **վեց եզր** (տերմ)՝ դրանք ներկայացնող օբյեկտներին տալով տրամաբանական բնորոշումներ: Եզրերը ներկայացնում ենք աղյուսակի տեսքով:

	Անվանումը	Նկարագրությունը	Նշանը
1	հիմնական	սա	$\rightarrow$
2	հակադիր	մյուսը	$\leftarrow$
3	միջին	և՛ սա, և՛ մյուսը	$\rightarrow\leftarrow$
4	համատեղական	ո՛չ սա, ո՛չ մյուսը	$\nleftrightarrow$ կամ $\leftrightarrow$
5	անդրադարձ	ինքը	$\hookrightarrow$
6	չեզոք	հարաբերություն չունեցողը	$\bullet$ կամ $\emptyset$

Միայն տեղի (դիրքի) կարգի դեպքում եզրերը, բացի չեզոքից, կունենան համապատասխանաբար երեքական դրսևորում՝ 1) $\rightarrow$ (առջևում), $\nearrow$ (աջ կողմում), $\uparrow$ (վերևում), 2) $\leftarrow$ (հետևում), $\swarrow$ (ձախ կողմում), $\downarrow$ (ներքևում), 3) $\rightarrow\leftarrow_1$ (միջև), $\rightarrow\leftarrow_2$ (մեջ), $\rightarrow\leftarrow$ (ներսում), 4) $\leftrightarrow_1$ (հորիզոնականորեն), $\leftrightarrow_2$ (կողմնականորեն), $\leftrightarrow_3$ (ուղղահայացորեն), 5) $\hookrightarrow_1$ (եզրերում), $\hookrightarrow_2$ (շրջակայքում), $\hookrightarrow_3$ (դրսում):

Տեսականորեն տարբեր կարգերով բնութագրվող անդամները պետք է հանդես գան գծայնորեն՝ հաջորդեն իրար, իսկ եզրերով բնութագրվող միավորները լինեն այդ անդամների տեսակները, գտնվեն հարացուցային հարաբերության մեջ: Սակայն իրականում,

ինչպես նշում է Ջահուկյանը, «այ դպիսի ուղղագիծ համապատասխանությունն չի լինում»⁸⁹:

ՅԼԿ-ի քանակական (հաշվելի) կարգերը կարող են ունենալ ինչպես մոտավոր և ընդհանրացված, այնպես էլ ճշգրիտ և առանձնակի դրսևորումներ: Առաջին դեպքում օգտագործվում են ընդհանուր քանականիշ բառեր՝ *բոլոր, շատ, քիչ* ևն, երկրորդ դեպքում՝ համապատասխան թվականներ՝ *մեկ, երկու, երեք* ևն: Թվային նշանակումներն ընկած են եզրայինների միջև, այսինքն՝ միջին եզրի ճշգրտված նշանակումներն են:

ՅԼԿ-ի կարգերի դասավորությունը բխում է նրանց դասակարգման հիմքում ընկած հատկանիշների փոխարարելիությունից և ընդհանրական բնույթ ունի: Հատկանիշների տեղերի փոփոխությունը կարող է առաջ բերել դասավորության որոշակի փոփոխություն՝ առանց հարաբերակցության խախտման: Այսպիսով՝ ՅԼԿ-ի կարգերի դասավորությունը յուրատեսակ անփոփոխակ է, որ կարող է հիմք ծառայել առանձին լեզուների նախադասության անդամների տիպաբանական փոխարարելիության որոշման համար:

ՅԼԿ-ի միջոցով որոշվող կարգային (կատեգորիական) և եզրային իմաստները տարբեր լեզուներում հանդես են գալիս արտահայտության տարբեր միջոցներով: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ չկա այնպիսի իդեալական լեզու, որ ունենա բոլոր կարգերի և եզրերի համար արտահայտության միջոցների և եղանակների լիովին տարբերակված համակարգ: Սրա հետ կապված՝ կոնկրետ լեզուներում գոյություն ունեն նախադասության անդամների արտահայտման միջոցների համանիշության և համանունության՝ որպես բնական լեզվի համար անխուսափելի երևույթներ:

Ջահուկյանը նշում է, որ իրականում չի կարող լինել մի այնպիսի նախադասություն, որ ունենա բոլոր անդամները, այսինքն՝ հանդես գա բոլոր հնարավոր օղակների իրացմամբ: Լեզվական ընդհանուր կաղապարը կարող է հանդես գալ միայն մասնակի դրսևորումներով:

⁸⁹ Գ. Ջահուկյան, Համընդհանուր լեզվաբանական տեսությունը և նախադասության անդամների ուսմունքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», հ. 1, Երևան, 1989, էջ 31:

Այս ափսոսվ՝ ՀԼԿ-ի համակարգը կարգերի (կատեգորիաների) որոշակի փոխհարաբերություններ հնարավորություն է տալիս

1. պարզելու նախադասության անդամների ներքին կապը,
2. յուրաքանչյուր լեզվի համար որոշելու նրանց հատուկ արտահայտության միջոցների ու եղանակների փոխհարաբերությունը,

3. հասկանալու լեզվի կառուցվածքը և գործելու մեխանիզմը՝ որպես հասարակական կազմակերպված մարդու սեփականություն,

4. նկարագրելու և ներկայացնելու լեզվի կառուցվածքը և գործելու մեխանիզմը հնարավորինս ռացիոնալ (հիմնավորված) կերպով:

Ջահուկյանի՝ կադապարման մեթոդները կիրառվել են այլ լեզվաբանների կողմից լեզվական զանազան երևույթներ ուսումնասիրելու համար: Դրանք կարող են հիմք հանդիսանալ նաև տեքստերի իմաստային թարգմանությունների համար:

ԳԼՈՒԽ 3

ԼԵԶԿԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Գ. Ջահուկյանը նորամուծություններով է հանդես եկել նաև լեզվի տեսության բնագավառում: Հատկապես պետք է նշել քերականական կարգերի և խոսքի մասերի նոր դասակարգումները, ստորոգման, շարունյթի, բայասեռի, դերանունների և լեզվական այլևայլ հարցերի քննությունը, նոր որակումներն ու բնորոշումները: Ատենախոսության սույն գլխում անդրադառնում ենք վերոնշյալ հարցերի Ջահուկյանական մեկնաբանություններին: Նպատակահարմար ենք գտել դրանց քննությունը ներկայացնել առանձին-առանձին:

Ա ՀՆՁՈՒՅԹԻ ՋԱՐՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՄԲՈՒՄԸ

Հնչույթի ըմբռնումը ընդհանուր լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից է, և ընդունված է համարել, որ հնչույթի գաղափարը առաջ է քաշվել նոր ժամանակներում: Սակայն ինչպես նկատել է Ջահուկյանը, հնչույթի սաղմերը ի հայտ են եկել շատավելի վաղ, օրինակ՝ հնչույթների տարբերակման սկզբունքների և մեթոդների կիրառումը հայոց այբուբենում կամ Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի» թարգմանության և մեկնությունների մեջ⁹⁰: *Հնչույթ (ֆոնեմա)* տերմինը լեզվաբանություն մուտք է գործել 19-րդ դարի երկրորդ կեսից և որպես ինքնուրույն լեզվական միավոր սկսել է գործածվել հատկապես Բոդուեն դե Կուրտենեի աշխատությունների շնորհիվ⁹¹: Լեզվաբանական գրականության մեջ՝ թե՛ հայ, թե՛ արտասահմանյան, հնչույթի ըմբռնման տարբեր մեկնաբանություններ կան: Ջահուկյանը հնչույթի այդ տարբեր տեսությունները հանգեցնում է *երկու հարցադրման պատասխանների*.

1. Հնչույթների առանձնացման համար պետք է հիմք ընդունել լեզվակա՞ն, թե՞ արտալեզվական հատկանիշները,

⁹⁰Գ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954, էջ 62-67, 70-72, 127-133, 163-165:

⁹¹Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960, էջ 533:

2. Հնչույթները պետք է դիտել որպես նյութական-ֆիզիկական, թե՛ որպես իդեալական-հոգեկան-գիտակցական էություններ:

Իհարկե, հնչույթի ըմբռնման ավանդական, տարածված տեսությունների կողքին ի հայտ են եկել նորերը՝ ձգտելով լրացնել և կատարելագործել նախկին ըմբռնումները, տալ նոր մեկնաբանություններ: Ահա այդպիսի մի նոր ըմբռնում է ներկայացնում Ջահուկյանը՝ հնչույթի գաղափարը քննելով համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի ընձեռած հնարավորություններով: Հեղինակի համոզմամբ՝ առանց այդ սկզբունքների իմաստավորման և հետևողական կիրառման՝ հնչույթի ուսմունքը չի կարող հանդես գալ միասնական տեսական հիմքով և զերծ մնալ էկլեկտիզմից:

Ինչպես նշել ենք ատենախոսության համապատասխան բաժնում, Ջահուկյանը տարբերակում է լեզվի ուսումնասիրության ընդհանրական հայեցակետը առանձնականից՝ յուրաքանչյուրի մեջ էլ համապատասխանաբար առանձնացնելով փոփոխակային և անփոփոխակային տիպերը: Ըստ այդմ էլ՝ ընդհանուր հնչույթաբանությունը ընդհանուր անփոփոխակային լեզվաբանության և ընդհանուր տիպաբանության, իսկ այս կամ այն լեզվի կոնկրետ հնչույթաբանությունը առանձնական անփոփոխակային լեզվաբանության բաժինն է: Ընդհանուր լեզվաբանության մեջ սահմանվում են բոլոր հնարավոր տարբերակիչ հատկանիշները, բոլոր հնարավոր կարգերն ու եզրերը, որոնցով կարող են տարբերվել իրարից մարդկային հնչյուններն ընդհանրապես, իսկ ընդհանուր տիպաբանության մեջ պարզվում են տարբեր լեզուների հնչույթային համակարգերի տիպերը:

Ըստ համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի սկզբունքներից մեկի՝ *նյութականություն*՝ լեզվական ցանկացած երևույթ ուսումնասիրելիս պետք է դուրս գալ դրա սահմաններից: Հետևաբար՝ հնչույթների բնույթը, տարբերություններն ու ընդհանրությունները, նրանց քանակային կազմը և համակարգային հակադրությունները հասկանալու և բացատրելու համար պետք է դիմել ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական տվյալների: Ջահուկյանը,

հնչույթը սահմանելով «որպես հնչյուն, որ իբրև այդպիսին է ընկալվում տվյալ լեզվական հանրության մեջ գործող նորմայով»⁹², հանգում է այն եզրակացության, որ բացի նյութականությունից՝ պետք է նկատի ունենալ նաև ընդհանուր հասարակական արժեքը: Ինչպես նշել ենք լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության՝ ջահուկյանական ըմբռնման քննության մեջ, Ջահուկյանը լեզուն՝ որպես հասարակական երևույթ, հակադրում է խոսքին անհատի լեզվի միջոցով: Նմանապես նաև հնչույթը՝ որպես հասարակական երևույթ, հակադրվում է խոսքի մեջ հանդես եկող հնչյունին անհատի լեզվին հատուկ համապատասխան միավորի միջոցով: Այսինքն՝ Ջահուկյանը հակադրվում է այն հետազոտողներին (Սոսյուր, Տրուբեցկոյ), որոնք հնչույթը՝ որպես հասարակական երևույթ, հարաբերում են խոսքային հնչյունին՝ առանց նկատի ունենալու հնչույթի անհատական-հոգեբանական մեկնաբանությունը: Այսպիսով՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է հնչյունի հետևյալ տիպերը՝

1. **Չամայ նահնչյուն**՝ որպես մարդկային լեզվի նվազագույն բաղադրիչ,
2. **Չանրահնչյուն**՝ որպես լեզվական տվյալ հանրության մեջ տարբերակվող միավոր,
3. **Անհատահնչյուն**՝ որպես լեզվական տվյալ հանրության անդամների մեջ հնչույթի դրսևորում,
4. **Խոսքի հնչյուն**՝ որպես խոսքի տարր, որ անհատի լեզվի տարբեր իրացումներում տարբեր բնույթ ունի:

Անդրադառնալով հնչույթների ժամանակակից քննության եղանակներին՝ Ջահուկյանը նշում է, որ ամենաթռուցիկ քննությունն անգամ աչքի է ընկնում նկարագրության սկզբունքների անմիօրինակությամբ: Սակայն համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի միջոցով հնարավոր է լուծել նաև այս խնդիրը: Ըստ այդ կադապարի *միասնության* կամ *մոնիզմի* սկզբունքի՝ որակական տարբերությունն չկա հնչյունի կամ որևէ այլ միավորի նկարագրության սկզբունքների ու եղանակների միջև: Այսպես, կարելի է գուգահեռներ տանել հնչյունի նկարագրության և նախադասության անդամների բնույթի

⁹² Գ. Ջահուկյան, Ընդհանուր և հայ հնչույթաբանության մի քանի հարցեր, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», հ. 1, 1984, էջ 3-16:

անվանումների միջև, ինչպես օրինակ՝ *արտաբերություն տեղ և տեղի պարագա*:

Հնչյունները հանդես են գալիս ոչ միայն որպես *հարացույցի* տարրեր (արտաբերական հատկանիշների հակադրություններով բնորոշվող), այլև՝ որպես *շարակարգի* տարրեր (որպես հնչաշղթայի նվազագույն բաղադրիչներ): Հնչաշղթայի բաղադրիչների հարաբերությունը հեղինակը ներկայացնում է որպես ներառական հարաբերություն՝ հետևյալ կադապարային բանաձևով:

հնչյուն ≤ վանկ ≤ հնչաբառ ≤ հնչաշարունյթ ≤ հնչադասություն ≤...հնչաշղթա

Այստեղ բազմությունների տեսությունից առնված $\leq$ նշանը արտահայտում է ներառական հարաբերությունը, *հնչաշարունյթ* ասելով՝ հեղինակը նկատի ունի հնչատակտը, իսկ *հնչաշղթան* ավարտուն հնչախոսքն է:

Ըստ համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի *տնտեսման* սկզբունքի՝ 2^{րդ} քանակի հնչյունների տարբերակման և նկարագրման համար առանձնացվում են *n* քանակի հատկանիշներ: Իսկ միավորներին տվյալ հատկանիշների հատուկ լինելը և չլինելը արտահայտվում է *նյութոնի երկանդամի բանաձևով* (ալյուսների և միևնույնների բաշխումով): Սակայն, ինչպես նշում է Ջահուկյանը, այս իդեալական տնտեսումը հնարավոր է միայն համընդհանուր իդեալական կադապարի դեպքում: Իսկ ինչ վերաբերում է առանձին լեզուներին, ապա դրանք, ունենալով պատմականորեն ձևավորված հնչունյթային սահմանափակ անդամներով համակարգեր, հեռու են իդեալական կադապարի հնարավոր բոլոր տիպերի օգտագործումից: Հետևաբար՝ այս սկզբունքը չի կիրառվել որևէ լեզվի հնչունյթային համակարգի նկարագրության նկատմամբ: Հնչունյթային նկարագրությունների դեպքում հատկանիշների քանակը հիմնականում համընկնում է հնչունյթների քանակին, այսինքն՝ յուրաքանչյուր հնչունյթ բնորոշվում է մեկ հատկանիշով:

Բ. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՋԱՅՈՒ ԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՍԲՈՆՈՒՄԸ

Քերականական կարգի ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ կենտրոնական դեր ունի: Բավական է ասել, որ լեզվի քերականական կազմը բնութագրվում է որպես «լեզվին բնորոշ քերականական կարգերի ամբողջություն և համակարգ»⁹³: Քերականական կարգերի տարբեր մեկնաբանություններ կան՝ կապված դրանց ծավալի և բովանդակության այլևայլ բացատրությունների, լեզվական համակարգում ունեցած դերի, արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերության հետ: Սակայն քերականական կարգերի համընդհանուր մեկնաբանության կամ ընդհանուր դասակարգման որևէ հաջող փորձ դեռևս չկա:

Առաջին հերթին պետք է մատնանշել քերականական կարգի հասկացության **ծավալի** հակասական մեկնաբանությունները: Ինքնին հասկանալի է, որ քերականական կարգ ասելով պետք է նկատի ունենալ լեզվի քերականական կազմը, այսինքն՝ ձևաբանական և շարահյուսական միջոցներով արտահայտված իմաստները: Քերականական կարգերը սովորաբար հենց այս կերպով էլ ընկալվում են. ժամանակակից ուղղությունները լեզվաբանության ուսումնասիրության խնդիր են դարձնում գրեթե միայն քերականական կազմը: Սակայն երբեմն ավանդական քերականության մեջ քննվում են այնպիսի երևույթներ, որոնք քերականական խնդիրների ուսումնասիրության շրջանակից դուրս են:

Ֆ. դը Սոսյուրը կարծում է, որ լեզուն «քերականական համակարգ» է⁹⁴՝ դրանով իսկ հանգեցնելով քերականական կարգի լայն ըմբռնման: Յետևաբար՝ այդ համակարգում ընդգրկվում են այն բոլոր միավորները, որոնք որևէ կերպ առնչվում են քերականությանը: Այսինքն՝ ոչ միայն ինքնին քերականական կարգերը, այլև դրանցով բնութագրվող բառերի խմբերը՝ խոսքի մասերը:

Նմանատիպ լայն ըմբռնում է ներկայացնում նաև Ա. Ռեֆորմատսկին⁹⁵:

Քերականական կարգի էլ ավելի լայն ըմբռնում է ներկայացվում սերող քերականության մեջ, որտեղ ցանկացած հասկացություն՝ թե՛ որպես բաղադրիչների կառուցվածք

⁹³ Տե՛ս В. Н. Головин, Введение в языкознание, М., 1966, էջ 151:

⁹⁴ Տե՛ս Ф. де Соссюр, Курс общей лингвистики, Е., 1999, էջ 38:

⁹⁵ Տե՛ս А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1967, էջ 317:

բնութագրվող, թե՛ ենթակարգերը, համարվում են քերականական կարգեր⁹⁶:

Հայ տնի է, որ քերականական կարգերը երկալ անայ ին միավորներ են, այսինքն՝ ունեն և՛ արտահայտություն, և՛ բովանդակություն ավաններ: Հենց այս առանձնահատկությունն էլ հիմք է տալիս քերականական կարգերի միակողմանի բնութագրման: Որոշ հետազոտողներ առաջնություն են տալիս *բովանդակության ավանին*՝ իմաստային կողմին՝ հանգելով լոգիցիզմի և փսիխոլոգիզմի, մյուսներն էլ սահմանափակվում են *արտահայտության ավանով*՝ երբեմն հանգելով ֆորմալիզմի:

Քերականական կարգերի տրամաբանական մեկնաբանությունը բնորոշ էր այսպես կոչված տրամաբանական քերականությանը 17-18-րդ դարերում և 19-րդ դարի առաջին կեսին: Լեզվաբանության մեջ հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչների շրջանակում տարածված էր հոգեբանական մեկնաբանությունը, որ եկել էր փոխարինելու լոգիցիզմին: Ա. Շախմատովը՝ որպես հոգեբանական ուղղության ներկայացուցիչ, քերականական կարգը բնորոշում էր որպես «հարաբերության մասին պատկերացում՝ բառի հիմնական իմաստին զուգահեռ և բառից բխող»⁹⁷: Քերականական կարգի՝ շախմատովյան մեկնաբանությունը հետագայում գտնում է համախոհներ, ինչպես Ն. Պոսպելովը, Ն. Կուզնեցովը ևն:

Արտահայտության ավանին առաջնություն էին տալիս այսպես կոչված ձևական քերականության ներկայացուցիչները, հատկապես Ֆ. Ֆորտունատովը և Նրա հետևորդները, որոնք քերականական կարգերը համարում էին բառերի ձևական-քերականական ցուցիչների դասեր: Ավելի նեղ իմաստով քերականական կարգերի ձևական ըմբռնումը բնորոշ է նաև ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանությանը, հատկապես մինչև սերող քերականության ի հայտ գալը:

Քանի որ քերականությունն ասելով հասկանում ենք ձևաբանությունը և շարահյուսությունը, քերականական կարգերն էլ լինում են երկու տիպի՝ *ձևաբանական* և *շարահյուսական*: Նկատի

⁹⁶ Տե՛ս Н. Хомский, Аспекты теории синтаксиса, М., 1972, էջ 61:

⁹⁷ “Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку”, М., 1952, с. 29.

ու նենալ ով ձևաբանության և շարահյուսության փոխհարաբերության տարբեր մեկնաբանությունները՝ տարբեր հետազոտողներ առաջնությունը տալիս են մեկին կամ մյուսին: Ոմանք նախապատվությունը տալիս են ձևաբանությանը, հետևաբար՝ քերականական կարգերը բնորոշելիս հենվում են ձևաբանական արտահայտության վրա, ինչպես, օրինակ, Ֆորտունատովի դպրոցի ներկայացուցիչները: Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ընդունված է ձևաբանությունը տարրալուծել շարահյուսության մեջ: Որոշ հետազոտողներ, համարելով, որ ձևաբանական ցանկացած կարգ իմաստավորվում է շարահյուսության մեջ, քերականական կարգերը ներկայացնում են՝ ելնելով շարահյուսությունից: Նրանք համոզված են, որ քերականական կարգերի էությունը կարելի է հասկանալ միայն շարահյուսությունից ելնելով: Սա էլ իր հերթին հանգեցնում է սահմանների վերացմանը ձևաբանական և շարահյուսական կարգերի միջև:

Նկատի ունենալով վերոնշյալ հանգամանքները՝ Ջահուկյանը կարծում է, որ քերականական կարգերը բնորոշելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ *հանգամանքները*.

1. Քերականական կարգի հասկացությունը չի կարելի ընդլայնել՝ դրա մեջ ներառելով և՛ ինքնին քերականական կարգերը, և՛ այն լեզվական միավորները, որոնք բնութագրվում են որոշակի քերականական կարգերով: Այսինքն՝ քերականական կարգի հասկացությունը պետք է միատարր լինի, ընդ որում՝ խոսքի մասերը՝ որպես քերականական կարգեր, միավորում են բազմատարր միավորներ՝ բառային և քերականական դասերը: Այնպիսի բազմիմաստ խոսքի մասեր, ինչպիսիք են գոյականը, ածականը, բայը ևն, ներառում են և՛ բառային, և՛ քերականական իմաստները: Հետևաբար՝ 1) խոսքի մասեր ասելով՝ պետք է նկատի ունենալ միայն իմաստակիր այն բառերը, որոնք ունեն նաև քերականական իմաստներ, 2) քերականական կարգերը պետք է համարել «ձևույթների» դասեր՝ այն իմաստով, որով դիտարկում են Ժ. Վանդրիենը, Ժ. Մարուզոն և մյուսները, այսինքն՝ քերականական արտահայտության բոլոր միջոցների և դրանց իմաստների արտահայտման դասեր (քերականական ձևույթներ, բառերի՝ քերականական նշանակություն

ուևնեցող հերթագայ ությ ուևներ և շարադասությ ուև, այսպես կոչված սուպերսեգմենտային ձևույթներ և պրոսոդեմներ), 3) խոսքի մասերի անհաջող բնորոշումը որպես բառաբերականական կարգեր, այսինքն՝ այս անվանումը վերաբերում է այն կարգերին, որոնք միջանկյալ դիրք ուևեն ինքնին քերականական և բառակազմական կարգերի միջև, ինչպես՝ գոյականի մեջ սեռը (հմմտ. սեռը ածականի մեջ) և դեմքը դերանվան մեջ (հմմտ. դեմքը բայի մեջ):

2. Քերականական կարգի հասկացությունը բնորոշելիս անհրաժեշտ է նկատի ուևենալ, որ այն երկալ անային բնույթ ուևի, այսինքն՝ միաժամանակ և՛ արտահայտությ ան, և՛ բովանդակությ ան ալ աններին է պատկանում: Հետևաբար՝ քերականական կարգերի դիտարկման դեպքում պետք է առանձնացնել 1) *ինքնին քերականական կարգերը*՝ որպես արտահայտությ ան և բովանդակությ ան ալ անների միավորների ամբողջություն (չնայած որոշ դեպքերում իրենց առանձին դրսևորումներում այս կամ այն կարգերը, օր.՝ սեռը, կարող են զրկվել որոշակի իմաստից), 2) *հասկացական կարգերը*, 3) *նյութական (ձևական) արտահայտությ ան միջոցները*: Նշենք, որ լեզվաբանությ ան պատմությ ան մեջ առաջին անգամ քերականական կարգերն առանձնացրել է *Օ. Եսպերսենը*, սակայն դրանց ճշգրիտ բնորոշում այդպես էլ չի տրվել: Իր «Քերականությ ան փիլիսոփայություն» աշխատությ ան մեջ նա մի կողմից՝ հասկացական կարգերը համարում է արտալեզվական, մյուս կողմից՝ նշում, որ դրանք անպայման պետք է լեզվական իմաստ ուևենան⁹⁸: Ի. Մեշչանինովը և մյուս հետազոտողներն ընդգծում են հասկացական կարգերի լեզվական բնույթը. Ի. Մեշչանինովը նշում է, որ այն հասկացական կարգերը, որոնք լեզվի մեջ շարահյուսական և ձևաբանական ձևավորում են ստանում, վերածվում են հասկացական կարգերի⁹⁹: Ա. Բոնդարենկոն, հետևելով հենց այս դիրքորոշմանը, «հասկացական կարգեր» տերմինը փոխարինում է «գործառական-իմաստային կարգեր» տերմինով¹⁰⁰: Հարց է ծագում. արդյո՞ք նպատակահարմար է խոսել հասկացական կարգերի մասին, մի՞թե դրանք նույնական չեն տրամաբանական և հոգեբանական կարգերի

⁹⁸ Տե՛ս Օ. Есперсен, Философия грамматики, М., 1958:

⁹⁹ Տե՛ս И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.-Л., 1945, էջ 196:

¹⁰⁰ Տե՛ս А. В. Бондаренко, Грамматическая категория и контекст, Л., 1971, էջ 32-34:

հետ: Ձահուկյանի համոզմամբ՝ պատասխանը պետք է բացասական լինի: Հասկացական կարգերն առանձնացվում են լեզուների քերականական վերլուծության հիման վրա: Օր.՝ սեռի հասկացական կարգը գրեթե չի հետաքրքրում տրամաբաններին և հոգեբաններին, բայց այն շատ կարևոր է քերականության տեսակետից: Հեղինակը հասկացական կարգերի երկու տիպի բացատրություն է ներկայացնում. 1) հասկացական կարգերն ընդհանրական կարգեր են, որ կոնկրետանում են առանձին լեզուների կառուցվածքի մեջ, 2) հասկացական կարգերն առանձին լեզուների կարգեր են, որ մասնակիորեն հանդես են գալիս որպես քերականական, մասնակիորեն՝ որպես բառամասային կարգեր: Սակայն, Ձահուկյանի կարծիքով այս հարցը չպետք է տարակարծությունների տեղիք տա, քանի որ լեզվից լեզու տարբերվում են ոչ միայն արտահայտության ձևերը, այլև արտահայտվող իմաստները: Կարելի է վեր հանել ընդհանրական հասկացական կարգեր, բայց դրանք, կախված պատմական զարգացման ընթացքում ձևավորված իրականության ընկալումից, հասարակական-տնտեսական միջավայրից, լեզվական համակարգից, կարող են տարբեր կերպ ըմբռնվել: Այսպիսով՝ անհրաժեշտ է խոսել ինչպես *ընդհանրական*, այնպես էլ *մասնավոր* հասկացական կարգերի մասին:

3. Քերականական կարգերը ճիշտ բնորոշելու համար անհրաժեշտ է ճշգրիտ պատկերացում ունենալ հենց ինքնին քերականության և լեզվաբանության մեջ դրա հստակ տեղի մասին, նկատի ունենալ տիպաբանական տարբերությունները, հստակ որոշել ձևաբանության և շարահյուսության փոխհարաբերությունը: Ձահուկյանը համոզված է, որ այս պահանջից ցանկացած շեղում կարող է բնորոշումը դարձնել կա՛մ լայն, կա՛մ նեղ ու մասնավոր: Սրա հետ կապված՝ պետք է ուշադրություն դարձնել քերականական կարգի կառուցվածքին և հստակ բնորոշել այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են *քերականույթը* և *ձևաբանական տարբերակիչ հատկանիշը*: Ընդ որում՝ իրավիճակը ոչ միշտ է նպաստավոր: «Քերականույթ» տերմինը ներմուծել է ամերիկացի լեզվաբան *Կ. Փայքը*, բայց, ինչպես հաճախ լինում է, այս տերմինը տարբեր կերպ է գործածվել: *Քերականույթ* ասելով՝ պետք է հասկանալ քերականական կարգի նվազագույն անդամը, որ

հակադրվում է մյուսներին: Քերականական կարգը պետք է կազմված լինի առնվազն երկու հակադիր անդամից (քերականույթ), որոնցից մեկը նշույթակիր (ուսնի որոշակի հատկանիշ), մյուսը՝ ոչ (չուսնի որոշակի հատկանիշ): Այսպես, օր.¹⁰¹ թվի կարգը ռուսերենում, հայերենում և այլ լեզուներում բաղկացած է երկու քերականույթից՝ եզակի թվի և հոգնակի թվի քերականույթներից: Մինչդեռ գոյություն ունեն բազմաթիվ կարգեր՝ բաղադրիչների՝ նշույթակիր և ոչ նշույթակիր լինելու տարբեր աստիճանով: Այդպիսի կարգը ռուսերենում և հայերենում հոլովի կարգն է: Ցանկացած քերականույթ տվյալ կարգի համակարգում այս կամ այն հատկանիշով հակադրվում է մյուս անդամներին: Սակայն այս ամենից չի կարելի ենթադրել, թե «իմաստային առումով քերականույթը տրոհելի միավոր է, այսինքն՝ այն կարող է ներկայացվել որպես որոշակի իմաստային հատկանիշների ամբողջություն»¹⁰¹: Քերականույթը, ինչպես նաև քերականական կարգը, Ջահուկյանը համարում է *երկալ անային* էություն, և չնայած ձևականորեն այն հանդես է գալիս միայն բառերի հետ կապված, բայց ամեն դեպքում այն համարվում է միավոր: Իսկ միավորը հնարավոր չէ տրոհել հատկանիշների. դրանք տարբեր տիպի հասկացություններ են: Ինչպես ցանկացած իրականություն (օր.¹⁰¹ մարդ, ջուր, լույս ևն), այնպես էլ քերականույթը հատկանիշների ամբողջությունն է, չի տրոհվում ըստ հատկանիշների, այլ բնորոշվում կամ չի բնորոշվում հատկանիշներով: Իհարկե, ցանկացած կարգ կարող է բնորոշել այս կամ այն բառը, և այդպիսով նրա համար հանդես գալ որպես քերականական հատկանիշ, բայց դա նրա էությունը չէ: Քերականական կարգերի և քերականույթների փոխհարաբերությունը հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Եթե իմաստակիր բառերի փոփոխությունների կադապարը կառուցենք՝ դրամեջ ներառելով ինչպես համադրական, այնպես էլ վերլուծական արտահայտության միջոցները, ինչպես ձևույթները, այնպես էլ հերթագայությունները, բառերի շարադասությունը և սուպերսեգմենտային միջոցները, այսինքն՝ այս բոլոր միջոցները ներկայացնել որպես ձևույթների որոշակի պատճառահետևանքային

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

կապ՝ անկախ դրանց արտահայտման կոնկրետ ձևից, ապա առանձին կարգերը կբնութագրվեն շարակարգորեն, քերականույթները՝ հարացույցային ձևով. կարգերը կարող են միաժամանակ հանդես գալ բառերի դեպքում, քերականույթները՝ ոչ: Բառերի դեպքում առանձին կարգերի միջև առկա է «և՛, և՛» *հարաբերություն* (կոնյունկցիա), կարգերի բաղադրիչների՝ քերականույթների միջև՝ «կա՛մ, կա՛մ» *հարաբերություն* (դիզյունկցիա): Յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կարող է հանդես գալ տվյալ կարգի միայն մեկ քերականույթ: Քերականական կարգերի և քերականույթների առանձնացման այս սկզբունքը Ջահուկյանը կիրառում է հայոց լեզվի քերականական վերլուծության մեջ¹⁰²:

4. Քերականական կարգի բնորոշման ժամանակ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ կարգային իմաստը առավել ընդհանրացված իմաստ է: Չնայած այս պահանջը միշտ է, որ հաշվի է առնվում: Օր.՝ *Դ. Բուդադովը* քերականական կարգերը բնորոշում է որպես «քերականական հասկացություններ, որ ձեռք են բերում ձևաբանական և շարահյուսական արտահայտություն»¹⁰³: Ջահուկյանը բավական համոզիչ ձևով հակադրվում է այս տեսակետին՝ նշելով, որ նախ՝ մեկ քերականական իմաստը չի կարող կարգ կազմել), երկրորդ՝ իմաստների ամբողջությունը չի կազմում կարգ, եթե դրանք չեն հակադրվում միմյանց, երրորդ՝ չի կարելի առանձին քերականական կարգի մեջ առանձնացնել հակադրվող իմաստների ամբողջություն, եթե այն հնարավոր է մտցնել մյուսի մեջ. դավերաբերում է միայն մեկ կարգային համակարգի ենթակարգերին:

Այսպիսով՝ քերականական կարգի ջահուկյանական ըմբռնումը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. քերականական կարգը այլ կարգերի մեջ չընդգրկվող երկու կամ ավելի քերականույթների ամբողջություն է, որ բովանդակության պլանում հակադրվում է մեկ կամ ավելի հատկանիշներով և արտահայտվում է ձևաբանական և շարահյուսական միջոցներով:

Ջահուկյանը առաջ է քաշում նաև *քերականական կարգերը մեկ միասնական համակարգով* ներկայացնելու հարցը: Պետք է նշել, որ

¹⁰² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Ե., 1967, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969:

¹⁰³ Р. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, с. 148.

լեզվաբանության մեջ մինչև Ջահուկյանի հարցադրումը նմանատիպ փորձ չի արվել: Չնայած դրան՝ քերականական կարգերը մեկ միասնական համակարգով ներկայացնելու, դրանց ներքին կապերի և փոխարարերության բացահայտման հարցերը լեզվաբանության առանցքային խնդիրներից են, ինչպես փիլիսոփայության և տրամաբանության համար ընդհանուր կարգերի դասակարգման հարցը: Մինչդեռ եթե ընդհանուր կարգերի փոխարարերության հարցը փիլիսոփաներին հետաքրքրել է որպես փիլիսոփայության կարևորագույն խնդիր, ապա լեզվաբանության մեջ, դժբախտաբար, այդպես չէ. նման հարցադրումն ույնիսկ չի արվել: Քերականության տեսությանը վերաբերող աշխատություններում քերականական կարգերը, ինչպես արդեն նշել ենք, սովորաբար դիտարկվում են ավանդական մոտեցմամբ, ընդ որում՝ առանց հիմնավորման և իմաստավորման: Ինչ վերաբերում է դիտարկվող քերականական կարգերի փոխարարերություններին, ապա դրանք մասնավոր բնույթ ունեն և չեն ընդգրկում ողջ համակարգը:

Նախ պարզենք, թե ինչ նկատի ունի Ջահուկյանը՝ «մեկ միասնական համակարգով ներկայացնել» կամ «քերականական կարգերի ներքին կապերի իմաստավորում» ասելով: Քերականական կարգերը որպես մեկ միասնական համակարգ ներկայացնել, իմաստավորել դրանց ներքին կապերը նշանակում է գտնել այնպիսի հատկանիշներ, որոնք հնարավորություն կտան ընդգրկելու դիտարկվող ողջ կարգերը, այսինքն՝ կատարել դրանց դասակարգում եզակի հատկանիշների հիման վրա: Հարց է ծագում. ո՞ր հատկանիշների մասին է խոսքը: Եթե նկատի առնվեն ձևական հատկանիշները, ապա դրանք լեզվից լեզու կտարբերվեն, և յուրաքանչյուր լեզվի համար պետք է փնտրել նրան բնորոշ կարգերի համակարգ: Եթե նկատի առնվեն բովանդակության պլանում առանձնացվող միավորները, ապա խնդիրն ավելի կբարդանա: Ջահուկյանի խորին համոզմամբ հենց այսպիսի դասակարգումը կարող է բացահայտել քերականական կարգերի ներքին կապը: Սակայն միայն քերականական կարգերի սահմաններում հարցի լուծումը պայմանական կլինի, քանի որ քերականական կարգերի մասին խոսելիս սահմանափակվում է իմաստների քանակը, և դիտարկվում են

միայն այն իմաստները, որոնք արտահայտվում են քերականական միջոցներով: Ջահուկյանը քերականական կարգերի դիտարկման ժամանակ առաջարկում է լուծել *երեք խնդիր*՝ դիտարկել բոլոր հնարավոր քերականական իմաստները (բովանդակության պլանի տարրերը՝ անկախ արտահայտության պլանի տարրերի ձևից), այնուհետև՝ բոլոր հնարավոր արտահայտման միջոցները՝ անկախ իմաստներից, և վերջապես՝ դրանց փոխհարաբերությունը: Առաջին խնդիրը, ըստ երևույթին, համընկնում է հասկացական կարգերի և ընդհանուր փիլիսոփայական կարգերի առանձնացման խնդրին:

Վերոնշյալից կարելի է եզրակացնել, որ քերականական կարգերի՝ Ջահուկյանի վերլուծությունը կարող է լինել միայն խնդրի լուծման առաջին քայլը: Այդ վերլուծությունը իմաստաբանական է և չի առնչվում արտահայտության միջոցներին:

1. ԲԱՅԱՆՈՒ ՅԱՐՑԸ

Անդրադառնալով բայական կարգերի քերականական առանձնահատկություններին՝ Ջահուկյանը փորձում է որոշել բայասեռի տեղը բայական կարգերի շարքում: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, այս դեպքում շատ կարևոր է հատկանիշների ընտրությունը: Դրանք պետք է այնպես ընտրել, որ ընդհանուր և տարբերիչ լինեն բայասեռի և բայական մյուս կարգերի համար: Բացի այդ՝ պետք է ընդգրկեն բայական բոլոր կարգերը: Այսինքն՝ անհրաժեշտ է դասակարգումը կատարել՝ ըստ այդ կարգերի համար առավել ընդհանուր հատկանիշների:

Ճշգրիտ և տնտեսող ցանկացած դասակարգման դեպքում նախ և առաջ պետք է որոշել դասակարգվող միավորների ճշգրիտ քանակը, տվյալ դեպքում՝ բայական կարգերի քանակը: Անհրաժեշտ է նաև դրանց բնորոշ հատկանիշների համեմատաբար ամբողջական նկարագրություն: Մինչդեռ Ջահուկյանը կարծում է, որ այդ կարգերի ճշգրիտ քանակը հնարավոր չէ նշել մի քանի պատճառներով: Նախ՝ ընդհանուր լեզվաբանական գրականության մեջ՝ հատկապես բայի տեսությանը վերաբերող, չկա դրանց ամբողջական ցանկը: Երկրորդ՝ երբեմն որոշ հետազոտողներ այս կամ այն հայտնի

քերականական կարգերն առանձնացնում են որպես ինքնուրույն կարգեր: Երրորդ՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների ոչ հստակ սահմանազատումը, մասնավորապես ծայրահեղ ձևական մոտեցումը, երբեմն հանգեցնում են նրան, որ առանձնացվում են կարգեր, որոնք չունեն հստակ իմաստային բովանդակություն: Չորրորդ՝ բայի՝ որպես միջուկի ըմբռնումը երբեմն հանգեցնում է նրան, որ բայական կարգերն ընդհանրապես նույնացվում են շարահյուսականին, և բայական կարգերի շրջանակը ընդլայնվում է:

Հետևաբար՝ Ջահուկյանն առաջարկում է սահմանափակվել այն կարգերով, որոնց առանձնացման ճշտությունը կասկած չի հարուցում, և որոնք բնորոշ են եթե ոչ բոլոր, ապա գոնե հայտնի լեզուներին: Ըստ այդմ՝ առանձնացնում է հետևյալ ութ կարգերը՝ **կերպ բայ ասեռ, ժամանակ, տիպար, եղանակ, դաս, դեմք, թիվ**: Իհարկե, պետք է նշել, որ այս ամենը վերջնական և բացարձակ չէ: Այսպես, օր., *կերպի* կարգը սովորաբար համարում են ավելի ընդհանուր կարգի՝ *արժույթի* մասնավոր դրսևորում, սակայն Ջահուկյանը չի առանձնացնում *արժույթի* կարգ, քանի որ այն համարում է շարահյուսական կարգ, որն իր լայն ըմբռնմամբ մասամբ համընկնում է *բայ ասեռի* կարգին (հարաբերությունը ենթակային): *Սեռը*՝ որպես կարգ, փաստորեն համարվում է *դասի* կարգի մասնավոր դրսևորում, և ըստ այդմ էլ *սեռի* մասին ասվածը կարելի է ասել նաև *դասի* մասին: Փաստորեն Ջահուկյանը դիտարկումից դուրս է համարում և՛ այն կարգերը, որոնք առանձնացվում են միայն որոշ լեզուների համար և քիչ տարածում ունեն, և՛ այն կարգերը, որոնք կարելի է ներառել իր ներկայացրած կարգերի շարքում: Այսպիսով՝ Ջահուկյանի ցուցակից դուրս են մնում *տարբերակի, ակնհայտության-ոչ ակնհայտության* կարգերը, որոնք առանձնացվում են որոշ կովկասյան լեզուների համար, *հաստատման-ժխտման, էքսպրեսիվության* (անգլերենի բայի վերլուծական ձևերի համար) կարգերը¹⁰⁴, որոնք կարելի է համարել ժամանակի և խոնարհման (ավելի ճիշտ *մոդալ ության*) կարգերի մասնավոր դրսևորումներ:

¹⁰⁴ Տե՛ս А. Смирницкий, Морфология английского языка, М., 1959:

Նշված բայական ութ կարգերի դասակարգման համար, ըստ համընդհանուր և եզրվաբանական կադապարի տնտեսման սկզբունքի, հեղինակն առանձնացնում է *հատկանիշների հետևյալ նվազագույն քանակը*. 1) **հմանեստությո՜ւն**, այսինքն՝ ներքին պատկանելությո՜ւնը բային (համապատասխանում է *առատրիբո՜ւ տիվությո՜ւն*, *ընթացայ նությո՜ւն* հատկանիշին), 2) **առարկայ նությո՜ւն**, այսինքն՝ հատկանիշի անմիջական արտահայտությո՜ւնը առարկային (համապատասխանում է ՅԼԿ-ի *ատրիբո՜ւ տիվությո՜ւն* հատկանիշին), 3) **սուբյեկտադրայ նությո՜ւն**, այսինքն՝ կողմերի և հաղորդակցման գործընթացի տարածաժամանակային կոորդինատների արտահայտությո՜ւնը խոսող սուբյեկտի դիրքերից, այլ կերպ՝ ստորոգայ նությո՜ւնը (պրեդիկատիվությո՜ւնը)՝ այս բառի ամենալայն իմաստով՝ իրացման իր բոլոր միջոցներով: Բայի համար ներփակ (իմանենտ) համարվում են *կերպը, բայասեռը, ժամանակը* և *տիպարը*, առարկայական են *կերպը, բայասեռը, դեմքը* և *դասը*, սուբյեկտադրային են *բայասեռը, ժամանակը, դեմքը* և *եղանակը*: Այս բոլորը Ջահուկյանը ներկայացնում է գծապատկերի տեսքով, որի հիման վրա էլ որոշում է բայասեռի տեղը բայական կարգերի շարքում: Պարզվում է՝ միայն բայասեռն ունի բոլոր հատկանիշների դրական բնորոշում, այսինքն՝ բնորոշվում է բոլոր երեք հատկանիշներով: Իսկապես, անհնար է պատկերացնել բայն առանց բայասեռային բնորոշման. եթե նույնիսկ բայասեռը չունի որոշակի արտաքին ձևաբանական ցուցիչներ, միևնույն է, այն ընկալվում է ակտանտների՝ հարաբերության մասնակիցների հիման վրա: Ըստ այդմ՝ պարզ է, որ *առարկայ նությո՜ւնը*՝ առարկայական հարաբերության նշանների արտահայտությո՜ւնը, նույնպես համարվում է բայասեռի բնորոշ հատկանիշ: Երրորդ հատկանիշին՝ *իրադրայ նությո՜ւնը* Ջահուկյանն անդրադառնում է ավելի հանգամանալից կերպով: Ըստ առարկաների միջև հարաբերության ուղիղ արտահայտության՝ փաստորեն չկա տարբերություն *կերպի* և *բայասեռի* միջև: Երկու դեպքում էլ կարևոր է առարկաների միջև հարաբերության արտահայտությո՜ւնը, մինչդեռ առաջին դեպքում գործող սուբյեկտի և գործողության

օբյեկտի օբյեկտիվ փոխարարությունը ներկայացվում է այնպես, ինչպես որ այն կաիրականում, երկրորդ դեպքում խոսողի ուշադրության կենտրոնում դրանցից մեկն է՝ որպես նախադասության ենթակա: Նախադասության այսպես կոչված ակտուալ անդամատման տեսությունը, որ առաջ է քաշվել Պրահայի լեզվաբանական դպրոցի՝ հատկապես Վ. Մաւեզիուսի կողմից, որոշակի լույս է սփռում այս կարգերի փոխարարության վրա: Ինչպես հայտնի է, Վ. Մաւեզիուսը առանձնացնում է նախադասության *ակտուալ* և *ձևական անդամատումը*՝ ժխտելով «հոգեբանական սուբյեկտ և պրեդիկատ» տերմինները, որոնք սովորաբար հակադրվում են քերականական ենթակային և ստորոգյալին: Ջահուկյանի ըմբռնումը որոշակիորեն տարբերվում է Մաւեզիուսի մոտեցումից: Նախ՝ Ջահուկյանը անհաջող է համարում «ձևական անդամատում» տերմինը, քանի որ իր ըմբռնմամբ այն ունի բավական որոշակի իմաստային հիմք, երկրորդ՝ Ջահուկյանը վերջինը հասկանում է ավելի լայն իմաստով՝ նկատի ունենալով ոչ միայն այնպիսի կառույցների բայասեռային հակադրությունները, ինչպես «Պողոսը սպանեց Պետրոսին» և «Պետրոսը սպանվեց Պողոսի կողմից», երբ խոսողի ուշադրության կենտրոնում սպանվածն է, այլև այնպիսի դեպքերը, ինչպես «Պետրոսը սպանվեց» և «Տեղի է ունեցել սպանություն», երբ նախադասության կառուցվածքը կախված է խոսողի իմացության աստիճանից: Այսպիսով՝ պետք է տարբերակել օբյեկտիվ անդամատումը սուբյեկտիվ-իրադայինից կամ սուբյեկտիվ-հաղորդակցականից, երբ միևնույն օբյեկտիվ հարաբերությունը ներկայացվում է տարբեր կերպ՝ կախված կոնկրետ իրադրությունից, խոսքի առանձին օղակների հաջորդականությունից, խոսողի իմացությունից, այն բանից, թե ինչն է նրա ուշադրության կենտրոնում, ինչ է դնում նախադասության կենտրոնում: Այսպիսով՝ Ջահուկյանի ըմբռնմամբ՝ *բայասեռը* համարվում է սուբյեկտիվ-իրադայնության հնարավոր իրացումներից մեկը: Մասնավորապես, այն միջանկյալ դիրք է գրավում *կերպի* և *եղանակի* կարգերի միջև:

2. ՏԻՊԱՐԻ ՀԱՐՑԸ

Քերականական կարգերի համակարգում որոշակիորեն առանձնանում է *տիպարի* քերականական կարգի ջահուկյանական ըմբռնումը: Այն հենվում է *բայի* ձևաբանական կառուցվածքի վերլուծության և *անվան* քերականական դասի հետ անցկացված զուգահեռի վրա: Այն մասամբ համապատասխանում է *արժույթի* (արժեքականություն, валентность) ըմբռնմանը: Լեզվաբանության մեջ արժույթի ըմբռնումն առաջ է քաշել Ս. Կացնելսոնը, սակայն տերմինը շրջանառության մեջ է դրել Լ. Տենիերը: Արժույթը բնութագրվում է որպես ակտանտների քանակ (բայի արտահայտած գործողության և եղելության մեջ ընդգրկված առարկաների քանակ), որոնք կարող են կցվել բային (հարաբերության ուղղությունը): Սակայն, ի տարբերություն *արժույթի*, որ հենվում է շարահյուսական հարաբերությունների վրա, Ջահուկյանը կարևորում է ձևաբանական չափանիշները: Այսինքն՝ արժույթը տիպարի շարահյուսական, իսկ տիպարը արժույթի ձևաբանական արտահայտությունն է¹⁰⁵:

Բայասեռի քերականական կարգը բնութագրվում է արժույթի այդ երկու կողմերի՝ եղելության մեջ ընդգրկված առարկաների քանակի ավելացմամբ (պատճառականություն) և ուղղության փոփոխությամբ (կրավորականություն)՝ ըստ հաղորդակցման կարիքների: Ըստ այդմ՝ Ջահուկյանը սահմանում է *տիպարային երեք իմաստ*.

1. **Գործողային**՝ անցողական, արտակայական: Այս տիպարի դեպքում իրական աշխարհի երևույթների շղթայից Լեզվակիրներն առանձնացնում են մի եղելություն՝ այն բնութագրելով որպես պատճառահետևանքային հնարավոր հարաբերություն:

2. **Վիճակային**՝ անանցողական, ներակայական: Այս տիպարի դեպքում եղելությունը դիտարկվում է ինքնակայորեն՝ անկախ այդ հարաբերությունից:

¹⁰⁵Տե՛ս <http://les.academic.ru/174/%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>, Лингвистический энциклопедический словарь, М.,1990:

3. **Փոխարկայ ին:** Այս տիպարի դեպքում նկատի է առնվում արտահայտվող հատկանիշի փոփոխականությունը, այսինքն՝ տեղի է ունենում հատկանիշի անցում իր հակադիր եզրին:

Այս երեք իմաստները սերտորեն կապված են կերպային իմաստների հետ, ուստի պատահական չէ, որ դրանք արտահայտվում են կերպային տարբերիչների միջոցով:

Եթե *գործողայ նույնը* և *վիճակայ նույնը* հակադրությունն արտահայտվի որպես մեկ հատկանիշի երկու հնարավոր հակադիր եզրեր (գործողայ նույնը - ոչ գործողայ - նույնը կամ անցողականություն - անանցողականություն), իսկ *փոխարկայ նույնը*՝ որպես փոխարկայ նույնը - ոչ փոխարկայ նույնը, ապա տեսականորեն հնարավոր կլինի 4 եզր՝ *անանցողական - փոխարկայ ին*, *անանցողական - ոչ փոխարկայ ին*, *անցողական - փոխարկայ ին*, *անցողական - ոչ փոխարկայ ին*: Ջահուկյանը նշում է, որ տարբեր լեզուներում այդ չորս եզրերից ոչ բոլորը կարող են իրականանալ տիպարի կարգի ներսում:

Գ. ԽՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Խոսքի մասերի դասակարգման հարցը լեզվաբանության մեջ միշտ էլ լայն քննարկման է ենթարկվել: Մասնագիտական գրականության մեջ խոսքի մասերի դասակարգման տարատեսակ սկզբունքներ կան: Ինքնատիպ և հետաքրքիր դասակարգում է ներկայացրել Նաև Ջահուկյանը, դասակարգում՝ ըստ *կադասպարման մեթոդի*: Այս դասակարգումը, ինչպես նշում է հեղինակը, լեզվաբանության մեջ որպես այդպիսին ձևակերպվում է առաջին անգամ: Այդ սկզբունքը հնարավորություն է տալիս խուսափել ու մյուս սկզբունքների միակողմանիությունից և բառերը քննել ու իմաստաբերականական բոլոր հատկանիշների ամբողջության մեջ: Այստեղ բացառվում են կադասպարային դասակարգումից կատարվող շեղումները, և մի կողմ է թողնվում ձևաբանական չափանիշներից ելնող դասակարգումը: Նշենք, որ Ջահուկյանը խոսքի մասերի դասակարգման խնդրին անդրադարձել է իր տարբեր աշխատություններում և հոգևածներում՝ ժամանակի ընթացքում

փոքր-ինչ փոփոխելով և կատարելագործելով սկզբունքները¹⁰⁶: Բայց նախքան իր բուն դասակարգմանն անդրադառնալը, ինչպես էզվական և էզվաբանական ցանկացած հարց քննելիս հեղինակն անդրադառնում է խոսքի մասերի՝ մինչ այդ հայտնի սկզբունքներին: Այն է՝ *իմաստաբանական* (Ս. Պալասանյան, Գ. Սևակ, Ս. Աբրահամյան, Վ. Բրյունդալ, Ա. Գարդիներ), *գործառական-շարահյուսական* (Ս. Աբեղյան, Է. Աթայան), *ծնաբանական* (Գ. Ջահուկյան), *համադրական* (Է. Աղայան, Ա. Ղարիբյան): Չանդրադառնալով նշված սկզբունքների քննությանը՝ նշենք միայն որ *ծնաբանական սկզբունքը* կապված է հարացույցային-կատեգորիական մոտեցման հետ և մասնակիորեն դրսևորվել է Ջահուկյանի «Յայոց էզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ: Ըստ այս սկզբունքի՝ հեղինակը նախառանձնացնում է *հոլովոգրոքառեր* (գոյականներ) և *խոնարհոգրառեր* (բայեր), ապա՝ հոլովոգրոքների մեջ, ըստ հոլովման տիպերի, *գոյական անուններ* և *դերանուններ*: Յետագայում հեղինակի աշխատություններում հաղթահարվում է խոսքի մասերի դասակարգման այս նախնական մոտեցումը:

Խոսքի մասերի դասակարգման սկզբունքներ ընտրելիս Ջահուկյանն առաջարկում է հաշվի առնել մի քանի կարևոր հանգամանք: Նախ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ բառերի խոսքիմասային դասակարգումն, ըստ էության, չի տարբերվում այլ կարգի միավորների դասակարգումից: Յետևաբար՝ դասակարգման ժամանակ պետք է ելնել հատկանիշների ամբողջությունից, բացի այդ՝ հատկանիշների քանակը պետք է որոշվի դասակարգվող միավորների թվով: Օր.՝ հայերենի դեպքում, եթե ընդունենք, որ խոսքի մասերի թիվը չի կարող փոքր լինել 8-ից և մեծ 16-ից, ապա հատկանիշների քանակը կլինի առնվազն 4: Ինչ վերաբերում է հատկանիշների ընտրությանը, ապա այն պետք է կատարել՝ մնալով միևնույն սկզբունքի սահմաններում կամ դիմելով տարբեր սկզբունքների:

¹⁰⁶ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, Յայոց էզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969; Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974; Խոսքի մասերի կադասարային դասակարգումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, հ. 1, էջ 16-30:

Ջահուկյանը համոզված է, որ իմաստաբանական, գործառական և ձևաբանական սկզբունքների պարզ միացումը չի կարող գոհացուցիչ արդյունքներ տալ: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև, որ խոսքի մասերի իդեալական դասակարգումը և ձևույթային իմաստների դասակարգումը նույնական են, քանի որ իդեալական անձնանշատական լեզվում բառը համընկնում է ձևույթի հետ: Հետևաբար՝ պետք է հաշվի առնել բոլոր ձևույթային իմաստները: Այսինքն՝ պետք է առանձնացվեն ոչ միայն «լիիմաստ» բառերը, այլև «ոչ լիիմաստ»-ները, քանի որ «լիիմաստ» բառերը «ոչ լիիմաստ»-ների հետգուգակցվելու ունակություն ունեն:

Քննելով «զուտ» իմաստաբանական դասակարգումը՝ հեղինակն իրավացիորեն նշում է, որ այն չի կարող լինել լեզվաբանական դասակարգում. դա ավելի շատ տրամաբանական դասակարգում կլինի: Մինչդեռ խոսքիմասային դասակարգման մեջ հաշվի են առնվում բառերի՝ խոսքի մեջ կատարած հիմնական գործառույթները: Բացի այդ՝ բառային միավորների հասկացությունը պետք է տարբերել բառերի հասկացությունից: Խոսքի մասերը ոչ թե բառեր են, այլ բառային միավորների խմբեր:

Այսպիսով՝ հաշվի առնելով վերոնշյալ նկատառումները՝ Ջահուկյանը եզրակացնում է, որ հայերենի խոսքի մասերի դասակարգումը պետք է սկսվի *ձևաբանական* և *բառակազմական* չափանիշներից և լրացվի *իմաստային* ու *գործառական* չափանիշներով: Ուստի **իմաստային դասակարգման** համար առանձնացնում է չորս *հատկանիշ*.

1. **Գոյակազմություն**, որ նշանակում է ոչ թե որպես գոյականի, այլ գոյականի և նրա հետ կապված բոլոր կարգի բառատիպերի նշանակում: Այս հատկանիշով միավորվող բառային միավորները ցույց են տալիս առարկա, առարկայի անուն, առարկայի հատկանիշ կամ հարաբերություն: Այդ բառային միավորներն են *գոյական անունը*, *ածականը*, *թվականը*, *կապը*, *դերանունը*, *հոդը*: Իդեալ՝ հոդը համարվում է լայն առումով դերանվան դրսևորում և միայն առանձին բառ լինելու դեպքում է այս շարքին դասվում:

2. **Իրադրայնություն**. այս հատկանիշը պետք է լայն առումով հասկանալ. այն բոլոր խոսքի մասերի նշանակում է, որոնք

իրադրական բնույթ ունեն: Դրանք են *դերանունը, հոդը, ձայնարկությունը, եղանակական բնույթի բառերն ու բառամասնիկները*:

3. **Մակադրականություն:** Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնց բնորոշ է խոսքի մեջ այլ խոսքի մասի հարելը, նրանից կախման մեջ մտնելը, նրան այս կամ այն առումով լրացնելը: Դրանք են *ածականը, թվականը, որոշիչ դերանունը, մակբայը, եղանակական բառերը և բառ-մասնիկները*: Կապը և շաղկապը այս խմբի մեջ չեն մտնում, քանի որ դրանք նշում են լրացական կապի առկայություն, բայց ինքնին չեն լրացնում:

4. **Էանշություն:** Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնք ցույց են տալիս իրենց նշած օբյեկտի էությունը, նրա էական կողմը: Դրանք են *գոյականը, ածականը, բայը, որական մակբայը, անձնացուցական դերանունները, իրադրական մակբայը, ձայնարկությունը*:

Այսպիսով՝ ըստ վերոնշյալ հատկանիշների՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է 16 խոսքի մաս՝ ***ածական դերանուն, քանական դերանուն և հոդ, գոյական դերանուն, հարաբերական դերանուն, ածական, թվական, գոյական, կապ իրադրական մակբայ, բառ-մասնիկ, ձայնարկություն, եղանակական բառեր, որական մակբայ, քանական մակբայ, բայ, շաղկապ***

Առաջնորդվելով ***գործառական*** հատկանիշներով՝ Ջահուկյանը հիմք է ընդունում հետևյալ 4 հատկանիշներ.

1. **Հաղորդակազմություն:** Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնք հանդես են գալիս որպես նախադասության և բառակապակցության անդամ: Դրանք են *գոյականը, ածականը, թվականը, դերանունը, բայը, մակբայը*:

2. **Միագործառություն:** Այս հատկանիշով միավորվում են այն խոսքի մասերը, որոնք կապվում են միևնույն կարգի բառերի հետ: Դրանք են *գոյականը, ածականը, մակբայը, եղանակական բառերը, կապը, ստորադասական շաղկապը*:

3. **Ինքնահաղորդայնություն:** Այս հատկանիշով միավորվող խոսքի մասերը կարող են հանդես գալ որպես ինքնուրույն հաղորդակցական միավոր, այսինքն՝ նախադասություն կազմել:

Դրանք են *բայը, գոյականը, ձայնարկությունը, եղանակական բառերը*:

4. ***Լրացականությունը***: Այս հատկանիշով միավորվող «լիիմաստ» բառերը իրենց իմաստը կարող են լրացնել «լիիմաստ» բառերով, «ոչ լիիմաստ»-ները՝ «լիիմաստ» և «ոչ լիիմաստ» բառերով: Դրանք են *գոյականը, ածականը, թվականը, ձայնարկությունը, եղանակական բառերը, բառ-մասնիկները, կապերը*:

Այսպիսով՝ խոսքի մասերի *գործառական* դասակարգմամբ Ջահուկյանը ստանում է 12 խոսքի մաս՝ ***գոյական, ածական, մակբայ, բայ, դերանուն, եղանակական բառեր, կապ ստորադասական շաղկապ, ձայնարկություն, բառ-մասնիկ, համադասական շաղկապ***

Հայերենի բառերի ***ձևաբանական դասակարգում*** կատարելիս, ինչպես արդեն նշել ենք, Ջահուկյանը նկատի ունի նրանց *հոլովականություն* և *խոնարհականություն* հատկանիշները: Այսինքն՝ դերբայները բային հատկացնելու դեպքում բայը կբնորոշվի *հոլովականություն* և *խոնարհականություն* հատկանիշներով, դերբայները *գոյականների, ածականների, մակբայների* մեջ բաշխելու դեպքում՝ միայն *խոնարհականություն*:

Բառակազմական դասակարգումը պահանջում է ընտրել ոչ թե բառակազմական որևէ հատկանիշ, այլ բառակազմական միջոցների մի ամբողջություն:

1. ***Կրկնությունը***: Քերականական կրկնությունը ծառայում է որպես մակբայակերտման միջոց:

2. ***Իսկական և անիսկական բարդություններ***: Իսկական բարդությունը հատուկ չէ դերանուններին, թվականներին և չթեքվող խոսքի մասերին:

3. ***Նախածանցում***: Եթե բացառենք ժխտական նախամասնիկները, ապա հատուկ է բայերին: Մյուս խոսքի մասերը նախածանցներ են ունենում, երբ ածանցվում են բայերից:

4. ***Վերջածանցում***: Հատուկ է այն «լիիմաստ» խոսքի մասերին, որոնք բնորոշվում են վերջածանցների նյութական խմբերով: Դրանք են *գոյականները, ածականները, բայերը, մակբայները*:

Ընդհանրացնելով խոսքի մասերի դասակարգման՝ վերոնշյալ բոլոր սկզբունքները՝ Ջահուկյանը հանգում է հետևյալ

եզրակացություն. «Այս կամ այն կոնկրետ լեզվի խոսքի մասերի քննության ժամանակ հնարավոր է երկու մոտեցում՝ 1) կամ ելնել ընդհանրական իմաստաբանական-գործառական դասակարգումներից ..., 2) կամ ելնել տվյալ լեզվի ձևաբանական, շարահյուսական ու բառային միջոցների բաշխումից ու փոխհարաբերությունից»¹⁰⁷։

Իր «Յայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» աշխատության մեջ հեղինակն առաջնորդվում է երկրորդ մոտեցումով և այդ սկզբունքը կոչում է **համադրական-կադապրայի**։ Ըստ այդմ՝ խոսքի մասերի տիպերը որոշվում են լեզվակադապրային բաշխման միջոցով։ Ըստ արտահայտության և բովանդակության պլանների՝ հաշվի են առնվում *մակարդակային* (ստորոգական և ոչ ստորոգական միավորների) և *աստիճանային* (բառային միավորների և բառակապակցությունների) տարբերությունները։

Այսպիսով՝ *ձևաբանության բաժնում* տարբերվում են հարացույցային երկու կադապրներ՝ հոլովման և խոնարհման։ Ըստ այդմ՝ առանձնացվում են հոլովվող բառեր՝ *գոյականներ*, և խոնարհվող բառեր՝ *բայեր*։ Ըստ հոլովման երկու կարգի դրսևորման՝ առանձնացվում են *գոյական անուններ* և *գոյական դերանուններ*։ Ըստ հոլովման և խոնարհման վերլուծական դրսևորումների՝ առանձնացվում են *ձևաբանական բառ-մասնիկները* (*մի* անորոշ հոդ, *արգել* ականի *մի*, *պիտի* եղանակիչ, *եմ*, *լինել*, *տալ* օժանդակ բայեր)։

Շարահյուսության բաժնում ըստ գոյականական բառակապակցության կադապրի՝ առանձնացվում են երեք կարգի որոշիչ բառեր՝ *դերանվանական ածական*, *թվական ածական* (կարող է ունենալ մակորոշիչ բառ՝ *մակթվական*), *ածական* (կարող է ունենալ մակորոշիչ բառ՝ *մակածական*), ինչպես նաև՝ հարաբերիչ բառեր՝ *կապեր*։

Ըստ բայական բառակապակցության կադապրի՝ առանձնացվում են որոշիչ բառեր՝ *մակբայներ*, և հարաբերիչ բառեր՝ *ստորադասական շարկապներ*։

Նախադասությանը հարող բառերի կադապրի մեջ առանձնացվում են նաև *ծայնարկություններ* և *եղանակական բառեր*։

¹⁰⁷ Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 147։

Սրանցից բացի՝ Ջահուկյանի խորին համոզմամբ պետք է տարբերակել նաև *եղանակական բառ-մասնիկները*, որոնք եղանակավորում են ոչ թե նախադասություններ, այլ առանձին բառեր, և *համադասական շաղկապները*, որ կարող են հարաբերել միակարգ խոսքի մասեր և համադասական նախադասություններ:

Այսպիսով՝ ըստ ***համադրական-կաղապարային դասակարգման***՝ Ջահուկյանն ընդունում է 14 խոսքի մաս՝ ***գոյական անուն, գոյական դերանուն, բառ-մասնիկ, բայ, դերանվանական ածական, թվական ածական, ածական, կապ մակբայ, ստորադասական շաղկապ ձայնարկություններ, եղանակական բառեր, եղանակական բառ-մասնիկներ, համադասական շաղկապ***

Իր այս համադրական-կաղապարային դասակարգումը Ջահուկյանը զարգացնում է «խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգումը» հոդվածում: Այստեղ խոսքի մասերի կաղապարները կառուցելու համար կարևորում է հետևյալ հատկանիշները.

1. Կաղապարը պետք է լինի ամենածավալունը, այսինքն՝ պետք է պարունակի բոլոր հնարավոր տարբերակված անդամները:

2. Այդ անդամները չպետք է կրկնվեն նույնությամբ, չպետք է փոխարինվեն գործառական համարժեքներով, չպետք է լինեն փոխանցման, փոխարինման, փոխակերպման արդյունք:

3. Կաղապարի անդամները պետք է քննվեն ըստ հիմնական գործառության, այսինքն՝ «ըստ բնության», այլ ոչ թե ըստ երկրորդական գործառության, այսինքն՝ «ըստ դրության»:

4. Ինչպես արդեն նշել ենք, նկատի են առնվում ոչ միայն «լիմաստ», այլ և «ոչ լիմաստ» խոսքի մասերը:

Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ջահուկյանը նախառանձնացնում է հիմք ծառայող նախադասությունը՝ իր հետ կապված նախադասություններով և կրկնվող տարրերով. այն է՝ *Լուր ստացվեց, որ փախտականներն ապաստանել են երկու շատ մեծ և բազմամարդ քաղաքներում: Այսպիսով, եթե Գրիգորյանը փախտականներից ավելի արագ շարժվեր դեպի այդ երկու շատ մեծ քաղաքները, և ամեն ինչ խիստ գաղտնի կատարվեր, ապա հույս կլիներ օպերացիան հաջողությամբ ավարտելու*: Այնուհետև դրանից

ընտրում է կադապարային նմուշը. Այսպիսով, եթե ավելի արագ շարժվեր դեպի այդ երկու շատմեծ քաղաքները և...

Փաստորեն հիմք նախադասությունից հեղինակը հանում է պարբերությունը կազմող երկու նախադասություններից առաջինը (դրա մասին ակնարկում է *այսպիսով*-ը), դուրս է գալիս բարդ նախադասության մեջ մտնող գլխավոր նախադասությունը (ստորադասության մասին ակնարկում է *եթե*-ն), համաստորադաս նախադասություններից երկրորդի մասին ակնարկում է *և*-ը, երեք գոյականական միավորներից երկրորդի համեմատության խնդրի մասին ակնարկում է *ավելի*-ն: Ի վերջո ստացվում է 12 անդամից բաղկացած կադապարային նմուշ, որի բաղադրիչներից 5-ը (*այսպիսով, եթե, ավելի, դեպի, և*) *հարաբերիչներ* են, 6-ը (*արագ, այդ, երկու, շատ, մեծ, քաղաքները*)՝ *հարաբերվողներ*, 1-ը (*շարժվեր*)՝ *հարաբերվող ու հարաբերող*:

Քանի որ բայի և գոյականի փոխհարաբերության հարցը քերականության մեջ երեք կերպ է լուծվում, այն է՝ բայը ստորադասվում է գոյականին, գոյականը ստորադասվում է բային, գոյականը և բայը հավասարազոր, ըստ հանգամանքների իրար լրացնող բառային միավորներ են, ապա, ինչպես նշում է Ջահուկյանը, ստացվում են կադապարային կարգի հիերարխիական տարբեր սխեմաներ:

Ըստ **առաջին սկզբունքի**՝ բայը թվականի և ածականի հետ միևնույն մակարդակին է դասվում, մակբայը, մակածականն ու մակթվականը հանդես են գալիս որպես լրացումներ: Մակբայի լրացումները կոչվում են *առմակբայ*: Յեղինակը նշում է, որ այս սխեման ճիշտ կլինի, եթե հաստատվի, որ մակթվականը, մակածականն ու մակբայը միևնույն դասին են պատկանում, իսկ առմակբայը ժխտվի:

Ըստ **երկրորդ սկզբունքի**՝ գոյականը դասվում է մակբայի մակարդակին, իսկ թվականն ու ածականը դիտվում են որպես լրացման լրացումներ: Այստեղ առմակբայը չի դասվում մակբայի շարքին, չի էլ ժխտվում, ուստի հեղինակի համոզմամբ այս սխեման իրեն չի կարող արդարացնել:

Ըստ **երրորդ սկզբունքի՝** գոյականն ու բայը դասվում են միևնույն մակարդակին, իսկ մակբայը, թվականն ու ածականը հանդես են գալիս լրացական միավորների մակարդակում: Հեղինակը նշում է, որ այս սխեման իրեն կարդարացնի, եթե ապացուցվի մակբայների լրացումներ առանձնացնելու անհրաժեշտությունը:

Այնուհետև ըստ այս երեք սկզբունքների՝ Ջահուկյանը գծում է համապատասխանաբար 6 սխեմաներ՝ առմակբայի առկայությամբ և բացակայությամբ: Հայերենի համար նպատակահարմար է համարում 2-րդ սկզբունքը, քանի որ մակածականներն ու առմակբայները հիմնականում համընկնում են: Ուստի՝ կարծում է, որ չարժե դրանք առանձնացնել, այլ պետք է մի խմբի մեջ դասել՝ կոչելով *մակլրացականներ*:

Քերականության մեջ միանշանակ չէ «ոչ լիիմաստ» բառերի խոսքիմասային արժեքի հարցը: Ջահուկյանը յուրատեսակ լուծում է առաջարկում: Քանի որ *այսպիսով*-ի տիպի բառերը և բուն եղանակականները կարող են հանդիպել կողք կողքի, ապա դրանց համար առաջարկում է **առկապ** տերմինը: Քանի որ համադասական և ստորադասական շաղկապները հակադրվում են իրար, ուստի ստորադասականի համար առաջարկում է **ստորակապ** համադասականի համար՝ **համակապ** տերմինները: Քանի որ *ավելի*-ի տիպի բառերը քերականական մասնիկների դեր են կատարում, դրանք կոչում է **բառ-մասնիկներ**:

Այսպիսով՝ «ոչ լիիմաստ» բառային միավորների 5 տեսակ է ընդունում՝ *առկապ, ստորակապ, համակապ, կապ, բառ-մասնիկ*:

Նախադասություններն ու նրանց մասերը երանգավորող բառային միավորները բաժանվում են 2 խմբի.

1. Բառային միավորները, որ եղանակավորում են ողջ նախադասությունը, կոչում է *ընդհանուր եղանակավորող*: Այս խմբին են դասվում զգացական-հորդորական բառերը՝ ձայնարկությունները, պատասխանական բառերը, խոսողի վերաբերմունքն արտահայտող բառերը: Քանի որ պատասխանը կապված է հարցման հետ, պատասխանական բառերը կոչում է *իմացարկություն*, վերաբերողական-եղանակական բառերը՝ *եղանակական*:

2. Բառային միավորները, որ երանգավորում են «լիիմաստ» բառերը, կոչում է *մասնակի եղանակավորող*: Սրանց համար էլ առաջարկում է *երանգական* տերմինը:

Այսպիսով՝ հայերենում, ըստ **կադապրային դասակարգման**, Ջահուկյանն ընդունում է 16 խոսքի մաս՝ **գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, մակլրացական, կապ ստորակապ համակապ առկապ բառ-մասնիկ, ձայնարկություն, իմացարկություն, եղանակական, երանգական**:

Խոսքի մասերի քննությունը Ջահուկյանն ավարտում է *անտարորոշություն* (սինկրետիզմ), *փոխանցման, փոխակերպման, փոխարկման* գաղափարների քննությամբ՝ առանց որոնց, կարծում է, որ ոչ միայն անհասկանալի կլինի մի շարք միավորների բնույթը, այլև՝ խոսքի մասերի տեսության մի շարք կողմեր: Այսպես, **անտարորոշություն** է կոչում տարբեր խոսքի մասերի ձևական չտարբերակվածությունը: Այսինքն՝ միևնույն բառը, առանց ձևական տարբերության, կարող է հանդես գալ որպես տարբեր խոսքի մասեր և կադապարում գրավել տարբեր դիրքեր: Օր.՝ խավարը և՛ գոյական է, և՛ ածական:

Փոխանցումը բխում է լեզվի գործառնության ներքին բնույթից: Այս դեպքում լեզվի խնայողության բնական միտումից ելնելով՝ բառերը, հիմնական գործառնությամբ հանդես գալուց բացի, երկրորդական գործառնությամբ են հանդես գալիս: **Փոխարկումը** միևնույն կադապարային դիրքում տարբեր բառերի միմյանց փոխարինելն է: Խոսելու ընթացքում հաճախակի է լինում, իսկ լեզվաբանը կատարում է միտումնավոր: **Փոխակերպումը** նախադասության կամ նրամասերի գործառնական այնպիսի փոխանցում է, որն ուղեկցվում է քերականական համապատասխան փոխարինումով: Այս կապակցությամբ պետք է առանձնացնել դերանունը, որի էությունն է համարվում այլ խոսքի մասերին փոխարինելը:

Այսպիսով՝ պետք է նշել, որ խոսքի մասերի դասակարգման ջահուկյանական մոտեցումը, իրոք, նոր խոսք է հայ լեզվաբանության պատմության մեջ: Հիշատակելի է, որ Ջահուկյանի դասակարգումներն աչքի են ընկնում ոչ միայն դասակարգման նախկին սկզբունքների մեկնաբանության տեսակետից, այլև

բավական ինքնատիպ և նորովի մոտեցումներ են առաջարկում: Չնայած այս դասակարգումը, հավանաբար որոշակիորեն բարդ լինելու պատճառով, գործնականում (բացի հեղինակի աշխատություններից) չի կիրառվել, այնուամենայնիվ, դասակարգման ջանքերն անհրաժեշտ մի նոր և կարևոր քայլ է հայ լեզվաբանական մտքի զարգացման գործում:

Դ. ՍՏՈՐՈԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ջահուկյանը հանգամանալից կերպով անդրադարձել է նաև ստորոգման քննությանը, մասնավորապես «Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները» հոդվածում¹⁰⁸: Թեև ստորոգումը նախադասության էական հատկանիշներից է, բայց հեղինակի համոզմամբ այն ոչ միշտ է ճիշտ մեկնաբանվում: Հետևաբար՝ Ջահուկյանն իր առաջ խնդիր է դնում կատարելու որոշակի ճշգրտում: Ինչպես ցանկացած լեզվաբանական խնդրի քննության դեպքում, այս դեպքում ևս հեղինակը նախանդրադառնում է թե՛ հայ, թե՛ արտասահմանյան լեզվաբանության ներկայացուցիչների մեկնաբանություններին (Ս. Պալասանյան, Մ. Աբեղյան, Վ. Մատեզիուս), ներկայացնում նրանց ստեղծած ուսմունքի դրական կողմերն ու թերությունները, ապա կատարում որոշակի ճշգրտումներ և մեկնաբանություններ:

Որպես թերություն՝ Ջահուկյանն առաջին հերթին մատնանշում է *ստորոգման գաղափարի որոշակի նեղացումը*: Այսպես՝ միտում է նկատվում ստորոգումը կապելու միայն բայի հետ, իսկ ստորոգման արտահայտիչ համարվում է դիմավոր բայը: Բացի այդ՝ ստորոգումը դիտարկվում է որպես հատկանիշի վերագրում ենթակային: Դժվար չէ նկատել, որ նման մոտեցման դեպքում քննությունից դուրս են մնում միակազմ նախադասությունները: Հաճախ որոշ քերականներ ստորոգման էությունն այնքան են նեղացնում, որ այն դիտարկվում է սոսկ որպես ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերություն, և երկրորդական

¹⁰⁸ Գ. Ջահուկյան, Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները, «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1985, հ. 1, էջ 29-32:

պլան է մղվում արտալեզվական իրադրության հետքովանդակության հարաբերության հարցը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, թերի է մնում նաև ստորոգման արտահայտության և բովանդակության պլանների հստակ որոշման հարցը: Օրինակ՝ հնչերանգը որպես հավասարազոր հատկանիշ դրվում է ստորոգման կողքին, մինչդեռ հնչերանգը միայն արտահայտության պլանին է պատկանում:

Վերոնշյալ խնդիրների լուծումը Ջահուկյանին հանգեցնում է երկու կարևոր հարցադրման. 1) ստորոգումը դիտել որպես նախադասության ներքի՞ն, թե՞ արտաքին հարաբերություն, 2) ստորոգման մեկնաբանության հիմքում դնել միայն լեզվակա՞ն կողմը, թե՞ նաև տրամաբանական և հոգեբանական չափանիշները: Ըստ այս հարցերի պատասխանների՝ հեղինակն առանձնացնում է ստորոգման չորս հիմնական ըմբռնում՝ համապատասխան սահմանումներով: Սակայն քննության հենց սկզբից հեղինակը հարկ է համարում հրաժարվել երկու սահմանումներից, այն է՝ 1. ստորոգումը նախադասության գլխավոր անդամների՝ ենթակայի և ստորոգյալի հարաբերություն է, 2. ստորոգումը նախադասության հիմքում ընկած դատողության բովանդակության հարաբերությունն է արտալեզվական իրադրությանը: Ինչպես նշվել է վերևում, առաջին սահմանման դեպքում քննությունից դուրս են մնում միակազմ նախադասությունները, իսկ երկրորդի դեպքում նախադասության բովանդակությունը հանգեցվում է դատողության բովանդակությանը, որ մեխանիկական տեղափոխություն է, ուստի այդ սահմանումները թերի են:

Ինչ վերաբերում է հաջորդ երկու սահմանումներին (1. ստորոգումը տրամաբանական կամ հոգեբանական ենթակայի (սուբյեկտի) և ստորոգյալի (պրեդիկատի) հարաբերություն է, 2. ստորոգումը նախադասության բովանդակության հարաբերությունն է արտալեզվական իրադրությանը), ապա հեղինակը, ըստ էության, դրանք ճիշտ է համարում, սակայն ստորոգման էության բացահայտումը տեսնում է այդ երկու սահմանումների մերձեցման մեջ, ինչպես նաև տրամաբանության և հոգեբանության բնագավառից ստորոգման խնդիրը լեզվաբանության բնագավառ տեղափոխելու մեջ:

Ստորոգման հարցը լեզվաբանորեն բացատրելու փորձ առաջին անգամ կատարել է Վ. Մատեզիուսը նախադասության ակտուալ անդամատման ըմբռնման մեջ¹⁰⁹։ Ըստ այդմ՝ տրամաբանական կամ հոգեբանական ենթակայի փոխարեն առաջ է քաշվում *թեմայի*, իսկ տրամաբանական կամ հոգեբանական ստորոգյալի փոխարեն՝ *ռեմայի* գաղափարը։ Նկատի ունենալով, որ թեման լեզվականորեն կարող է արտահայտված չլինել, Ջահուկյանը ստորոգումը սահմանում է հետևյալ կերպ. «... ստորոգումը նախադասության ենթահիմքի (թեմայի) և մակաբերյալի հարաբերությունն է, որի դեպքում երկրորդի արտահայտությունը պարտադիր է, առաջինինը՝ ոչ»¹¹⁰։ Այսինքն՝ միակազմ նախադասությունների դեպքում կարևորվում է ստորոգյալի լեզվական արտահայտությունը՝ անկախ նրա խոսքիմասային պատկանելությունից։ Պետք է նշել սակայն, որ այս սահմանումը ևս Ջահուկյանը վերջնական չի համարում, քանի որ ստորոգման դեպքում իրականում ոչ թե երկանդամ, այլ եռանդամ հարաբերություն է՝ *հաղորդող- հաղորդում- հաղորդման իրադրություն*։ Բացի այդ՝ ստորոգման էությունը բացահայտելու համար դեռ որոշակի ճշգրտումների կարիք կա։ Մասնավորապես, Ջահուկյանը տարբերակում է *ստորոգումը* և *ստորոգայ նությունը* կամ *իրադրայ նացումը*։ Եթե ստորոգումը նախադասությանը հատուկ քերականական կարգ է, ապա ստորոգայ նությունն ավելի լայն է՝ քերականական կարգերի մի ամբողջություն։ Այսինքն՝ ստորոգայ նությունը նախադասության այն բոլոր միջոցներն են, որոնցով նախադասության բովանդակությունը իրադրականանում է և կապվում արտալեզվական իրադրությանն ու համատեքստին։ Որպես ստորոգայ նության կարգեր՝ Ջահուկյանը նշում է *եղանակավորությունը*, *սեռայ նությունը*, *իրադրական ժամանակայ նությունը* և *դիմացուցայ նությունը*։

Ինչ վերաբերում է ստորոգման արտահայտության և բովանդակության պատկանելի հարցին, ապա Ջահուկյանի համոզմամբ ստորոգումն օժտված է թե՛ արտահայտության, թե՛

¹⁰⁹ Տե՛ս В. Матезиус, О так называемом актуальном членении, “Пражский лингвистический кружок”, М., 1967:

¹¹⁰ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 88:

բովանդակության պլաններով: Արտահայտության միջոցները կարող են տարբեր լինել, ուստի չի կարելի ստորոգումը կապել բայի հետ, քանի որ առանց բայի ևս կարող է արտահայտվել:

Ստորոգյալի առկայության-բացակայության հարցին անդրադառնալիս Ջահուկյանը նշում է, որ ստորոգումը միշտ ենթադրում է ստորոգյալ. «միակազմ նախադասության ներքին դեպքում ստորոգյալն անհրաժեշտորեն տրված է որպես մակաբերյալ կամ ասույթ (ռեմա), իսկ ենթական որպես ենթահիմք (հիմք, թեմա) բառապես չի տրված. երկկազմ նախադասության ներքին դեպքում երկուսն էլ առկա են»¹¹¹: Այսինքն՝ հնարավոր է ստորոգյալի *բացահայտ* (էքսպլիցիտ) և *անբացահայտ* (իմպլիցիտ) առկայություն:

Ինչպես ցանկացած քերականական կարգ, այնպես էլ ստորոգումը, Ջահուկյանի կարծիքով, պետք է ունենա իր բաղադրիչները՝ եզրերը կամ քերականությունները: Հեղինակն առանձնացնում է ստորոգման *երեք եզր*՝ *ընկալական* կամ *կրական* (արտահայտվում է հնչերանգով), *վերագրական* (արտահայտվում է էական բայով), *եղելական* (արտահայտվում է բայական վերջավորության ներքին և դրանց փոխարինող վերլուծական ձևերով):

Այսպիսով, նկատի ունենալով վերոնշյալ բոլոր հանգամանքները, Ջահուկյանը բացահայտում է ստորոգման էությունը և այն սահմանում հետևյալ կերպ. ստորոգումը նախադասության իրադրացման կամ ստորոգայնության դրսևորումն է:

Ե. ՇԱՐՈՒՅԹԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

Շարունյթի գաղափարը քերականությունն ներմուծվել է նոր ժամանակներում, և լեզվաբանության մեջ շարունյթի տարբեր ըմբռնումներ կան: Այսպես՝ Ֆ. դը Սոսյունը *շարունյթ* (*սինտագմա*) ասելով հասկանում էր խոսքի մեջ իրար հաջորդող առնվազն երկու միավորների կապակցություն՝ անկախ այդ միավորների մակարդակային բնույթից: Ի. Բոդուեն դե Կուրտենեն շարունյթ

¹¹¹ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 90-91:

ասելով հասկանում էր բառի շարահյուսական ամեն մի գործածությունը¹¹²: Սակայն հետագայում շարունջը այլ կերպ է ըմբռնվում. Բողոքեն դե Կուրտենեի առաջարկած իմաստով չի գործածվում առհասարակ, իսկ սոսյուրյան իմաստն ավելի է նեղանում, և շարունջը սկսում է գիտակցվել որպես միջին օղակ բառի և նախադասության միջև: Այնուամենայնիվ, շարունջի սահմանների հստակեցման խնդիրը մնում է առկա: Որոշ հետազոտողներ (Լ. Շչերբա, Ա. Ռեֆորմատսկի) ժխտում են շարունջի ինքնուրույնությունը և այն կապում նախադասության անդամի հետ, ոմանք (Ս. Կարցևսկի) այն համարում են բառակապակցությանը հարաբերակից միավոր, և այլն:

Հայ լեզվաբանության մեջ շարունջի ըմբռնմանն առավել խորությամբ անդրադարձել է Ջահուկյանն իր տարբեր աշխատություններում և հոդվածներում: Անդրադառնալով նախադասության վերլուծության ավանդական եղանակին՝ հեղինակը նշում է, որ այդ դեպքում թեև հաշվի է առնվում նախադասության կառուցման աստիճանականությունը, բայց հաճախ դժվարություններ են առաջանում: Օրինակ՝ դժվար է որոշել բառի ճշգրիտ սահմանը կամ խոսքիմասային արժեքը, երբ կան մեկ բառի արժեք ունեցող բառախմբեր: Հետևաբար՝ հեղինակը, ի տարբերություն նախադասության վերլուծության ավանդական եղանակի, նախընտրում է կառուցվածքային լեզվաբանության ներկայացուցիչների առաջ քաշած նախադասության վերլուծության աստիճանական երկատման եղանակը: Այս դեպքում բառախմբով արտահայտված միավորների վերլուծության խնդիր չի առաջանում:

Ընդունված է կարծել, որ նախադասության և բառի միջև որպես միջանկյալ օղակ բառակապակցությունն է: Սակայն Ջահուկյանը բոլորովին համամիտ չէ այս տեսակետին: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, կան մեկ բառով արտահայտված նախադասություններ, իսկ այս փաստը հերքում է վերոնշյալ տեսակետը: Այսինքն՝ պետք է առանձնացվի մի այնպիսի միավոր, որն ընդգրկի և՛ բառը, և՛ բառակապակցությունը՝ որպես նախադասության կառուցվածքի մեկ միավոր: Ահա այդպիսի միավոր

¹¹² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962, էջ 486:

Ջահուկյանը համարում է շարունյթը¹¹³: Քանի որ տարբեր մակարդակային միավորների հարաբերությունը ներառական հարաբերությունն է, որի դեպքում յուրաքանչյուր բարձրակարգ միավոր կարող է պարունակել մեկ կամ մեկից ավելի ստորակարգ միավոր, ուստի Ջահուկյանը հրաժարվում է *բառակապակցությունից* որպես անկախ մակարդակային միավորից և որպես այդպիսին դիտում *շարունյթը*: Շարունյթը կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մեկից ավելի բառերից, մինչդեռ բառակապակցությունը ենթադրում է մեկից ավելի բառերի կապակցություն, այսինքն՝ բառակապակցությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շարունյթի մի դրսևորումը:

Շարունյթի և բառակապակցության տարանջատման հարցն առաջադրվել է դեռևս խորհրդային լեզվաբանության մեջ: Սակայն, ինչպես նշում է Ջահուկյանը, ժամանակակից ուսմունքները շարունյթի և բառակապակցության նկարագրության «լրիվություն» չունեն, քանի որ նկատի են առնվում անդամների միայն ստորադասական հարաբերությունները, իսկ համադասական հարաբերությամբ կապվող միավորները դուրս են մնում քննությունից: Համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ հեղինակը լուծում է նաև այս խնդիրը *փոխկադապարման* շնորհիվ, որը ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ընդունված *փոխակերպման* գաղափարի հետագա զարգացումն է¹¹⁴: Ըստ փոխկադապարման գաղափարի՝ առանձնացվում են *առաջնային* կամ *համասեռ* և *երկրորդային* կամ *տարասեռ* շարունյթներ: Առաջնային շարունյթները լիանշանակ բառերն են՝ իրենց սովորական լրացումներով կամ առանց լրացումների: Առաջնային շարունյթների անդամների թիվը սահմանափակ է: Երկրորդային շարունյթները հենց փոխկադապարված շարունյթներն են: Դրանց անդամների թիվը սահմանափակված չէ: Փոխկադապարումը կարող է լինել *ներքին* և *արտաքին*: Ներքին փոխկադապարումը գլխավոր և լրացական անդամների խոսքիմասային փոխանցումն է՝ ըստ «լրացման լրացում ↔ լրացում ↔ լրացյալ» բանաձևի: Արտաքին փոխկադապարումն ունի երկու հիմնական դեպք՝ *համադասում* և *ստորադասում*: Համադասման դեպքում տեղի է

¹¹³ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Շարունյթ, Երևան, 1996, էջ 9:

¹¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս ատենախոսության երկրորդ գլխում:

ուսնենում նույն գործառույթն ունեցող անդամների համատեղում, երկրորդի դեպքում՝ շարույթներից մեկի գլխավոր անդամի գործառական փոխակերպում և շարույթի ներմուծում մեկ այլ շարույթի մեջ: Շարույթի բնույթը որոշվում է ըստ գլխավոր անդամի բնույթի:

Շարույթի նորմալ կառուցվածքը որոշվում է **$((m_1)m)M$** բանաձևով, որտեղ **M** -ը լրացյալն է (նշյալը, նշակիրը, մարկատը), **m** -ը՝ լրացումը (նիշը, հատկանիշը, մարկը), **m_1** -ը՝ ենթալրացումը (ենթանիշը, ենթահատկանիշը, սուբմարկատը): Ջահուկյանը բուն շարույթի անվան տակ հասկանում է *գոյականական շարույթը*, ուստի լրացյալը գոյականն է, լրացումը՝ բուն որոշիչները՝ ածականը և թվականը, ենթալրացումը՝ մակորոշիչները՝ մակածականը և մակթվականը:

Բոլոր կարգի որոշիչները (նաև մակորոշիչները) և փոխակերպամբ ստացված հատկացուցիչները, բացահայտիչները, խնդիրները, սահմանափակիչները բուն նախադասության անդամներ չեն, այլ շարույթի կամ բառակապակցության անդամներ: Շարույթն ինքը, բաղկացած լինի մեկ բառից թե՛ բառակապակցությունից, կատարում է նախադասության մեկ անդամի գործառույթ: Ուստի շարույթների կազմում կարող են տարբերակվել ենթաշարույթներ, որոնք միջուկների լրացումներն են՝ իրենց լրացումներով հանդերձ:

Ջահուկյանը ներմուծում է նաև *գերշարույթի* գաղափարը՝ մեկից ավելի շարույթների միացումը մեկ շարույթի մեջ: Այն շարույթները, որոնք, բացի բուն անդամներից, ունեն նաև փոխակերպված անդամներ, Ջահուկյանը կոչում է *լրացված շարույթներ* կամ *գերշարույթներ*, իսկ այն շարույթները, որոնց մեջ կատարված են անդամների տեղաշարժեր, *փոխակերպված (փոխկադապարված) շարույթներ* կամ *փոխշարույթներ*: Գերշարույթը կարող է բաղկացած լինել և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային շարույթներից:

Յեղիսակը հստակեցնում է նաև *շարույթի* և *հնչաշարույթի* առանձնացման սահմանները: Յայտնի է, որ չկա իմաստակիր միավորների և նրանց համապատասխանող հնչական միավորների

սահմանների լիարժեք համընկնում, ուստի հնչաշարույթը կարող է ընդգրկել մեկից ավելի շարույթներ, ընդմիջարկվել բառերով կամ շարույթներով ևն: Այսինքն՝ պետք է տարբերակել շարույթը որպես երկալ անային, և հնչաշարույթը որպես միալ անային միավոր:

Թվում է՝ շարույթը պետք է կատարի նախադասության մեկ անդամի գործառույթ, սակայն քանի որ առանձնացվում են երկրորդային շարույթներ, ինչպես նաև ուղղագիծ համապատասխանությունն չկա շարույթի և հնչաշարույթի միջև, ուստի նախադասության անդամների և շարույթների առանձնացումը չի կարող համընկնել: Յետևաբար՝ շարույթի առանձնացման հիմնական չափանիշը կառուցվածքային է, նախադասության անդամինը՝ շարահյուսական: Շարույթը առանձին մակարդակ է կազմում, իսկ նախադասության անդամը ցույց է տալիս այն գործառույթը, որով կարող են հանդես գալ շարույթները:

Համեմատելով շարույթը և նախադասությունը՝ հեղինակը նշում է, որ ի տարբերություն նախադասության՝ շարույթի համար ստորոգման հատկանիշը էական չէ: Եթե այն համընկնի նախադասության հետ, ստորոգում կունենա, իսկ եթե չհամընկնի, չի ունենա: Եթե նախադասությունը կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մի քանի շարույթից, շարույթն էլ կարող է բաղկացած լինել մեկ կամ մի քանի բառից:

Այսպիսով՝ անդրադառնալով ավանդական քերականության քննությանը, մասնավորապես շարույթի ըմբռնմանը՝ Ջահուկյանը որոշակի ճշգրտումներ է անում և հստակեցնում շարույթի՝ իր ըմբռնումը: Ըստ այդմ՝ շարույթը միջին դիրք է գրավում բառի և նախադասության միջև, այսինքն՝ շարույթը չի կարող փոխարինվել բառակապակցությամբ, կարող է բաղկացած լինել ինչպես մեկ, այնպես էլ մի քանի բառից, որոնց կապակցման համար ստորոգման հատկանիշը պարտադիր չէ:

ՏԵՐՄԻՆԱՍՏԵՂԵՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅ ԱՏԿՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**Ա ՏԵՐՄԻՆԱՍՏԵՂԵՄԱՆ ՋԱՐՈՒ ԿՅԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Գ. Ջահուկյանը հանդես է եկել մի շարք նորամուծություններով ոչ միայն լեզվաբանական տեսության մշակման, տեսական նշանակություն և կարևորություն ունեցող շատ խնդիրների ու հարցերի սպառիչ ձևակերպումով, այլև այս բնագավառում նոր տերմիններ ստեղծելու առումով¹¹⁵: Հեղինակի հայացքների զարգացմանը զուգահեռ՝ որոշակի զարգացում է ապրել նաև տերմինակերտումը: Այսինքն՝ տվյալ հասկացության զարգացումը անմիջական կապ ունի այն արտահայտող տերմինի զարգացման հետ: Ինչպես նշում է Լ. Ղազանչյանը, «նոր բառերը ընդհանուր առմամբ ի հայտ են գալիս տարերայնորեն, դրանք կերտող հեղինակներին գտնելը սովորաբար դժվար է: Իսկ նոր տերմինների երևան գալը միշտ էլ պայմանավորված է նոր հասկացության յուրացմամբ»¹¹⁶: Ջահուկյանի աշխատությունները առատ են ընդհանուր լեզվաբանական նոր տերմիններով, որոնք հավանաբար ստեղծվել են աշխատանքի պահին՝ շարադրանքի ընթացքում, լեզվական նոր երևույթներ արտահայտելու, նոր ըմբռնումներն անվանելու կամ միջազգային տերմինաբանությունը հայերեն դարձնելու նպատակով: Չնայած այս ամենին՝ հեղինակի տերմինակերտման առանձնահատկություններին՝ որպես ուսումնասիրության առանձին բնագավառի, բոլորովին անդրադարձ չի եղել: Երբեմն միայն ժամանակակից որոշ հետազոտողներ տարբեր նկատառումներով դիմել են այս կամ այն տերմինի քննությանը: Ատենախոսության սույն գլխում քննության ենք առնում

¹¹⁵ Թե՛ տերմինային արժեք ունեցող, թե՛ անվանակարգային միավորները պայմանականորեն կոչում ենք տերմին ընդհանուր անվանումով՝ չանդրադառնալով տերմինի և անվանակարգի սահմանազատման խնդրին և զանազան տեսակետներին:

¹¹⁶ Լ. Ղազանչյան, Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 4, Ե., 1977, էջ 213-214:

լ է գվաքանական նորաստեղծ տերմինների խնդիրը Գ. Ջահուկյանի ընդհանուր լ է գվաքանական աշխատության ու ներուժ:

Լ է գվաքանական տերմիններն ու լ է գվաքանական հասկացություններն արտահայտող տերմինային կապակցությունները նախապես քարտագրել ենք Գ. Ջահուկյանի ընդհանուր լ է գվաքանական աշխատության, կազմել Ջահուկյանի գործածած ընդհանուր լ է գվաքանական տերմինների բառացանկ, որը, սակայն, սույն աշխատանքում չենք ներկայացնում, ատենախոսության մեջ ներկայացնում ենք միայն այդ տերմինների տեսական քննությունը՝ հարկ եղած դեպքում անդրադառնալով առանձին հետաքրքրություն ներկայացնող որոշ տերմինների: Քանի որ որոշ աշխատանքներ շարադրված են միայն ռուսերեն, իսկ ինչպես կտեսնենք, Ջահուկյանը նաև ռուսերեն տերմիններ է կերտել, ուստի ատենախոսության մեջ անդրադառնում ենք ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն նորաստեղծ տերմինների քննությանը:

Գիտության ցանկացած բնագավառի տերմինաբանությունն չի կարող միատարր և անփոփոխ լինել: Ժամանակի ընթացքում լ է գվաքանակ և արտալ է գվաքանակ որոշակի գործոնների ազդեցությամբ տերմինային ենթահամակարգերում կարող են փոփոխություններ լինել: Լ է գվաքանության պատմության մեջ նոր տերմիններ սովորաբար ի հայտ են գալիս որոշակի բնագավառում ունեցած նոր ձեռքբերումների, նոր ուղղությունների և հայեցակարգերի ձևավորման, ինչպես նաև նախկին տեսությունների և ուղղությունների քննադատության շնորհիվ:

Ջահուկյանի աշխատությունում լ է գվաքանական նորաստեղծ տերմինների առկայությունը գերազանցապես պայմանավորված է հեղինակի նոր ըմբռնումներով ու հայեցակետով, նոր մեթոդների կիրառմամբ, ինչպես նաև նոր տեսությունն առաջ քաշելու հանգամանքով: Նման տերմինները կարելի է բնորոշել որպես տվյալ տեսության հասկացությունների համակարգի միավորներ: Այսինքն՝ Ջահուկյանի տերմինաբանությունը ընդհանուր առմամբ կարելի է համարել *համընդհանուր լ է գվաքանական տեսության տերմինաբանություն*: Այստեղ տեղ են գտել հիմնականում վերացական և ընդհանուր տեսական տերմիններ:

Քանի որ նորաստեղծ տերմինները հիմնականում արտահայտում են վերացական հասկացություններ, ըստ խոսքիմասային դասակարգման՝ գերիշխում են գոյականական և ածականական կազմությունները:

Երբեմն լեզվական տվյալ հասկացությունը այնպիսի զարգացում է ապրում, որ հին տերմինի իմաստը հակասում է նոր ըմբռնմանը, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում հին տերմինի փոխարեն նոր տերմին կիրառել: Այդպիսի տերմիններ կան նաև Ջահուկյանի աշխատություններում. հեղինակը տարբեր պատճառներով առաջարկել է նորաստեղծ տերմիններ: Որպես այդպիսիք կարելի է նշել քերականագիտական որոշ նորաստեղծ տերմիններ, ինչպես՝ *առկապ, ստորակապ, համակապ* ևն: Հեղինակը համոզված է, որ համադասական շաղկապները հակադրվում են ստորադասական շաղկապներին ճիշտ այնպես, ինչպես կապերին: Հետևաբար՝ առաջարկում է *համադասական* շաղկապները կոչել *համակապ, իսկ ստորադասականները՝ ստորակապ* տերմիններով:

Բողոքեն դե Կուրտենեն կարծում էր, որ լեզվաբանության հետազոտական մեթոդները պետք է ավելի ու ավելի մոտենան ճշգրիտ գիտությունների մեթոդներին¹¹⁷. այդպես էլ ժամանակին վարվեց Ջահուկյանը, իսկ դա, բնականաբար, չէր կարող չարտահայտվել տերմինաբանության մեջ. պատահական չէ, որ հեղինակը որոշ տերմիններ փոխառել է ճշգրիտ գիտություններից կամ դիմել է պատճենման միջոցին: Այսպիսով՝ Ջահուկյանի տերմինաբանության մեջ առանձնանում են նաև այնպիսի տերմիններ, որոնք փոխառված են գիտության այլ բնագավառներից՝ որևէ կոնկրետ իմաստով կամ ընդհանուր գիտական նշանակությամբ: Այսպիսի տերմինները, ինչպես կտեսնենք համապատասխան բաժնում, նորաստեղծ են միայն բովանդակային առումով: Դրանք սովորաբար փոխառված են մաթեմատիկայից, տրամաբանությունից, փիլիսոփայությունից, ինֆորմատիկայից և այլ բնագավառներից, ինչպես օրինակ՝ *կարգ - категория, ռելյացիա - реляция, терм, сигнификатор, транспозитор, транспозиция* ևն: Տերմինների փոխներթափանցումը, ըստ էության,

¹¹⁷ Տե՛ս В. С. Минаевич, Фонетическая терминология в трудах И. А. Бодуэна де Куртенэ, “Лингвистическая терминология и прикладная топонимастика”, Москва, “Наука”, 1964, էջ 7-30:

դրական տեղադրություն է: Ինչպես գիտենք, լեզվի զարգացման ճանապարհներից մեկը հենց փոխառություններն են: Բնականաբար, այս տերմինները նոր իմաստավորում են ստանում Ջահուկյանի տեսության մեջ: Թեև որոշ հետազոտողներ մաթեմատիկական տերմինների ներթափանցումը լեզվաբանության բնագավառ իփստբացասական են համարում՝ կարծելով, որ դրանք չեն նպաստում լեզվաբանության զարգացմանը և այս ոլորտում չեն կարող յուրացվել¹¹⁸, բայց Ջահուկյանի աշխատություններում դրանց առկայությունը ըստ պատշաճի հիմնավորված և արդարացված է: Օրինակ՝ Ջահուկյանը, անդրադառնալով երկրորդական ձևույթների երկու տիպերին՝ բառակազմական և բառաբերականական, առաջինը կոչում է *транспозитор*, երկրորդը՝ *сигнификатор* տերմինով: Նշենք, որ *сигнификатор* տերմինը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է «ցուցումներ տվող» և աստղագիտության բնագավառի տերմին է, որ կիրառվում է մոլորակի բնորոշման դեպքում: Ինչ վերաբերում է *транспозитор* տերմինին, ապա այն այդ ձևով լեզվաբանական գրականության մեջ առաջին անգամ է հանդիպում: Գիտության մեջ տարածված է մաթեմատիկական *транспозиция* տերմինը, որ կիրառվում է թե՛ լեզվաբանական, թե՛ երաժշտական գրականության մեջ: Լեզվաբանական գրականության մեջ այն կիրառվում է հետևյալ իմաստով՝ *լեզվական մի ձևի կիրառությունն մյուսի փոխարեն*: Ջահուկյանը, փաստորեն նեղացնելով այդ իմաստը, բառակազմական այն ձևույթը, որի շնորհիվ մի խոսքի մասից մեկ այլ խոսքի մաս է կազմվում, կոչել է *транспозитор*, իսկ *транспозиция* տերմինով բնորոշում է կաղապարի բաղադրիչների ներքին փոփոխությունը:

Терм-ը մաթեմատիկական-տրամաբանական ոլորտի տերմին է, որ կիրառվում է *որևէ օբյեկտի կամ երևույթի արտահայտում իմաստով*: Ջահուկյանի տեսության մեջ այն կիրառվում է որպես *համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի առավել սահմանափակ հասկացությունների ամբողջություն*:

Պետք է նշել սակայն, որ փոխառությունները հայ լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ սովորաբար երկար կյանք չեն ունեցել. դրանք հիմնականում հայերեն համարժեքներով են

¹¹⁸ Տե՛ս Օ. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1960, էջ 8:

փոխարինվել : Այս ասպարեզում մեծ ներդրում է ունեցել հատկապես Ջահուկյանը : Ինչպես կտեսնենք հաջորդ ենթագլխում, հեղինակն իր աշխատություններում առաջարկել է օտար տերմինների հայերեն համարժեքներ, որոնց մեծ մասը բավական հաջող են և լիարժեք կիրառություն ունեն արդի լեզվաբանական գրականության մեջ : Ընդ որում՝ հաճախ հեղինակը հավասարապես գործածում է թե՛ օտար տերմինը, թե՛ հայերեն համարժեքը : Այսպես, հավասարաչափ կիրառվում են *ատրիբուտիվ* և *գոյորոշող* տերմինները, *սուբստանցիոնալ* և *հարաբերակցական*, *մոնիզմ* և *միասնություն*, *ինտեգրալություն* և *ամբողջականություն*, *ռեմա* և *վերաբերյալ*, *թեմա* և *ենթահիմք* և այլն :

Հաճախ նորաստեղծ տերմինաբանության մեջ ի հայտ են գալիս որոշակի հակասություններ և անհետևողականություն : Երբեմն դա պայմանավորված է լինում հասկացության ոչ ճշգրիտ ըմբռնումով, երբեմն՝ տարբեր հետազոտողների լեզվամտածողությամբ և հայեցակետով, երբեմն էլ՝ հասկացությունը ոչ լիարժեք արտահայտելու կարողությամբ : Ինչպես գիտենք, տերմինավորման մեջ շատ կարևոր է լինել հետևողական, մոտ հասկացություններ արտահայտող տերմինները չպետք է շփոթել, դրանք պետք է խիստ սահմանազատված կիրառություն ունենան : Ջահուկյանը բազմիցս անդրադարձել է այս խնդրին՝ հատկապես ինչյունաբանության տերմինաբանության կապակցությամբ : Հետևաբար՝ շատ կարևոր է, որ յուրաքանչյուր հետազոտող ներկայացնի իր ստեղծած տերմինի հասկացության սահմանները : Տերմինաստեղծման այս ուղին է ընտրել Ջահուկյանը : Հավանաբար հենց այդ նկատառումն է հիմք հանդիսացել, որ հեղինակն իր գրեթե բոլոր նորաստեղծ տերմինները աշխատել է մեկնաբանել կամ սահմանել : Պատահական չէ, որ իր աշխատությունների թե՛ անմիջական շարադրանքում, թե՛ ծանոթագրություններում հեղինակը ներկայացնում, պատճառաբանում և հաճախ հիմնավորում է այս կամ այն նորաստեղծ տերմինի առկայությունը : Պետք է նշել, որ առանց այդ մեկնաբանությունների գրեթե անհնար կլիներ կողմորոշվել հեղինակի տերմինաբանության մեջ :

Լ. Ղազանչյանը նշում է, որ տերմինի *պատճառաբանվածություն* - *չ պատճառաբանվածություն* խնդիրը տերմինակազմության օրինաչափությունների բացահայտման, ինչպես նաև տերմինների կերտման գործում ունի կարևորագույն նշանակություն: Այն առնչվում է նաև տերմինների ազգային և միջազգային ձևերի ընտրության, տերմինաբանության մեջ փոխառությունների հարցին¹¹⁹: Ինչ վերաբերում է Ջահուկյանի կերտած տերմինների պատճառաբանվածություն - *չ պատճառաբանվածություն* հարցին, ապա դրանք գերազանցապես պատճառաբանված են, որն ակնհայտորեն երևում է թե՛ ընդհանուր բառից, թե՛ բառակազմական բաղադրիչներից: Չնայած դրան՝ ինչպես շատ հետազոտողների, այնպես էլ Ջահուկյանի աշխատություններում տեղ են գտել նաև *կամայական նորակազմություններ*: Դրանք հիմնականում պատահական բնույթ են կրում, և դժվար է նկատել, որ դրանց կիրառման ոլորտը հեղինակի աշխատությունների սահմանից այն կողմ չի անցնում: Նշենք, որ նմանատիպ տերմինների առկայությունը Ջահուկյանի աշխատություններում երբեմն խճողում է ընդհանուր շարադրանքը, և նման դեպքերում կարելի է անտեղի և ավելորդ համարել դրանց առկայությունը: Այսպես, օրինակ, հեղինակը, ստորադասական նախադասությունների սովորական տիպից բացի, առանձնացնում է ևս երկու տիպ՝ դրանք կոչելով՝ *субстантивно-маркатный тип предложения, адъективно-маркный тип предложения*: Սրանցից առաջինը հեղինակը բնորոշում է որպես որոշյալ տիպի նախադասություն, երկրորդը՝ որոշիչ տիպ: Այսինքն՝ միանգամայն պարզ է հեղինակի տեսակետը, և կարիք չկա անհարկի ծանրաբեռնել և բարդացնել շարադրանքը:

Ջահուկյանի նորաստեղծ տերմինահամակարգում կան նաև այնպիսի տերմիններ, որոնք իրենց կայուն տեղն ունեն ոչ միայն հեղինակի տերմինահամակարգում, այլ և ընդհանուր լեզվաբանական տերմինաբանության բնագավառում: Հետևաբար՝ դրանք անվերապահորեն կարելի է համարել համընդհանուր կիրառելի և ընդունելի, ինչպես՝ *համընդհանուր լեզվաբանական կաղապար*,

¹¹⁹ Լ. Ղազանչյան, Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 4, Ե., 1977, էջ 222:

հենք (տեքստ), իմակ (սեմա), իմունյթ (սեմեմա), քերականույթ (գրամեմա), ձևակ (մորֆ), այլաձևակ (ալլոմորֆ) ևն: Այսպիսով՝ Ջահուկյանի աշխատություններում առկա են և՛ կենսունակ՝ համընդհանուր ընդունելի և կիրառելի, և՛ ոչ կենսունակ՝ կամայական նորաստեղծ տերմիններ:

Երբեմն լեզվական միևնույն երևույթը տարբեր հետազոտողներ տարբեր տերմիններով են կոչում: Այսինքն՝ տերմինավորման համընդհանուր սահմանված չափանիշ չկա, և բնականաբար երբեմն կամայական, երբեմն էլ բավական հիմնավոր, բայց խիստ տարբեր տերմիններ են առաջարկվում միևնույն երևույթի անվանման համար: Սովորաբար դաի հայտ է գալիս հին կամ ավանդական տերմինները նորերով փոխարինելու հետևանքով: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ նմանատիպ երևույթ նկատվում է միևնույն ժամանակաշրջանում գործող հետազոտողների աշխատություններում: Այսպես, օրինակ, կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ տարածված *առո-*մասնիկով կազմությունները է. Աղայանը հայերեն փոխարինում է *ենթ-* ձևով (տե՛ս է. Աղայանի աշխատություններում), սակայն Ջահուկյանը կողմնակից է բուն իմաստով համարժեքին՝ *այլ-* մասնիկով, ինչպես *агломорф* – *այլաձևակ*: Ջահուկյանը դեմ է նաև *կոնտեքստ* բառի *խոսքաչար* տերմինին, առաջարկում է *համահենքած* տարբերակը:

Ա. Դեֆորմատսկին նշում է՝ տերմինները պետք է այնպես կերտված լինեն, որ հնարավոր լինի կազմել նրանց տերմինային փունջը, դրանով են տարբերակվում նաև հաջողված և անհաջող տերմինային կազմությունները¹²⁰: Նշենք, որ Ջահուկյանը բավական հետևողական է եղել նաև այս հարցում: Նոր տերմին ստեղծելիս, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, պետք է հաշվի է առնել ոչ միայն տերմինի կառուցվածքային և իմաստային առանձնահատկությունները, կապը լեզվի ընդհանուր բառապաշարի օրինաչափությունների, այլ և տերմինի դյուրահնչունությունը, կարճությունը, բառաբարդմամբ և ածանցմամբ այլ տերմիններ ու տերմինային կապակցություններ ստեղծելու հնարավորությունը: Հեղինակի առաջարկած տերմիններն այս առումով շատ կենսունակ

¹²⁰ Տե՛ս А. Реформатский, Что такое термин и терминология, Москва, 1959, էջ 14:

են: Ավելի ին՝ երբեմն հեղինակն անձամբ առաջարկել է տերմինային այս կամ այն բառափոխչը, ինչպես օրինակ՝ *մարկ- մարկացիա- մարկատ- սուբմարկատ* կամ *առկապ-ստորակապ-համակապ* ևն: Չնայած հեղինակի ստեղծած տերմինները, հատկապես ռուսերեն տերմինները, բառաբարդմամբ և ածանցմամբ այլ տերմիններ ու տերմինային կապակցությունների կազմելու հնարավորություն ունեն, սակայն, այնուամենայնիվ, շատ խրթին են և բարդ:

Ջահուկյանի տերմինաբանության բնորոշ առանձնահատկություններից է լեզվաբանական միջազգային տերմինները հայերեն համարժեքներով փոխարինելու խնդիրը: Իհարկե, ընդհանուր առմամբ օտար տերմինի հայացումը դրական երևույթ է: Սակայն եթե նկատի ունենանք դրանց անհամեմատ մեծ քանակը Ջահուկյանի աշխատություններում, ապա չենք կարող չնշել, որ դրանց առատությունը իսկապես խրթին ու բարդ է դարձնում հեղինակի խոսքը, և երբեմն դժվարացնում է հեղինակի ըմբռնումների ընկալումը: Բոլորովին չցանկանալով նսեմացնել Ջահուկյանի մեծ դերն ու ներդրումը բազմաթիվ նոր տերմինների, ինչպես նաև հայերեն համարժեքների ստեղծման գործում, այնուամենայնիվ, նշենք, որ հեղինակի աշխատություններում կան որոշ նորաստեղծ տերմիններ, որոնց առկայությունը այնքան էլ արդարացված չէ:

Ամփոփելով պետք է նշել, որ Գ. Ջահուկյանի կերտած լեզվաբանական տերմինները բազմազան են, դրանց մեծ մասը լեզվաբանական գրականության մեջ դեռևս չայն կիրառություն չի գտել, դրանց կիրառման ոլորտը հիմնականում սահմանափակվում է Գ. Ջահուկյանի աշխատություններով: Որպես հավելում նշենք սակայն, որ ժամանակակից ուսմունքների, ուղղությունների, մեթոդների տերմինաբանության մշակման առումով անգնահատելի է Ջահուկյանի դերը, քանի որ լեզվաբանական զանազան տերմիններ առաջարկել և կիրառության մեջ է դրել հենց նա:

Բ. ՆՈՐԱՍՏԵՂԵ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄՆԵՐՈՎ

Լեզվաբանական տերմիններն ու Լեզվաբանական հասկացողություններն արտահայտող տերմինային կապակցողությունները, ինչպես նշել ենք, նախապես քարտագրել ենք Գ. Ջահուկյանի ընդհանուր Լեզվաբանական աշխատություններից: Հայերեն տերմինները համեմատել ենք հայերեն Լեզվաբանական բառարանների¹²¹, ռուսերեն տերմինները՝ Էլեկտրոնային Լեզվաբանական բառարանների¹²² բառամթերքի հետ, առանձնացրել Գ. Ջահուկյանի ստեղծած տերմինները, հարկ եղած դեպքում համեմատել տերմինային նույն իմաստն արտահայտող հայերեն տերմինների հետ, կատարել դրանց դասակարգումը՝ ըստ տարբեր սկզբունքների: Ատենախոսության այս ենթագլխում անդրադառնում ենք Լեզվաբանական նորաստեղծ տերմինների քննությանը՝ առաջարկելով հետևյալ դասակարգումները:

Դասակարգում՝ ըստ բնագավառի:

Գ. Ջահուկյանի Լեզվաբանական հետազոտությունների շրջանակները շատ լայն են, լայն ընդգրկում ունի նաև այդ բնագավառները ներկայացնող տերմինաբանությունը, սակայն նկատի ունենալով հեղինակի ընդհանուր Լեզվաբանական աշխատությունները՝ **ըստ բնագավառի**՝ առաջարկում ենք առանձնացնել բուն **ընդհանուր Լեզվաբանական և քերականագիտական** (Լեզվի տեսությունը վերաբերող) տերմիններ:

Առաջին՝ բուն ընդհանուր Լեզվաբանական տերմիններ խմբում ընդգրկում ենք այնպիսի տերմիններ, որոնք վերաբերում են Լեզվաբանական և տեսական այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք են Լեզվաբանական կարգերը (կատեգորիաները), Լեզվական և արտալեզվական իրականությունների փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև տերմիններ՝ վերաբերող Լեզվաբանության բաժիններին, Լեզվական մակարդակների և ենթամակարդակների դասակարգմանը, Լեզվական միավորների ու դրանց տարբերակիչ հատկանիշների

¹²¹ Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազյուղյան, Լեզվաբանական բառարան; Ա. Նազարյան, Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարան; Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան; Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան:

¹²² <http://dic.academic.ru/>, «Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография», «Словарь лингвистических терминов», «Пятиязычный словарь лингвистических терминов», «Словарь лингвистических терминов (Т.В. Жеребило)»:

առանձնահատկություններին, լեզվաբանական կադապարների տիպերին:

Այս խմբում ենք ընդգրկել նաև համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի տերմինաբանությունը՝ սկզբունքների, կարգերի և եզրերի համապատասխան տերմիններով, սակայն նկատի ունենալով դրանց առատությունը՝ դրանց քննությունը ներկայացրել ենք առանձին:

Ձախուկյանը առանձնացնում է *լեզու* տերմինի երեք հիմնական գործածությունն՝ *ընդհանուր*, *առանձին* և *անհատական*, և ըստ այդմ՝ դրանք ուսումնասիրող գիտությունները՝ *панлингвистика*, *монологвистика*, *идиоллингвистика*: Այս երեք գիտակարգերի համար, ըստ բնույթի և նպատակի, առանձնացնում է *инвариантная* (անփոփոխակային) և *вариативная* (փոփոխակային) տարատեսակները՝ ստանալով վեց լեզվաբանական գիտակարգեր՝ նոր տերմինաբանությամբ՝ *инвариантная панлингвистика*, *вариативная панлингвистика*, *инвариантная монологвистика*, *вариативная монологвистика*, *инвариантная идиоллингвистика*, *вариативная идиоллингвистика*: *Панлингвистика*-ն կոչում է նաև *универсальная теория языка* (լեզվի համընդհանուր տեսություն) կամ *универсальная лингвистика* (համընդհանուր լեզվաբանություն):

Անդրադառնալով լեզվական մակարդակներին և մակարդակային միավորներին՝ Գ. Ձախուկյանն առաջարկում է նոր բաշխում՝ համապատասխան տերմինաբանությամբ, ընդ որում՝ թե՛ հայերեն, թե՛ ռուսերեն տերմինների դեպքում մակարդակային բաժինների և ենթաբաժինների կազմության միասնական սկզբունք է կիրառվում. մակարդակային բաժինները կազմվում են *-գիտություն*, ենթաբաժինները՝ *-բանություն* բաղադրիչներով, ռուսերենի դեպքում՝ *-логия* և *-ика* բաղադրիչների կիրառմամբ:

Օրինակ՝ *բառ* միավորի համար առանձնացնում է *բառային* մակարդակ և *բառագիտություն* բաժին: Այս համաբանությամբ էլ կազմում է *բառույթային* կամ *բառահիմքային*, *շարային*, *դասույթային*, *շարույթային*, *նախադասական*, *ասույթային*, *լրասույթային*, *հենքային*, *հինույթային* կամ *պարբերային*, *լիահինույթային* մակարդակների և դրանց համապատասխան

բաժիններին անվանումները՝ արմատաբանությամբ, բառային բանությունները կամ հիմքաբանությամբ, շարագիտությամբ, դասային բանությունները, շարականությամբ, նախադասագիտությամբ, ասականությամբ, լրատվականությամբ, հենքագիտությամբ, հիմնականությամբ կամ պարբերականությամբ, լիահիմնականությամբ¹²³:

Ռուսերենի համար համապատասխանաբար առանձնացնում է лексический уровень և лексикология բաժին: Նույն համաբանությամբ էլ կազմում է մյուս մակարդակների և դրանց համապատասխան բաժինների անվանումները՝ *таксема* (շար) - *таксематический* (շարային) - *таксология* (շարագիտությամբ), *текстема* (պարբերական/հիմնական) - *текстематический* (պարբերային/հիմնական) - *текстематика* (պարբերական/հիմնական), *синтекстема* (լիահիմնական) - *синтекстематический* (լիահիմնական) - *синтекстематика* (լիահիմնական), *протасематический* (ասական) - *протасематика* (ասական), *сентенция* (լրատվական) - *симпротасематический* (լրատվական) - *симпротасематика* (լրատվական) ևն: Ընդ որում՝ այս դեպքում Ջահուկյանը կարևորում է, որ մակարդակների և ենթամակարդակների ներառման հարաբերություններն արտահայտվի նաև տերմինակազմության մեջ, ինչպես օրինակ՝ *ризематика* - *сирризематика*, *текстематика* - *синтекстематика* ևն:

Երկրորդ՝ քերականագիտական տերմիններ խմբում ընդգրկում ենք լեզվի տեսությանը վերաբերող տերմինները՝ սկսած հնչյունաբանությունից մինչև տեքստաբանություն: Թեև լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ քերականագիտական տերմինները սովորաբար ավանդական տերմինների շերտին են պատկանում, բայց Ջահուկյանը նորարար և ստեղծագործ մոտեցում է դրսևորել նաև այս բնագավառում:

Օր.՝ **սեքստ** բառի *հենք*, *հիմնվածք*, *բանվածք*, *հաղնուրդ*, *հորհիմնվածք*, *հյուսվածք* և այլ հնարավոր թարգմանություններից Գ. Ջահուկյանը գերադասում է **հենքը**, որից էլ կազմում է

¹²³ Գ. Ջահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Ե., 2003, էջ 11-12:

հենքագիտություն, համահենքած (կոնտեքստ բառի համարժեքը) և **լիահենքած** բառերը: Տեքստի համար առաջարկված *խոսքաշար* տերմինը Ջահուկյանը անհաջող է համարում նախ՝ որպես լեզվի միավոր, երկրորդ՝ խոսքաշարից դժվար է կազմել կոնտեքստ բառի համարժեք. *համախոսքաշար* և *խոսքակապակցություն* ձևերը ևս անհաջող է համարում: Նրա կարծիքով հաջողված չէ նաև **բնագիր** բառը, որովհետև տեքստը կարող է լինել ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր:

Ջահուկյանը նշում է, որ կան **բառույթ** տերմինի տարբեր մեկնաբանություններ, բայց ինքը նկատի ունի *բառակազմորեն ձևավորված (պարզ կամ բաղադրյալ) լիիմաստ բառը (գոյականը, ածականը, թվականը, մակբայը, դերանունը, բայը)*: Այն մոտավորապես համընկնում է *բառահիմքի* հետ, բայց առնված անկախ բառաձևից: Գ. Ջահուկյանը առանձնացնում է **արմատահիմք** տերմինը (տե՛ս լեզվի մակարդակներին նվիրված բաժնում):

Առանձնացնում է **հնչաշարույթ** տերմինը. *հնչաշարույթ* ասելով՝ հեղինակը հասկանում է նախադասության՝ հնչական հատկանիշներով վերլուծության արդյունքում ստացված անդամները¹²⁴:

Օր.՝ Օժանդակ բառերի համար առաջարկում է նոր տերմին՝ **прилог՝ предлог** և **послелог** բառերից:

Կադապարի բաղադրիչների ներքին փոփոխության համար առաջարկում է **транспозиция** տերմինը, որի մասին խոսել ենք նախորդ ենթագլխում, իսկ նույն մակարդակի երկու կադապարների մասնակի կամ ամբողջական միավորումը մեկ կադապարի մեջ կոչում է **унификация** տերմինով, որը թեև լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվող տերմին է, բայց ավելի լայն իմաստով, այն է՝ *որևէ առարկայի, երևույթի մեկ միասնական ձևով արտահայտումը*: Այս երկու տերմիններից էլ Ջահուկյանը համապատասխանաբար առանձնացնում է կադապարների երկու տիպ՝ նոր տերմիններով՝ **транспонированная модель, унифицированная модель**:

Բայական շարույթից բացի՝ մյուս տիպի շարույթների լրացումները երկու խմբի է բաժանում և կոչում հետևյալ նոր

¹²⁴ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 121:

տերմիններով՝ *наприлагательный вид синтагмы* և *начислительный вид синтагмы*:

Соуровневое словосложение տերմինով կոչում է *բառակազմությունը՝ նույն մակարդակի միավորների հիման վրա իսկ վերին մակարդակի միավորների հիման վրա՝ межуровневое словосложение*:

Լիահինույթի (синтекстема) ներքին կառուցվածքի համար առաջարկում է *контекстема* տերմինը:

Դասակարգում՝ ըստ կազմության:

Գ. Ջահուկյանի տերմինաստեղծման հիմնական միջոցը մեր լեզվի բառակազմական ներքին հնարավորությունն է: Լեզվաբանական գրականության մեջ սովորաբար լեզվաբանական տերմինները, ըստ կազմության, հետևյալ խմբերի են բաժանվում՝ *պարզ, ածանցավոր, բարդ, բարդ - ածանցավոր, բաղադրյալ*: Մենք ևս առաջնորդվել ենք այս դասակարգմամբ:

Տերմինաբանության այս կամ այն բնագավառը նոր տերմիններով համալրվում է մասամբ նաև լեզվի սովորական բառերի տերմինացման շնորհիվ: Գ. Ջահուկյանի տերմինաբանության մեջ այս սկզբունքով տերմինացվել են որոշ պարզ բառեր: Օրինակ՝ **հենք**՝ հինելը, գործվածքի երկայնակի ձգվող թելերը, տերմինային իմաստով՝ տեքստ:

Օր.՝ **շար**՝ շարք, շարան, տերմինային իմաստով՝ բառերի կապակցություն՝ դասույթ, շարույթ:

Պետք է նշել, որ Գ. Ջահուկյանի կողմից առաջարկված նոր տերմինները, որոնք արձանագրված չեն բառարաններում, հիմնականում կերտված են հայերենի և ռուսերենի բառակազմական ամենակենսունակ կաղապարների համաձայն: Ռուսերեն նոր տերմինները հիմնականում կերտված են նախաձևացմամբ և վերջաձևացմամբ:

Լեզվաբանական տերմինների դերում, ինչպես հայտնի է, խոսքի մասերից գերազանցապես կիրառվում են գոյականները և ածականները (վերջիններս էլ փոխանվանաբար): Յետևաբար, լեզվում գոյություն ունեցող տարբեր խոսքի մասեր կերտող բազմաթիվ

վերջածանցներից լեզվաբանական տերմինների կազմության մեջ հիմնականում հանդես են գալիս գոյականակերտ և ածականակերտ վերջածանցները:

Նախածանցավոր հայերեն տերմինների կազմությանը մասնակցել են *ենթ-, մակ-, առ-, համ-, հար-, նախ-, ստոր-* և այլ նախածանցներ: Նախածանցները տերմինների կազմության ժամանակ հիմնականում միանում են վերջածանց ունեցող բառերին: Օրինակ՝ *մակթվական* (թվականի լրացում), *մակածական* (ածականի լրացում), *մակլրացական* (մակածական, մակթվական, առմակբայ), *առմակբայ* (մակբայի լրացում), *համակապ* (համադասական շաղկապ), *ստորակապ* (ստորադասական շաղկապ), *առկապ* (այսպիսով-ի տիպի բառերը և բուն եղանակականները), *համահնչյուն* (պանֆոնա), *համահենքած* (կոնտեքստ), *առնախահենք* (երկրորդական առմիջուկային բաղադրիչ), *նախահենք* (հենքի ներածող մասը), *առվերջահենք* (երկրորդական առմիջուկային բաղադրիչ), *ենթահիմք* (թեմա):

Նախածանցավոր ռուսերեն տերմինների կազմությանը մասնակցել են *гипер-, гипо-, идио-, ин-, кон-, моно-, пан-, сим-+про-, -син, -социо* և այլ նախածանցներ և մասնիկներ, որոնք հիմնականում հունալատինական ծագում ունեն, բուն ռուսերեն մասնիկները (*меж-, про-, со-*) հազվադեպ են: Օրինակ՝ *инвариантная монологистика, идиолонгистика, панлингвистика, межуровневая модель, соуровневая (одноуровневая) модель, межуровневое словосложение* (միջմակարդակային բառակազմություն՝ կից մակարդակների միավորների միջոցով), *соуровневое словосложение* (բառակազմություն նույն մակարդակի միավորների միջոցով), *протасематика* (առն յ թաքանություն), *симпротасематика* (լրառն յ թաքանություն), *синтекстематический подуровень* (լիախինույթային ենթամակարդակ):

Сема տերմինից կազմում է *пансема, идиосема, социосема* տերմինները, ընդ որում՝ *пансема*-ն համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի կարգերի ցանկացած միավորն է կամ եզրը:

Ենթամակարդակային բազմաառար միավորները կոչում է *гиперлексема, гиперсинтагма, гиперсимпротасема, гипертекстема* տերմիններով, իսկ ենթամակարդակային միաառար միավորները՝ *гипотекстема, гиполексема, гипосинтагма, гипосинпротасема*:

Կինետիկ նվազագույն միավորները գիտական գրականության մեջ ընդունված է կոչել *կին* տերմինով: Երբեմն *фонема* և *морфема* տերմինների համաբանությամբ առանձնացնում են *кинема* և *кинеморф* տերմինները: Սակայն Ջահուկյանը, հնչյունական երևույթների համապատասխան տերմինների համաբանությամբ, ինչպես *панфон*, *социофон*, կինետիկ նվազագույն միավորների համար առաջարկում է *идиокин*, *панкин*, *социокин* տերմինները:

Վերջածանցավոր հայերեն տերմինների կազմությանը մասնակցում են *-ոյթոյն*, *-ական*, *-ոյթ*, *-ակ*, *-յալ* և այլ վերջածանցներ: Օրինակ՝ *իմացարկոյթոյն* (պատասխանական բառեր), *վերաբերական* (եղանակական, վերաբերողական-եղանակական բառեր), *հինոյթ* (պարբերություն), *ծնակ* (մորՖ), *նշոյթ* (маркер), *իմակ* (սեմա), *իմոյթ* (սեմեմա), *մենիմոյթ* (մոնոսեմ), *երկիմոյթ* (դիոսեմ), *վերաբերյալ* (ռեմա):

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ հայերեն *-ոյթ* և համապատասխանաբար ռուսերեն *-ема* մասնիկներով տերմիններ սկսել են գործածվել խորհրդային շրջանից: Բացառություն չեն կազմում նաև Ջահուկյանի աշխատությունները: Ինչպես նշում է Լ. Ղազանչյանը այդ ածանցով կազմված կառույցները հիմնականում արտահայտում են լեզվական տարբեր միավորների կառուցվածքային բնույթը¹²⁵: Ջահուկյանի աշխատություններում, հատկապես փոխառյալ տերմինների հայերեն համարժեքների կերտման դեպքում, գերիշխում են *-ոյթ* և *-ակ* ածանցներով կազմությունները:

Վերջածանցավոր ռուսերեն տերմինների կազմությանը մասնակցում են *-ат/ят*, *-атор/-ятор*, *-ация*, *-ема*, *-ика*, *-иция*, *-логия* և այլ վերջածանցներ ու մասնիկներ: Օրինակ՝ *лексема* (*բառոյթ*), *протасематика* (*առնչությանառնչություն*), *протасеология* (*նախադասագիտություն*), *таксология* (*շարագիտություն*), *тагматика* (*դասառնչությանառնչություն*), *маркация*, *маркат*, *релятор*, *релят*, *унификация*, *транспозиция*, *сигнификатор*:

Բառաբարդմամբ կերտվում են *բարդ* և *բարդ - ածանցավոր* տերմինները: Բարդ տերմինների կառույցը մի շարք

¹²⁵ Տե՛ս Լ. Ղազանչյան, Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 4, էջ 288:

առավել ություններ ունի: Նախ՝ դրանով արտահայտվում են բարդ հասկացություններ: Երկրորդ՝ դրանց շնորհիվ խուսափում ենք բազմիմաստությունից, քանի որ տերմինային իմաստները պատճառաբանված են իրենց բաղադրիչների հիմնական և երկրորդական ձևույթների արդեն հայտնի իմաստներով: Այս կադապարը կենսունակ է, և դրանմուշով ստեղծվում են բազմաթիվ նոր բարդ տերմիններ: Հայերենի համար լեզվաբանական բարդ տերմինների բնորոշ կադապարը երկանդամ կառույցներն են: Ըստ բաղադրիչների միացման միջոցի՝ բարդ տերմինների մեջ առանձնանում են երկու տիպի կառույցներ՝ *հոդակապակոր* և *անհոդակապ*: Օրինակ՝ **բառախումբ** (խոսքիմասային մեկ արժեք ունեցող բառերի խումբ), **արմատահիմք** (սկզբնահիմք), **բնահենք** (հենքի միջուկ, բուն հենք), **վերջահենք** (հենքի վերջավորող մասը), **չարակարգ** (սինտագմա), **հնչառակտ** (հնչաշարունյթ), **անհատահնչյուն** (հնչյունի անհատական դրսևորումը), **հանրահնչյուն** (սոցիոֆոնա):

Ինչպես նշում է Լ. Ղազանչյանը, գիտության մի որևէ բնագավառի ամբողջ տերմինների մոտավորապես 70%-ը **բաղադրյալ տերմիններն** են¹²⁶: Փաստորեն, ժամանակակից տերմինաբանական համակարգերի բնորոշ գիծը վերլուծականության ձգտումն է (այսինքն՝ բաղադրյալ անվանումների կառուցումը):

Գ. Ջահուկյանի լեզվաբանական տերմինների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ տերմինների գերակշռող մասը այս կառույցով չեն կերտված, սակայն հեղինակի աշխատություններում տեղ են գտել նաև այդպիսիք: Ըստ բաղադրիչների քանակի՝ տերմինների այս տիպի մեջ առանձնանում են երկանդամ և եռանդամ կառույցներ: Օրինակ՝ *համընդհանուր լեզվաբանական տեսություն*, *համընդհանուր լեզվաբանական կադապար*, *հարաբերակցական քերականություն*, *инвариантная лингвистика*, *вариативная лингвистика*, *универсальная теория языка*, *субстанционно-комбинаторная модель* (ևյոթադարձակական), *идиолингвистическая модель*, *универсальная лингвистическая модель*,

¹²⁶ Տե՛ս Լ. Ղազանչյան, Լեզվաբանական տերմինների կառուցվածքա-իմաստային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 8, Ե., 1977, էջ 303:

идиолингвистическое понятие, монолингвальное понятие, маркиционное изменение термов, реляционное изменение термов, унифицированная модель и т.д.:

**Դասակարգում՝ ըստ ձևի և բովանդակության
հարաբերակցության:**

Առաջարկում ենք Գ. Ջահուկյանի աշխատությանը ներդրում կիրառված լեզվաբանական տերմինների հետևյալ դասակարգումը՝ **ըստ ձևի և բովանդակության հարաբերակցության**.

1. **Նորաստեղծ տերմին (նոր ձև, նոր բովանդակություն),**

Օր.՝ *անհատանչյուն, առկապ, ստորակապ, համակապ, առմակբայ, մակլրացական, մակածական, մակթվական, հինոլթ, արմատահիմք, դասուլթ, մարկ, մարկատ, մարկացիա, ռելյատոր, ռելյատ, ռելյացիա, սուբմարկ և այլն:*

Մասնավորապես անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին: **Հինոլթ** կամ **պարբերություն** ասելով՝ հեղինակը հասկանում է պարբերության և՛ գրավոր, և՛ բանավոր արտահայտությունը որպես *հենքի* (տեքստի) նվազագույն միավոր. **լրահինոլթը** կազմված է մեկ կամ ավելի պարբերություններից, ինչպես **լրասուլթ**՝ մեկ կամ ավելի սուլթներից, շարուլթը՝ մեկ կամ ավելի դասուլթներից, դասուլթը՝ մեկ կամ ավելի բառուլթներից:

Դասուլթ ասելով՝ հասկանում է բառը որպես լիիմաստ շարահյուսական նվազագույն միավոր, այսինքն՝ լիիմաստ բառը՝ բառուլթը՝ իր համադրական և վերլուծական բոլոր ձևերով, որոնցով նա շարակարգային հարաբերության մեջ է մտնում այլ լիիմաստ բառերի հետ. բառաձևը դասուլթի մի դրսևորումն է, ձևաբանությունը՝ **դասուլթաբանություն** մի մասը: Ռուսերենի դեպքում առաջարկում է **тагма** (դասուլթ) տերմինը:

Ջահուկյանի աշխատությանը ներդրում կիրառվում են նաև հետևյալ նորաստեղծ տերմինները՝ **релятор** (ռելյատոր), **релят** (ռելյատներ), **реляция** (ռելյացիա), **марк** (մարկ), **маркат** (մարկատ), **маркация** (մարկացիա), **субмарк** (սուբմարկ), **субрелятор** (սուբռելյատոր): Գիտական գրականության մեջ **релятор** տերմինը կիրառվում է հետևյալ նշանակությամբ՝ բառ կամ նշան, որ կիրառվում է

բազմիմաստ տերմինի իմաստների տարբերակման համար¹²⁷: Սակայն, կարծում ենք, որ Ջահուկյանը այս տերմինները կերտելիս առաջնորդվել է մեկ այլ սկզբունքով, այդ իսկ պատճառով էլ տերմինների այս շարքն ընդգրկել ենք հետևյալ խմբում: Այսպես, անգլերեն *mark* բառն ունի *նշան, տարբերանշան* իմաստը, իսկ *relation* բառը՝ *հարաբերություն*: Կարծում ենք՝ հենց այս բառերն են եղել Ջահուկյանի տերմինների հիմքում, որոնցով էլ վերջածանցման և նախածանցման շնորհիվ հեղինակը կազմել է տերմինների վերոնշյալ փունջը: Ինչ վերաբերում է դրանց հասկացական բնորոշմանը, ապա այն ներկայացված է համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի տերմինաբանությամբ մեջ:

Բառույթային/բառահիմքային ենթամակարդակի միավորի համար առաջարկում է **лексема** տերմինը (բառույթ/բառահիմք):

Ասույթ ասելով՝ հասկանում է պարզ նախադասությունը, **լրաույթ** անվան տակ՝ ընդհանրապես նախադասությունը (sentence), ինչպես բարդ, այնպես էլ պարզ:

Ջահուկյանը կարծում է, որ *абзац* (պարբերություն) տերմինն անհաջող է հենքային մակարդակի ենթամակարդակի միավորի համար, քանի որ նկատի է առնվում միայն գրավոր ձևը, ուստի նոր տերմին է առաջարկում՝ կազմելով այն *тагма-синтагма, протасема-синпротасема* տերմինների կազմությամբ համաբանությամբ՝ **текстема** (պարբերույթ/հինույթ):

2. **տերմինի վերաիմաստավորում (նոր բովանդակություն).**

Օր.՝ **Բառախումբ** լեզվաբանական գրականության մեջ սովորաբար նշանակում է *բառերի խումբ, բառակապակցություն*, Գ. Ջահուկյանը այս տերմինը կիրառում է հետևյալ նոր իմաստով՝ *խոսքիմասային մեկ արժեք ունեցող բառերի խումբ*: Օր.՝ «ոչ մի կերպ չեմ կարող» նախադասության մեջ *ոչ մի կերպ* կապակցությունը մակբայական մեկ արժեք ունի, *ոչ միայն – այլ և* եռաբառ կապակցությունը՝ շաղկապական մեկ արժեք և այլն¹²⁸:

Նմանապես նոր իմաստավորում է ստացել **բառ-մասնիկ** տերմինը. այն հայտնի էր հետևյալ իմաստով՝ *մասնիկ, ոչ ինքնուրույն*

¹²⁷ <http://dic.academic.ru/>, Словарь-справочник терминов нормативно-технической документации.

¹²⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Բեյրութ, 2000, էջ 120:

քերականական ձևույթ, որը բառային ձևույթի հետ կազմում է շեշտային միավոր կամ բառ: Գ. Ջահուկյանը նշում է, *քանի որ ավելի-ի տիպի բառերը քերականական մասնիկների դեր են կատարում, դրանք կոչ ենք բառ-մասնիկներ*¹²⁹:

Կարգ կամ ռուս. **категория** հասկացությունը շատ ու որտեղի է բնորոշ, հաճախ կիրառվում է *դաս* տերմինի փոխարեն, Ջահուկյանի բնորոշմամբ՝ այն հասկացական դաս է, որ ունի բովանդակության և արտահայտության պլան՝ իրենց փոխհարաբերության առանձնահատկություններով, և որը բաղկացած է երկու հակադիր միավորներից՝ եզրերից (терм): Այն ՀԼԿ-ի առավել ընդհանուր հասկացությունների ամբողջությունն է:

Терм (եզր) տերմինը ևս կիրառվում է այլ կերպ, քան ընդունված է ժամանակակից գիտության մեջ, որտեղ կիրառվում է *արտահայտություն*, *բնորոշում* իմաստներով: Ջահուկյանի բնորոշմամբ՝ այն համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի առավել սահմանափակ հասկացությունների ամբողջությունն է, որ կարգերի՝ առավել ընդհանուր հասկացությունների հետ հնարավորություն է տալիս տարբերակել օբյեկտներն իրարից և որոշել դրանց փոխհարաբերության տիպը:

Текстология (հենքագիտություն) տերմինը նույնպես նոր իմաստով է կիրառվում: *Лингвистика текста* և *грамматика текста* տերմինների փոխարեն Ջահուկյանը նախընտրում է այս տերմինը, թեև վերջինս պատմաբանասիրական գիտակարգի տերմին է և ենթադրում է բանասիրական տեքստերի ուսումնասիրում և վերծանում, սակայն Ջահուկյանը այն կիրառում է նոր իմաստով՝ որպես լեզվական բարձրագույն մակարդակի միավորն ուսումնասիրող գիտություն:

3. **օտար տերմինի հայերեն համարժեքի ստեղծում (նոր ձև).**

Օր.՝ *հենք* (տեքստ), *համահնչյուն* (պանֆոնա), *հանրահնչյուն* (սոնգիոֆոնա), *համահենքած* (կոնտեքստ):

Ռեմա տերմինի *ասույթ*, *ասույթի միջուկ* հնարավոր թարգմանությունների փոխարեն կիրառում է **վերաբերյալ** տերմինը:

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

Սովորաբար Գ. Ջահուկյանի բոլոր աշխատություններում նորաստեղծ տերմինները կամ նոր իմաստավորում ստացած տերմինները սահմանվում են, հաճախ սահմանումները հաստատվում են համապատասխան օրինակներով: Այսպես, «Универсальная теория языка» աշխատությունն ունի ծանոթագրությունների հարուստ բաժին, որտեղ և հիմնականում ներկայացվում են հեղինակի՝ այս կամ այն տերմինին նախընտրություն տալու հիմնավորումները: Երբեմն իր աշատություններում հեղինակը փակագծում ներկայացնում է տվյալ տերմինի օտար տարբերակը: Նկատվում են դեպքեր, երբ նույն հասկացությունը կամ իմաստը տարբեր աշխատություններում տարբեր տերմիններով է արտահայտվում: Օր.՝ որպես *ինդուկցիա* տերմինի հայերեն համարժեք «Շարահյուսական ուսումնասիրություններ» աշխատության մեջ կիրառում է **ներածում** տերմինը, իսկ մյուս աշխատություններում՝ **մակածում**:

Հստակ չեն նաև **նշույթակիր**, **նշանակիր** և **նշակիր** (նշույթ - маркер), **հնչաշարույթ** և **հնչառակտ**, **հինույթ** և **պարբերություն**, **տեքստագիտություն** և **հենքագիտություն** և այլ տերմինների կիրառման սահմանները:

Լեզվաբանական որոշ տերմինների հայերեն համարժեքներ, որոնք առաջարկել է Գ. Ջահուկյանը, տեղ են գտել Ա. Նազարյանի «Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարանում»:

Ամփոփելով նշենք, որ Լեզվաբանական այս նորաստեղծ տերմինների համակողմանի քննությունը կարող է նպաստել ոչ միայն Ջահուկյանի Լեզվաբանական ըմբռնումները ճիշտ ընկալելու, այլև Լեզվաբանական միասնական տերմինների հաստատմանը:

Գ. Գ. ՋԱՐՈՒԿՅԱՆԻ ՀԱՄԸՆԴՐԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐԻ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեսութայան զարգացումը անմիջականորեն կարող է ազդել տվյալ տեսութայան տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների ըմբռնման վրա: Բացի այդ՝ ինչպես պնդում է Լ. Ղազանչյանը, «այս կամ այն տերմինը հասկանալու համար նախևառաջ պետք է ծանոթ լինել համապատասխան տեսութայանը, որից հետո նոր պետք է որոշել այդ իսկ տեսութայան շրջանակներում տվյալ տերմինի գրաված տեղը»¹³⁰: Հետևաբար՝ Ջահուկյանի լեզվաբանական տերմինները ճիշտ ըմբռնելու և հասկանալու համար պետք է նախ ծանոթ լինել նրա համընդհանուր լեզվաբանական տեսութայանը, ապա տերմինակերտման սկզբունքներին: Համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի ուսմունքն արդեն քննել ենք ատենախոսութայան համապատասխան գլխում, այժմ անդրադառնանք տերմինաբանութայանը:

Ինչպես նշել ենք համապատասխան բաժնում, Ջահուկյանին իր ողջ գիտական գործունեության ընթացքում ուղեկցել է լեզվի և լեզվաբանության ուսումնասիրության ընդհանրական ուսմունք ստեղծելու գաղափարը: Ի վերջո հեղինակը առաջ է քաշում մի այդպիսի ընդհանրական տեսություն, որն իր ողջ գիտական գործունեության ընթացքում հարստացնում, զարգացնում ու կատարելագործում է: Որպես նոր ուսմունք, լեզվի ուսումնասիրության նոր մոտեցում, բնականաբար, այս տեսությունը ներկայացվում է նոր տերմինաբանությամբ: Բուն տեսությունը Ջահուկյանը կոչում է **համընդհանուր լեզվաբանական տեսություն**՝ բաղադրյալ տերմինով: Այս տեսության հիմքում ընկած է կադապարի գաղափարը, որը հեղինակը համապատասխանաբար կոչում է **համընդհանուր լեզվաբանական կադապար**: Ինչպես բազմիցս նշել ենք, համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ գործ ունենք վերացական հասկացությունների հետ, ուստի տերմինները ածականներ և գոյականներ են: Այս տեսության շրջանակում ներկայացվում են ինչպես նոր տերմիններ, այնպես էլ բազմաթիվ ընդհանուր-գործածական բառեր, որոնք տերմինացվել են:

¹³⁰Լ. Ղազանչյան, Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 4, Ե., 1977, էջ 257:

Քննելով Ջահուկյանի համընդհանուր լեզվաբանական կադապարի ուսմունքը՝ նկատում ենք, որ որոշ գուգահեռներ կարելի է տանել Լ. Ելմսլևի առաջ քաշած գլոսսեմատիկական տեսության հետ՝ ոչ միայն բուն տեսության, այլև տերմինակերտման տեսակետից: Եթե Լ. Ելմսլևի գլոսսեմատիկական տերմինների թիվը հարյուրից անցնում է, ապա Ջահուկյանի կերտած տերմինների քանակը կիսով չափ զիջում է (շուրջ 60): Բացի այդ՝ և՛ Լ. Ելմսլևը, և՛ Ջահուկյանը առանձնացնում են հինգ էական սկզբունքներ (համապատասխան տերմինաբանությամբ), որոնց հիման վրա կառուցվում է տեսությունը: Ավելին՝ այդ սկզբունքներից երկուսը նույնական են (*ընդհանրականություն*, *տնտեսում*): Ինչ վերաբերում է Ջահուկյանին, ապա նա *սկզբունքներն* անվանում է հետևյալ տերմիններով՝ ***նյութականություն*** կամ ***սուբստանցիոնալություն*** (*субстанциональность*), ***ընդհանրականություն*** (*универсальность*), ***ամբողջականություն*** կամ ***ինտեգրալություն*** (*интегральность*), ***միասնություն*** կամ ***մոնիզմ*** (*монистичность/монизм*), ***տնտեսում*** (*экономность/экономия*): Այս տերմինների հիմքում ընկած բառերը նոր իմաստավորում չեն ստացել, պարզապես տերմինացման ճանապարհին իմաստը փոքր-ինչ նեղացել է:

Համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ Ջահուկյանը ներմուծում է ***փոխկադապարման*** (*трансмоделирование*) հասկացությունը, որի հիմքում ընկած է կադապարման գաղափարը, և հասկացվում են կադապարների անդամների և առանձին կադապարների փոխադարձ անցումները: Այսպիսով՝ հեղինակը հստակորեն տարբերակում է ***փոխկադապարման*** (*трансмоделирование*) հասկացությունը ***փոխակերպման*** հասկացությունից:

Ըստ *լեզու* հասկացության ընդհանրացման աստիճանների՝ Ջահուկյանը լեզվաբանական կադապարների երեք տիպ է առանձնացնում: Ընդ որում՝ կադապարների տերմինային անվանումները համապատասխանեցնում է դրանք բնորոշող բնագավառներին, այն է՝ պանլեզվաբանություն - ***պանլեզվաբանական կադապար***, մոնոլեզվաբանություն - ***մոնոլեզվաբանական կադապար***, իդիոլեզվաբանություն - ***իդիոլեզվաբանական կադապար***: Պանլեզվաբանական կադապարները

հեղինակը բնորոշում է որպես *ընդհանրական* կամ *համընդհանուր*, հետևաբար՝ նրա աշխատություններում այս երկու հոմանիշ տերմինները հավասարապես կիրառվում են:

Ջահուկյանի տեսության մեջ, ինչպես նշել ենք, մեծ կարևորություն ունեն *հատկանիշ* և *հարաբերություն* ն հասկացությունները: Հեղինակը այս հասկացություններին առնչվող տերմինաբանական որոշ ճշգրտումներ է կատարել: *Հարաբերությունը* կոչում է **релятор** (ռելյատոր), *հարաբերակցվող օբյեկտները*՝ **релят** (ռելյատներ), իսկ *ռելյատորը* և *ռելյատները* միասին՝ **реляция** (ռելյացիա): Նույն ձևով *հատկանիշը* կոչում է **марк** (մարկ), *հատկանիշով բնորոշվող միավորը*՝ **маркат** (մարկատ), *մարկն* ու *մարկատը* միասին՝ **маркация** (մարկացիա), իսկ *ռելյատորների ռելյատորը*՝ **субрелятор** (սուբռելյատոր), *մարկի մարկը*՝ **субмарк** (սուբմարկ):

Կարգերի եզրերի երկու տիպի փոփոխություններն էլ ներկայացնում է համապատասխան տերմիններով՝ **маркационное изменение термов, реляционное изменение термов**:

ՀԼԿ-ն ներկայացնելով որպես **կարգերի (категория)** և **եզրերի (терм)** ամբողջություն՝ Ջահուկյանն առանձնացնում է կարգերի և եզրերի խմբեր, ինչպես նաև այդ կարգերի բնորոշող հատկանիշները՝ համապատասխան տերմինաբանությամբ: *Կարգ* և *եզր* տերմիններին անդրադարձել ենք տերմինների դասակարգման բաժնում, ուստի այստեղ չենք ներկայացնի: ՀԼԿ-ի տեսության մեջ ի սկզբանե («О принципах построения универсальной лингвистической модели» հոդվածում) առանձնացվում էր կարգերի չորս խումբ՝

սուբստանցիոնալ - գոյաբանական, տրամաբանական -
իմացաբանական, իրադրական, և եզրագործառական¹³¹:

Սուբստանցիոնալ –գոյաբանական կարգերը դասակարգվում էին՝ ըստ երեք հատկանիշի՝ **նյութականություն, բաղկացականություն, որակայնություն**: Հոգեկան երևույթների նկարագրության համար ներմուծվում է **նշանայնություն** հատկանիշը: Իրադրական կարգերն

¹³¹ Ջահուկյանի գիտական ըմբռնումները, այդ թվում կադապարի ուսմունքը, ողջ գիտական գործունեության ընթացքում մշակվել և կատարելագործվել է: Բնականաբար տերմինաբանությունը անմասն չէր կարող մնալ, և համապատասխանաբար փոփոխվել են նաև այդ ըմբռնումներն արտահայտող տերմինները:

առանձնացվում են՝ ըստ նշանային կարգերի՝ առանց հատուկ անվանումների: Ինչ վերաբերում է լեզվագործառական կարգերին, ապա առանձնացվում է երեք դրսևորում՝ *անկախ անդամ, կախյալ անդամ, երկրորդ աստիճանի կախյալ անդամ*:

Սկզբնական շրջանում Ջահուկյանը թեև հարստացնում է ՀԼԿ-ի տերմինաբանությունը, բայց այդ շրջանի աշխատություններում տերմինաբանությունը փոքր-ինչ անորոշ և տարերային է: Հետագայում հեղինակն իր առաջ խնդիր է դնում նաև որոշ ճշգրտումներ և ընդհանրացումներ կատարել: Հետևաբար՝ իր հետագա աշխատություններում, հատկապես վերջինում («*Լեզվի համընդհանուր տեսություն*»), բավական ճշգրտված և խնամքով տարորոշված տերմինների ավելի կուռ համակարգ է ներկայացվում: Նյութական առարկաները բնորոշող կարգերը հեղինակն անվանում է **գոյորոշող** կամ **ադիբուտիվ** (атрибутивные категории), առարկաների հարաբերությունները բնորոշող կարգերը՝ **առգոյորոշող** կամ **առադիբուտիվ** (субстантивные категории), իսկ նշանային դրսևորումները՝ **նշանային - հոգևոր** կարգեր (знаковые (психические) категории):

Հետագայում կատարվել են նաև կարգերի դրսևորումների և անվանումների, եզրերի և հատկանիշների խմբավորման և դրանց անվանումների ճշգրտումներ: Հեղինակը մանրամասն քննում է բոլոր հնարավոր դեպքերը, առանձնացնում հատկանիշները և դրանցից յուրաքանչյուրի համար համապատասխան տերմին ընտրում: Բոլոր կարգերի և եզրերի համար առաջարկվել են համապատասխան անվանումներ: Ինչպես բազմիցս նշել է Ջահուկյանը, միասնական տերմինային համակարգի մշակումը բավական դժվարություններ է ստեղծել: Ե՛վ հայերենում, և՛ ռուսերենում քերականական կարգերի անվանումները սովորաբար ածականներ են, որոնք կապակցվում են տվյալ կարգի անվանումի հետ: Ջահուկյանը, նկատի ունենալով դա, համանման ձևով կազմել է նաև **եզրերի** ածականական անվանումները՝ դրանք ներկայացնող օբյեկտներին տալով տրամաբանական բնորոշումներ: Այսպես, առանձնացվում է վեց եզր (տերմ)՝ **հիմնական** (основной), **հակադիր** (противоположный), **միջին**

(средний), **համատեղական** (совместительный), **անդրադարձ** (рефлексивный /возвратный), **չեզոք** (нейтральный /абсолютный):

Ֆիզիկական օբյեկտները բնորոշող կարգերի համար առանձնացվում է չորս *հատկանիշ՝ պարու նակայ նությ ու ն* (вещественность//пространственность), *բաղկացականությ ու ն* (интериорность//содержательность), *հաշվականությ ու ն* (качественность//количественность), *վիճականությ ու ն* (субстантивность): Հոգևոր երևույթները բնորոշելու համար Ձահուկյանը ներմուծում է հինգերորդ հատկանիշը: Հեղինակի սկզբնական աշխատություններում այս հատկանիշը կոչվում էր **նշանայ նությ ու ն**, սակայն «*Լեզվի համընդհանուր տեսություն*» աշխատության մեջ նախընտրում է **հոգևոր** (духовность), երբեմն նույնիսկ **նշանայ ին-հոգևոր** տերմինը (знаково-духовность): Այսինքն՝ *նշան* ասելով հասկանում է ոչ միայն օբյեկտի ներքին, այլև արտաքին՝ ֆիզիկական կողմը, ոչ միայն օբյեկտի բնորոշումը, այլև դրա ընկալումը: **Հոգևոր** տերմինը լայն նշանակություն ունի. դրա մեջ ներառվում են և՛ այն ամենը, ինչ բնորոշում է օրգանական կյանքի ֆիզիկական կողմը, և՛ զգայական բոլոր դեպքերը, երբ պատճառահետևանքային կապ է ստեղծվում օրգանիզմի և արտաքին միջավայրի միջև: Այսինքն՝ *հոգևոր* կարգի (կատեգորիա) հիմքում ընկած են *կախման* և *պատճառի* կարգերը:

Այսպիսով՝ ՀԼԿ- գոյորոշ կարգերն են **կազմ** (состав), **թիվ** (число), **կախում** (зависимость), **դաս** (порядок), **ձև** (форма), **չափ** (мера), **ուղղություն** (направление), **տեղ՝ դիրք** (позиция/место), առգոյորոշ կարգերը՝ **ընթացածև** (качество), **հաճախայ նությ ու ն** (кратность), **պատճառայ նությ ու ն** (причинность), **կերպ** (аспект), **տևողություն** (течение), **համեմատություն** (сравнение), **փոփոխություն** (изменение), **ժամանակ** (время): Նշանայ ին կարգերը հետևյալն են՝ **ընկալում** (восприятие/познание), **մոդալություն** (модальность), **գիտակցում** (сознание), **մտածողություն** (мышление), **արտահայտություն** (материальная выраженность), **հաղորդակցում** կամ **խոսք** (коммуникация):

Որպես ամփոփում նշենք, որ լեզվաբանական այս տերմինների ուսումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների համակողմանի

Ներկայացման տեսակետից: Բացի այդ՝ Լեզվաբանական այս տերմինները բուն ընդհանուր Լեզվաբանության և քերականագիտության բնագավառների ընդգրկման առումով կարող են առանձին և ծավալուն ուսումնասիրության նյութ դառնալ:

ԵԶՐԱԿԱՏՈՒ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. Ձահուկյանն իր աշխատություններում առաջ է քաշել լեզվաբանական գանազան խնդիրների լուծման ճշգրիտ ուղիներ, որոնք հանդես են գալիս որպես ամբողջական համակարգեր՝ հարստացնելով լեզվաբանության տեսությունը նոր գաղափարներով և նպաստելով հայ լեզվաբանական մտքի զարգացմանը: Կարելի է անվերապահորեն ասել, որ Գ. Ձահուկյանի գիտական ժառանգությունը շրջադարձային եղավ իր ժամանակաշրջանի հայ լեզվաբանների հայացքների ձևավորման վրա, իսկ նրա որոշ գաղափարներ հաջողությամբ կիրառվում և զարգացվում են հետազոտողների հաջորդ սերունդների կողմից:

Մասնավորապես կարելի է նշել Գ. Ձահուկյանի արժեքավոր ներդրումը հետևյալ բնագավառներում.

Ա. Լեզվաբանության պատմության բնագավառում կարևոր է լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանման հարցը ոչ միայն երեք հիմնական շրջանների առանձնացման, դրանց բազմակողմանի բնութագրման և վերլուծության տեսակետից, այլև այնպիսի հարցերի ընդգրկման առումով, որոնք կազմում են նրա էությունը: Լեզվաբանության պատմությունը ներկայացնելիս նկատի է առնվում ոչ միայն տարբեր շրջանների և ենթաշրջանների, լեզվի ընդհանուր հայեցակարգի, տիրապետող մեթոդների ընդհանուր բնութագիրը, այլև նոր մեթոդների կիրառման, նոր հայեցակարգի ձևավորման արդյունքները: Տարբեր շրջանների և ենթաշրջանների առանձնացման ժամանակ Գ. Ձահուկյանը հիմնվել է ոչ թե մեկ հատկանիշի, այլ հատկանիշների մի ամբողջության վրա, այսինքն՝ կատարել է *բազմահատկանիշ շրջանաբաժանում*:

Բ. Լեզվի ըմբռնման հարցում նկատի է առնվում, որ *լեզուն* հասկացությունը միատարր չէ, այն ըմբռնվում է երեք իմաստով՝ *ընդհանուր, մասնակի, առանձնակի*: Իսկ խոսքը՝ որպես անհատական երևույթ, հակադրվում է խմբի լեզվին անհատի լեզվի միջոցով: Լեզվի և խոսքի փոխհարաբերության հարցը համընդհանուր լեզվաբանական տեսության մեջ քննելիս նշվում է, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ խոսքը համարվում են հոգևոր-նշանային կարգի

երևույթներ, նրանց միջև նույնափսի հարաբերություններ, ինչպիսին առկա է գիտակցության և մտածողության միջև:

Գ. Լեզվաբանության կառուցվածքի բնագավառում հիշատակելի է, որ լեզվաբանական գիտակարգերի քանակը և բնույթը կախված է առանձնացվող մակարդակների և միավորների քանակից և բնույթից՝ հաշվի առնելով միավորների դիտարկման հնարավորությունը ստատիկ և դինամիկ տեսանկյունից: Լեզվաբանության բաժինների առանձնացման ժամանակ նկատի են առնվում առաջին հերթին տվյալ միավորի ներառման հնարավորությունը մյուսի մեջ, միավորների գծային և ոչ գծային փոխհարաբերությունները, արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը, հարացուցային և շարակարգային տեսանկյունների ընտրությունը, ստորոգման առկայությունը կամ բացակայությունը, հարաբերության կամ հատկանիշի առաջնային դերը, միավորի ինքնաբավ կամ ոչ ինքնաբավ բնույթը:

Տարբեր գիտությունների և լեզվաբանության հարաբերությունները պարզելու և ներկայացնելու համար Ջահուկյանն օգտվում է հարաբերությունների նշանակման իր առաջարկած համակարգից, որը կիրառվում է համընդհանուր լեզվաբանական կադասարի մեջ, և առանձնացնում է մակրոլեզվաբանության հինգ գիտակարգ:

Ջահուկյանը, նկատի ունենալով «Լեզու» հասկացության երեք հիմնական կիրառությունները՝ *ընդհանուր*, *առանձնակի* և *անհատական*, համապատասխանաբար առանձնացնում է լեզվաբանության երեք խումբ՝ *պսևլեզվաբանություն*, *մոնոլեզվաբանություն*, *իդիոլեզվաբանություն*: Դրանցից յուրաքանչյուրի համար էլ առանձնացնելով փոփոխակային և անփոփոխակային հատկանիշներ՝ ի վերջո գիտակարգերի թիվը հասցնում է վեցի:

Դ. Լեզվի կառուցվածքի և լեզվական միավորների առանձնացման բնագավառում Ջահուկյանն առաջարկում է լեզվական կառուցվածքին անդրադառնալիս նկատի ունենալ ոչ միայն մակարդակներն ու միավորները, այլև տարբերակիչ հատկանիշները: Ըստ համընդհանուր լեզվաբանական տեսության սկզբունքների՝

հեղինակը կարծում է, որ մակարդակ կարող են ստեղծել միայն թե՛ արտահայտության, թե՛ բովանդակության պլան ունեցող միավորները:

Հիմնական միավորների՝ բառերի, շարույթի, նախադասության և տեքստի քանակին համապատասխան՝ ընդունվում է չորս մակարդակ՝ *բառային, շարային, նախադասական և հենքային*: Յուրաքանչյուր մակարդակում առանձնացվում է երկու ենթամակարդակ՝ *բառայինում՝ արմատային և բառույթային, շարայինում՝ դասույթային և շարույթային, նախադասականում՝ ասույթային և լրասույթային, հենքայինում՝ հինույթային և լիափինույթային*:

Ջահուկյանը հստակեցնում է շարույթի իր ըմբռնումը: Ըստ այդմ՝ շարույթը միջին դիրք է գրավում բառի և նախադասության միջև, այսինքն՝ շարույթը չի կարող փոխարինվել բառակապակցությամբ, կարող է բաղկացած լինել ինչպես մեկ, այնպես էլ մի քանի բառից, որոնց կապակցման համար ստորոգման հատկանիշը պարտադիր չէ: Հեղինակը հստակեցնում է նաև *շարույթի* և *հնչաշարույթի* առանձնացման սահմանները: Այսինքն՝ պետք է տարբերակել շարույթը որպես երկալանային, և հնչաշարույթը՝ որպես միապլանային միավոր: Ջահուկյանը ներմուծում է նաև *գերշարույթի* գաղափարը՝ մեկից ավելի շարույթների միացումը մեկ շարույթի մեջ: Գերշարույթը կարող է բաղկացած լինել և՛ առաջնային, և՛ երկրորդային շարույթներից:

Ներկայացնում է հնչույթի նոր ըմբռնում՝ հնչույթի գաղափարը քննելով համընդհանուր լեզվաբանական կադապրի ընձեռած հնարավորություններով: Հեղինակի համոզմամբ՝ առանց այդ սկզբունքների իմաստավորման և հետևողական կիրառման հնչույթի ուսմունքը չի կարող հանդես գալ միասնական տեսական հիմքով և զերծ լինել էկլեկտիզմից:

Ջահուկյանը լեզուն՝ որպես հասարակական երևույթ, հակադրում է խոսքին անհատի լեզվի միջոցով: Նմանապես նաև հնչույթը՝ որպես հասարակական երևույթ, հակադրվում է խոսքի մեջ հանդես եկող հնչյունին անհատի լեզվին հատուկ համապատասխան հատկանիշի միջոցով: Առանձնացնում է հնչյունի

հետևյալ տիպերը՝ *համահնչյուն, հանրահնչյուն, անհատահնչյուն, խոսքի հնչյուն*:

Ինքնատիպ է Ձահուկյանի ներկայացրած խոսքի մասերի կադապարային դասակարգումը՝ ըստ *կադապարման մեթոդի*: Այս դասակարգումը հնարավորություն է տալիս խուսափել ու մյուս սկզբունքների միակողմանիությունից և բառերը քննել ու իմաստաբերականական բոլոր հատկանիշների ամբողջությամբ: Այստեղ բացառվում են կադապարային դասակարգումից կատարվող շեղումները, և մի կողմ է թողնվում ձևաբանական չափանիշներից ելնող դասակարգումը:

Ե. Լեզվական կադապարների ըմբռնման բնագավառում հիշատակելի է, որ ըստ Լեզվական կադապարի ջահուկյանական ըմբռնման՝ Լեզվական կադապարները բառաձևերի որոշակի կարգերի հետևողական շարքեր են, որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարտադրականությամբ: Ընդհանրական սերող կադապարում բոլոր միավորները պետք է ոչ միայն քերականորեն ճիշտ լինեն, այլև իմաստալից (ի տարբերություն գոյություն ունեցող սերող կադապարների), կադապարը պետք է կիրառելի լինի բոլոր Լեզուների նկատմամբ, ընդգրկի Լեզվի բոլոր կողմերը և սպառնիչ բնույթ ունենա:

Համընդհանուր Լեզվաբանական կադապարը կառուցվում է հինգ էական սկզբունքների հիման վրա՝ նյութականության (սուբստանցիոնալության), ընդհանրականության, ամբողջականության (ինտեգրալության), միասնության (մոնիզմի) և տնտեսման: Համընդհանուր Լեզվաբանական կադապարը առավել ընդհանուր հասկացությունների՝ կարգերի (կատեգորիաների) և առավել սահմանափակ հասկացությունների՝ եզրերի (տերմերի) համակարգված ամբողջություն է, որը հնարավորություն է տալիս տարբերել օբյեկտներն իրարից և որոշել դրանց հարաբերություններն իրար նկատմամբ:

2. Քերականական կարգերի բնութագրման և դասակարգման բնագավառում Գ. Ձահուկյանը ընդգծում է, որ քերականական կարգեր կալանային բնույթ ունի: Հետևաբար՝ քերականական կարգերի դիտարկման դեպքում պետք է առանձնացնել *ինքնին քերականական*

կարգերը, հասկացական կարգերը և նյութական (ձևական) արտահայտություն միջոցները:

Քերականոլյթ ասելով պետք է հասկանալ քերականական կարգի նվազագույն անդամը, որ հակադրվում է մյուսներին: Քերականական կարգը պետք է կազմված լինի առնվազն երկու հակադիր անդամից (քերականոլյթ), որոնցից մեկը կարող է նշույթակիր չլինել: Քերականական կարգի՝ ջահուկյանական ըմբռնումը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. քերականական կարգը այլ կարգի մեջ չընդգրկվող երկու կամ ավելի քերականոլյթների ամբողջություն է, որոնք բովանդակության պլանում հակադրվում են մեկ կամ ավելի հատկանիշներով և արտահայտվում են ձևաբանական և շարահյուսական միջոցներով:

Անդրադառնալով բայական քերականական կարգերի առանձնահատկություններին՝ ջահուկյանը փորձում է որոշել բայասեռի տեղը բայական կարգերի շարքում: Հեղինակի ըմբռնմամբ՝ *բայասեռը* համարվում է սուբյեկտիվ-իրադրայնության հնարավոր իրացումներից մեկը: Մասնավորապես, այն միջանկյալ դիրք է գրավում *կերպի* և *եղանակի* կարգերի միջև:

Տիպարի քերականական կարգի ջահուկյանական ըմբռնումը հենվում է *բայի* ձևաբանական կառուցվածքի վերլուծության և *անվան* քերականական դասի հետ անցկացված գուգահեռի վրա: Այն մասամբ համապատասխանում է *արժույթի* (արժեքականություն, валентность) ըմբռնմանը:

Ինչպես ցանկացած քերականական կարգ, այնպես էլ ստորոգումը, ջահուկյանի կարծիքով, պետք է ունենա իր բաղադրիչները՝ եզրերը կամ քերականոլյթները: Հեղինակն առանձնացնում է ստորոգման *երեք եզր*՝ *ընկալական* կամ *կրական*, *վերագրական*, *եղելական*: ջահուկյանի համոզմամբ՝ ստորոգումն օժտված է թե՛ արտահայտության, թե՛ բովանդակության պլաններով: Արտահայտության միջոցները կարող են տարբեր լինել, ուստի չի կարելի ստորոգումը կապել բայի հետ, քանի որ այն առանց բայի ևս կարող է հանդես գալ: Բացահայտելով ստորոգման էությունը՝ ջահուկյանը այն սահմանում է հետևյալ կերպ. ստորոգումը

նախադասության իրադրացման կամ ստորոգայ նության դրսևորումն է:

Է. Տերմինակերտման բնագավառում հիշատակելի է, որ Ջահուկյանի հայացքների զարգացմանը զուգահեռ՝ որոշակի զարգացում է ապրել նաև տերմինակերտումը: Ջահուկյանի կերտած լեզվաբանական տերմինները բազմազան են, դրանց մեծ մասը լեզվաբանական գրականության մեջ դեռևս չայն կիրառությունն չի գտել, դրանց կիրառման ոլորտը հիմնականում սահմանափակվում է Գ. Ջահուկյանի աշխատություններով: Որպես հավելում՝ նշենք սակայն, որ ժամանակակից ուսմունքների, ուղղությունների, մեթոդների տերմինաբանության մշակման առումով անգնահատելի է Ջահուկյանի դերը, քանի որ լեզվաբանական գնազան տերմիններ առաջարկել և կիրառության մեջ է դրել հենց նա:

Լեզվաբանական այս նորաստեղծ տերմինների համակողմանի քննությունը կարող է նպաստել ոչ միայն Ջահուկյանի լեզվաբանական ըմբռնումների ճիշտ ընկալմանը, այլև լեզվաբանական միասնական տերմինների հաստատմանը: Լեզվաբանական այս տերմինների ուսումնասիրությունը մեծ նշանակություն ունի հեղինակի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքների համակողմանի ներկայացման տեսակետից: Բացի այդ՝ լեզվաբանական այս տերմինները բուն ընդհանուր լեզվաբանության և քերականագիտության բնագավառների ընդգրկման առումով կարող են լուրջ և ծավալուն ուսումնասիրության նյութ դառնալ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. «Գևորգ Բեգլարի Ձահուկյան», Նյու Քեյմբրիջի զիտնականների կենսամատենագիտության, հ. 58, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2004, 71 էջ:
2. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան. 2 հատորով, Երևան, «Հայաստան», 1976, հատոր 1, Ա-Ձ, 929 էջ, հատոր 2, Ղ-Ֆ, 1615 էջ:
3. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 401 էջ:
4. Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1978, 324 էջ:
5. Խաչատրյան Լ., Բառակազմական և ձևաբանական կադապարները ժամանակակից հայերենում, Երևան, «Զանգակ-97», 2011, 272 էջ:
6. Հովսեփյան Լ., Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, ԳԱԱ հրատ., 1987, 375 էջ:
7. Ղազանչյան Լ., Լեզվաբանական տերմինների կառուցվածքաիմաստային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 8, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, էջ 139-153:
8. Ղազանչյան Լ., Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977, էջ 200-335:
9. Նազարյան Ա., Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարան, Երևան, «Ապրիլ» հրատ., 1993, 656 էջ:
10. Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղարաբյուկյան Թ., Լեզվաբանական բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, 316 էջ:
11. Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1987, 686 էջ:
12. Պետրոսյան Հ., Գրախոսություն. *Գ. Բ. Ձահուկյան, Լեզվաբանությունը պատմությունում, հատոր I, Երևան, 1960, 635 էջ, հատոր II, Երևան, 1962, 603 էջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1964, հ. 4, էջ 239-242:*

13. Զահուկյան Գ., Ընդհանուր և հայ հնչույթաբանության մի քանի հարցեր, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, հ. 1, էջ 3-16:
14. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայ երենի հոլովման համակարգը, Երևան, «Միտք», 1967, 92 էջ:
15. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայ երենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 587 էջ:
16. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 319 էջ:
17. Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1-2, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1960-1962, 635 էջ, 602 էջ:
18. Զահուկյան Գ., Խոսքի մասերի կաղապարային դասակարգումը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, հ. 1, էջ 16-30:
19. Զահուկյան Գ., Համընդհանուր լեզվաբանական տեսությունը և նախադասության անդամների ուսմունքը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևանի համալս. հրատ., 1989, հ. 1, էջ 13-32:
20. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, «Միտք», 1969, 291 էջ:
21. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, Երևան - Բեյրութ, «Համագգային», 2000, 406 էջ:
22. Զահուկյան Գ., Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Ասողիկ», 2003, 165 էջ:
23. Զահուկյան Գ., Շարույթ, Երևան, Գ. Չոհրապի անվ. արտոնագրվ. համալս. հրատ., 1996, 23 էջ:
24. Զահուկյան Գ., Ստորոգումը և նրա արտահայտության միջոցները, «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», ՀԿԿ կենտկոմի հրատ., 1985, հ. 1, էջ 29-32:
25. Զահուկյան Գ., Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1954, 396 էջ:

26. "Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку", Москва, Гос. учебно-пед. издат. мин. просв. РСФСР, 1952, 270 с.
27. "Лингвистический энциклопедический словарь", Москва, Ин-т языкознания АН СССР, Сов. энцикл., 1990, 682 с.
28. "Новое в лингвистике", т. 4, Москва, "Прогресс", 1965, 590 с.
29. "Основные направления структурализма", Москва, "Наука", 1964, 360 с.
30. Апресян Ю., Идеи и методы современной структурной лингвистики, Москва, "Просвещение", 1966, 305 с.
31. Ахманова О., Словарь лингвистических терминов, Москва, "Советская Энциклопедия", 1966, 608 с.
32. Блумфилд Л., Язык, Москва, "Прогресс", 1968, 608 с.
33. Бондаренко А., Грамматическая категория и контекст, Ленинград, "Наука", 1971, 116 с.
34. Будагов Р., Очерки по языкознанию, Москва, Изд. Академии наук СССР, 1953, 279 с.
35. Виноградов В., Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880-1944): Сборник статей. Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова, 1951, 320 с.
36. Головин В., Введение в языкознание, Москва, "Высшая школа", 1966, 329 с.
37. Джаукян Г., Общее и армянское языкознание, Ереван, АН Арм. ССР. Ин-т языка им. Р. Ачаряна, 1978, 334 с.
38. Джаукян Г., Универсальная теория языка. Прологомены к субстанциональной лингвистике, Москва, "АН РФ", 1999, 315 с.
39. Джаукян Г., О соотношении лингвистических единиц и их различительных признаков, "Теоритические и практические вопросы преподавания иностранных языков", Москва, "Наука", 1970, с. 7-22.
40. Ельмслев Л., Прологомены к теории языка, "Новое в лингвистике", вып. 1, Москва, Издательство иностранной литературы, 1960, 464 с.
41. Есперсен О., Философия грамматики, Москва, Издательство иностранной литературы, 1958, 400 с.
42. Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, Москва, "Прогресс", 1978, 544 с.
43. Мартине А., Основы общей лингвистики, "Новое в лингвистике", вып. 3, Москва, Издательство иностранной литературы, 1963, 568 с.

44. Матезиус В., О так называемом актуальном членении, "Пражский лингвистический кружок", Москва, "Прогресс", 1967, с. 239-245.
45. Мещанинов И., Члены предложения и части речи, Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1945, 321 с.
46. Минавичев В., Фонетическая терминология в трудах И. А. Бодуэна де Куртенэ, "Лингвистическая терминология и прикладная топонимика", Москва, "Наука", 1964, 133 с.
47. Мовсисян А., [Рец. на кн.:](#) Джаукян Г., История языкознания, т. 1-2, Ер., 1960-1962, т. 1, 1960, 635 с.; т. 2, 1962, 602 с., "Вопросы языкознания", 1965, № 5, Москва, Изд. Академии наук СССР, с. 133-137.
48. Реформатский А., Что такое термин и терминология, Москва, "Наука", 1959, с. 4-28.
49. Реформатский А., Введение в языкознание: Учебник для вузов, Москва, "Просвещение", 1967, 544 с.
50. Смирницкий А., Морфология английского языка, Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.
51. Смирницкий А., Объективность существования языка, материалы к курсам языкознания, Москва, Изд. Московского университета, 1954, 34 с.
52. Соссюр Ф. де, Курс общей лингвистики, Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, 1999, 432 с.
53. Соссюр Ф. де, Труды по языкознанию, Москва, "Прогресс", 1977, 695 с.
54. Степанов Ю., Методы и принципы современной лингвистики, Москва, "Наука", 1975, 313 с.
55. Степанов Ю., Туманян Э., [Рец. на кн.:](#) Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание, "Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка", т. 39, н. 2, Москва, "Наука", 1980, с. 174-177.
56. Хамоян М., Новое в армянском и общем языкознании, «Պիտիւնը արեւելիկ լեզուի հանդէս», Изд. Академии наук ССРА, 1979, н. 4, с. 278-281.
57. Хемп Э., Словарь американской лингвистической терминологии, Москва, "Прогресс", 1964, 264 с.
58. Хомский Н., Аспекты теории синтаксиса, Москва, Изд-во Моск. ун-та, 1972, 129 с.

59. Gleason H. A., An introduction to descriptive linguistics, Holt, Rinehart and Winston, 1961, 503 p.
60. Harris Z., The transformational model of language structure, «Anthropological Linguistics», 1959, vol. 1, N 1, p. 27-29.
61. Hockett Ch., Problems in morphemic analysis, «Language», Vol. 23, No. 4, «Linguistic Society of America», Oct. - Dec., 1947, p. 321-343.
62. Hockett Ch., Two models of grammatical description. «Word», vol. 10, N 2-3, Washington, D.C., 1954, p. 210-231.
63. Koutsoudas A., The morpheme reconsidered, IJAL, vol. 29, N2, The University of Chicago Press, 1963, p. 160-170.
64. Sapir E., Sound patterns in language, «Language», 1925, vol.1, N 2, p. 37-51.
65. Trager G., The field of linguistics, «Studies of linguistics (Occasional papers 1)», Norman (Oklahoma), Battenburg press, 1949, p. 8.
66. <http://dic.academic.ru/>, Словарь-справочник терминов нормативно-технической документации, academic.ru, 2015.
67. <http://dic.academic.ru/contents.nsf/lingvistic/>, Розенталь Д. Э., Теленкова М. А., Словарь лингвистических терминов, Словарь-справочник лингвистических терминов, Изд. 2-е., Москва, «Просвещение», 1976.
68. <http://dic.academic.ru/contents.nsf/marusol/?f=YWNjbw%3D%3D&t=YWdnZQ%3D%3D&nt=90>, Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, Москва, Издательство иностранной литературы, 1960.
69. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3407/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A2%D0%A3%D0%A0%D0%90, «Философская энциклопедия» в 5-х т., Москва, «Советская энциклопедия», под редакцией Ф. В. Константинова, 1960-1970.
70. http://homepages.tversu.ru/~ips/Hist_06.htm#6.1, Сусов И. П., История языкознания, Москва, 2006.
71. <http://les.academic.ru/174/%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>, Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, Советская энциклопедия, Гл. ред. В. Н. Ярцева, 1990.

72. http://lexicology_dictionary.academic.ru/, Жеребило Т., Термины и понятия лингвистики: Лексика. Лексикология. Фразеология. Лексикография, Словарь-справочник, Назрань, "Пилигрим", 2011.
73. http://lingvistics_dictionary.academic.ru/, Жеребило Т., Словарь лингвистических терминов, Изд. 5-е, испр-е и дополн., Назрань, Изд-во "Пилигрим", 2010.

Հավելված 1

Լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանումը

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ		
Ստադիկ - վերլուծական և եզվաբանության ձևավորման շրջան. հին և եզվաբանություն (Լեզվաբանական գիտելիքների սկզբնավորումից մինչև XVIII դարի վերջ)		
	Ենթաշրջանի անվանումը և ժամանակաշրջանը	Նկարագրությունը
1	Աարստերիորիստական իզոլյացիոնիզմ (հին դարեր)	Սկիզբ առնող և եզվաբանական գիտելիքները հանդես են գալիս իրարից գրեթե անկախ կենտրոններում (Երկրներում) և առանձին բնագավառներում (Լեզվի ու գրի ուսուցում, փիլիսոփայություն, բանասիրական աշխատանք):
2	Աարիորիստական դոգմաիզմ (միջին դարերից մինչև վաղ միջնադար)	Տեղի է ունենում և եզվաբանական գիտելիքների որոշ փոխանցում ազդեցության մի քանի սահմանափակ ոլորտների ներսում և դրանց ենթարկում եկեղեցու և իշխող կրոնական գաղափարախոսության պահանջներին:
3	Էմպիրիկ-սեմիոտիկական, ռացիոնալիստական ու նիվերսալ իզմ (վերածնունդի շրջան և 13-18-րդ դարեր)	Աստիճանաբար հաղթահարվում են ինչպես և եզվաբանական ազդեցության ոլորտների սահմանափակությունը, այնպես էլ եկեղեցու և կրոնի կաշկանդող ազդեցությունը, մեծանում են և եզվաբանական աշխատանքի շրջանակները:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ		
Պատմահամեմատական և եզվաբանության ձևավորման շրջան. Նոր և եզվաբանություն (XIX դ.)		
	Ենթաշրջանի անվանումը և ժամանակաշրջանը	Նկարագրությունը
1	Ճագումնաբանական (գենետիկական) կոմպարատիվիզմ (19-րդ դարի կեսը)	Հանդես է գալիս պատմահամեմատական և եզվաբանությունը՝ որպես փիլիսոփայությունից, բնասիրությունից և ևեզվի դարոցական գործնական ուսուցումից անկախ բնագավառ՝ իր ուրույն խնդիրներով ու մեթոդով, և եզվաբանության ու շարժումների կենտրոնում գտնվում են ճագումնաբանական խնդիրները:
2	Վերականգնողական (ռեկոնստրուկտիվիստական) կոմպարատիվիզմ (19-րդ դարի երրորդ քառորդը)	Մի կողմից բնական գիտությունների (կենսաբանության) և հոգեբանության, մյուս կողմից՝ ևեզուների համեմատության ուղղությամբ կուտակված նյութը տեղաշարժեր են առաջ բերում պատմահամեմատական և եզվաբանության զարգացման բնագավառում: Փորձ է արվում պարզել համեմատվող նախնիները և վերականգնել համեմատվող ևեզուների ծնունդ տված հիմք-ևեզուները:
3	Օրինաահմանչական (նոմոթետիկական) Էվոլյուցիոնիզմ (19-րդ դարի վերջին քառորդը)	Մի կողմից բնական գիտությունների բնագավառում կատարված հայտնագործությունները, հոգեբանության հետազա նվաճումները, մյուս կողմից՝ ևեզվաբանության մեջ մի շարք կարևոր հնչյունական օրենքների հաստատումը ստեղծում են այն համոզմունքը, որ ևեզվաբանությունը

	կարելի է համարել ճշգրիտ օրենքներով առաջնորդվող գիտություն:
--	--

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ			
Սիստեմայի նվերը ու ծավալն է գվաքանությամբ ձևավորման շրջան. ժամանակակից է գվաքանությամբ (XX դ.)			
Ենթաշրջանի անվանումը և ժամանակաշրջանը			Նկարագրությամբ
1	Նախառվեցում, արտաահմանային է գվաքանությամբ	1.1	Տուրքիայի իստական սինիստիզմ (20-րդ դարի սկզբից մինչև 20-ական թվականների վերջերս) Գրեթե բոլոր է գվաքանական ուղղությամբ են հանդես են գալիս 19-րդ դարի վերջին քառորդում տիրապետող երիտքերականական ուղղության միակողմանի պատմական, է գվի ամբողջականության տրոհման (ատոմիզմի), նեղ է մայրիզմի քննադատությամբ:
		1.2	Կառուցվածքային (ստուգյալ) դեմիստիզմ (20-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերից մինչև 20-րդ դարի վերջը) Է գվի կառուցվածքային իմանեստ քննությամբ համարվում է է գվաքանության միակ հիմնական բնագավառը և սահմանազատում է գունայլ երևույթներից ու է գվաքանությամբ՝ այլ գիտություններից: Ձևավորվում են է գվաքանության և այլ գիտությունների միջև կանգնած մի շարք միջգիտակարգեր:
2	Սովետական է գվաքանությամբ (20-րդ դար)		Ձևավորվում է մարքսիստական դիալեկտիկամատերիալ իստական փիլիսոփայության հիմքի վրա՝ իր գարգացման ընթացքում հաղթահարելով իդեալիստական և վոլգար մատերիալ իստական

	կոնցեպտիաների ազդեցությունը:
--	---------------------------------

Հավելված 2

Շրջանաբաժանման բնութագրերը

Լեզվի քննության հատկանիշները	Առաջին շրջան	Երկրորդ շրջան	Երրորդ շրջան
1.Ըստ ժամանակային գործոնի հաշվառման	Ստատիկ (ստատիզմ, սինխրոնիզմ)	Պատմական (իստորիզմ, դիախրոնիզմ)	Կառուցվածքային - ժամանակագրական (ստրուկտուրային խրոնոլոգիզմ, պանխրոնիզմ)
2.Ըստնյ ութի քննության տիրաբնույ մեթոդի	Ստատիկ - վերլուծական (ստատիկ - անալիտիզմ)	Համեմատական (կոմպարատիվիզմ)	Սիստեմային - վերլուծական (սիստեմային անալիտիզմ, պոլիօպերացիոնալիզմ)
3.Ըստլեզվի կառուցվածքային տարրերի փոխարաբերության	Միանակա- նությանը և համարականոնությանը (ինտեգրիզմ և սինթետիզմ)	Տրոհայնությանը (ատմիզմ)	Սիստեմային ունև զուգաձևությանը (սիստեմատիզմ և իզոմորֆիզմ)
4.Ըստլեզվական վերլուծության հիմնական միավորների բնույթի	Բառատառային (լեքսիզմ, էլեմենտիզմ, լիտերիզմ, ստեյիիզմ)	Արմատահնչյունային (ռադիցիզմ և ֆոնետիզմ)	Ձևույթահնչյունային (մորֆեմատիզմ և ֆոնոլոգիզմ)
5.Ըստորևե կոնկրետ դրսևորման (բնագալառի)	Բանասիրական - գրային (ֆիլոլոգիզմ)	Բանավոր - խոսքային (ֆոնացիոնիզմ)	Ֆոնոկցիոնալ - տարբերակված (ֆոնոկցիոնալ դիֆերենտիզմ)
6.Ըստ ուսումնասիրության նպատակի	Նորմատիվ (նորմատիվիզմ)	Ծագումնաբանական (գենետիզմ)	Նկարագրական (դեսկրիպտիվիզմ,

			Էքսպլիկատիվի զմ)
7.Ըստ լեզվաբանության առարկայի տարածական ընդգրկման և ընդհանրացման աստիճանի	Առանձնական (սինգուլյարիզմ)	Մասնական (պարտիկուլյարիզմ)	Ընդհանրական (ոլնիվերսալիզմ, գեներալիտիվիզմ)
8.Ըստլեզուների փոխարարություն անըմբռնման և մեկնաբանության	Մեկուսացված (իզոլյացիոնիզմ)	Ծագունաբանական - համեմատական (գեներտիկական կոմպարատիվիզմ)	Ընդհանրական տիպաբանական - ծագունաբանա- կան (տիպոլոգիական -գեներտիկական ոլնիվերսալիզմ)
9.Ըստլեզվի ու հարակից երևույթների և լեզվաբանության ու իմացության մյուս բնագավառների կապի և դրա ըմբռնման	Զտարոտրոշված (սիկրետիզմ)	Կախյալ (դեպենդենտիզմ)	Անկախու ինքնակա (ինդեպենդենտիզմ և իմանենտիզմ, դելիմիտատիվիզմ)
10.Ըստլեզվի և մտածողության ու գիտակցության փոխարարությ անըմբռնման և մեկնաբանության	Նույնացված (իդենտիֆիցիզմ)	Տարբերակված (դիֆերենտիզմ)	Հարաբերակցված ծ (ռելյացիոնիզմ)
11.Ըստտեսության մշակման տիրապետող մեթոդի	Դեդուկտիվիզմ	Ինդուկտիվիզմ	Հիպոթեզիզմ

12.Ըստ արտահայտության և բովանդակության պատկերի փոխարարություն անըմբռնման	Մոնիզմ	Մեխանիցիզմ	Ինտերռելյացի ոնիզմ
13.Ըստ արտահայտության պատկերի հիմնական միավորի ընտրության	Ստոյիլիզմ	Ֆոնիզմ	Ֆոնեմատիզմ
14.Ըստ շարահյուսական կառուցվածքի հիմնական միավորի ընտրության	Սինտագմատիզմ	Պրոպոզիցիոնալ իզմ	Ռելյացիոնիզմ

Հավելված 3

Համընդհանուր և եզվաբանական կադաստրի կարգերի հատկանիշները

	ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ			
	ՊԱՐՈՒՆԱԿԱՅ -ՆՈՒԹՅՈՒՆ	ԲԱՂԿԱՑԱԿԱ- ՆՈՒԹՅՈՒՆ	ՀԱՇՎԱԿԱ- ՆՈՒԹՅՈՒՆ	ՎԻՃԱԿԱՅ- ՆՈՒԹՅՈՒՆ
Կազմ	+	+	+	+
Ընթացած և	+	+	+	-
Թիվ	+	+	-	+
Հաճախայնություն	+	+	-	-
Կախում	+	-	+	+
Պատճառայնություն	+	-	+	-
Դաս	+	-	-	+
Կերպ	+	-	-	-
Ձև	-	+	+	+
Տնողություն	-	+	+	-
Չափ	-	+	-	+
Համեմատություն	-	+	-	-
Ուղղություն	-	-	+	+
Փոփոխություն	-	-	+	-
Դիրք (տեղ)	-	-	-	+
Ժամանակ	-	-	-	-